

Tadqiqot.uz

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

4 СОН, 3 ЖИЛД

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

НОМЕР 4, ВЫПУСК 3

LOOK TO THE PAST

VOLUME 4, ISSUE 3

ТОШКЕНТ-2020

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

Муртазаева Раҳбар Ҳамидовна

тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

Джураева Нилуфар Далибаевна

тарих фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

**"Ўтмишга назар" илмий журнали таҳририй маслаҳат кенгаси
редакционный совет научного журнала "Взгляд в прошлое"
Editorial board of the scientific journal Looking into the past**

Кебадзе Мадонна

Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет, Грузия

Бурдиашвили Майя

Доктор исторических наук, Телавский
государственный университет, Грузия

Кожакеева Ляззат Темировна

тарих фанлари доктори, доцент,
Хотин-қизлар давлат педагогика университети,
Қозогистон Республикаси

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич

тарих фанлари доктори, профессор, академик,
Ўзбекистон Миллий университети

Бобоҷонова Дијором Бобоҷонова

тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон
жаҳон тиллари университети

Зияева Доно Ҳамидовна

тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Аширов Адҳам Азимбаевич

тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Ағзамова Гулчехра Азизовна

тарих фанлари доктори, профессор,
ЎзР ФА Тарих институти

Ульяева Шохистахон Мамажоновна

тарих фанлари доктори, Тошкент
кимё - технология институти

Бабаджанова Нодира Абдуллаевна

тарих фанлари номзоди, Ўзбекистон
давлат жаҳон тиллари университети доценти

Эргашева Юлдуз Алимовна

Тарих фанлари доктори, профессор
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

Теймураз Ахалмосулишвили

профессор, Телавский государственный университет,
Грузия

Халикова Раҳбар Эргашевна

тарих фанлари доктори, профессор, Тошкент
давлат техника университете

Ишанходжаева Замира Райимовна

тарих фанлари доктори, профессор в.б., Ўзбекистон
Миллий Университети

Кобзева Ольга Петровна

тарих фанлари доктори, профессор в.б., Ўзбекистон
Миллий Университети

Одилов Аброр Анварович

тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети

Ерметов Аваз Абдуллаевич

тарих фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети

Саипова Камола Давлаталиевна

тарих фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон
Миллий Университети

Джоробекова Айнур Эшимибековна

тарих фанлари номзоди, профессор, Ташиқи шилар
вазирлиги қошидаги Дипломатия академияси,
Қозогистон Республикаси

Толипов Файзула Сайдович

Тошкент давлат техника университети доценти,
тарих фанлари номзоди

Page Maker\Верстка\Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций научных журналов. tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot, город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

1.Доно Зияева XIX АСР БУХОРО АЛЛОМАЛАРИНИНГ ИСЛОҲОТЧИЛИК ФОЯЛАРИ.....	4
2.Шоҳистаҳон Ўлжаева, Нодира Алимуҳамедова РАҚАМЛИ ГУМАНИТАР ФАНЛАР ТИЗИМИДА ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎРГАНИШ.....	10
3.Муродилла Ҳайдаров ЎЗБЕКИСТОН ССР КОНСТИТУЦИЯЛАРИДА СОВЕТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ АСОСЛАРИНИНГ АҚС ЭТИШИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ.....	19
4.Гулнора Гулямова XV-XVI АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАЊНАВИЙ-МАДАНИЙ ҲАЁТИ ТАРИХИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ.....	28
5.Арслон Нафасов ЎЗБЕКИСТОНДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА МАЊНАВИЙ АСОСЛАРИ.....	36
6.Ойбек Остонов ЗАРАФШОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ (XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИ).....	44
7.Умиджон Усаров XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ - XX АСР БОШЛАРИДА СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ АҲВОЛИ.....	60
8.Зиёдулла Ҳолбоев ҚАЛИЯТЕПА ЁДГОРЛИГИДА 2019 ЙИЛ ОЛИБ БОРИЛГАН ДАСТЛАБКИ ҚАЗУВ ТАДҚИҚОТЛАР ХУСУСИДА.....	71
9.Davlatbek Qudratov IKKINCHI JAON URUSHI XOTIRASINI ASRAB-AVAYLASH YOSHLARNI TARBIYALASHDA TUTGAN O'RNI.....	83
10.Гўзал Раззоқова ДИНИЙ ХАЛФАЛАРНИНГ ХОРАЗМ ХАЛИФАЧИЛИГИДАГИ ЎРНИ.....	89
11.Дилшода Рӯзиева ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ИЖТИМОИЙ ФАОЛЛИГИ - МАМЛАКАТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА.....	96
12.Сафарали Қўшоқов ЧОРВАДОР ҚАБИЛАЛАР ДАФН МАРОСИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	104

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Доно Зияева,
тарих фанлари доктори, профессор
ЎзР ФА тарих институти

XIX АСР БУХОРО АЛЛОМАЛАРИНИНГ ИСЛОҲОТЧИЛИК ФОЯЛАРИ

For citation: Dono Ziyaeva, IDEAS OF REFORM OF BUKHARA SCIENTISTS OF THE XIX CENTURY. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 4-9

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-1>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Бухоро амирлигидаги мураккаб ва кескин ижтимоий-икқисодий муаммоларни ҳал этиш ва бошқарув тизимини ислоҳ этиш, мамлакат тарихини холисона таҳлил этиш масалаласида ўша даврнинг етук алломаси Аҳмад Дониш томонидан илгари сурилган янгича қарашлар ва ислоҳотчилик гоялари ўз аксини топган.

Калит сўзлар: илм-фан, тафаккур, ислоҳот, тарих, технология, бошқарув тизими, Бухоро, элчилик, янгилик, консерватизм.

Доно Зияева,

доктор исторических наук, профессор
Институт истории Академии наук Республики Узбекистан

ИДЕИ РЕФОРМ БУХАРСКИХ УЧЕНЫХ XIX ВЕКА

АННОТАЦИЯ

В статье отражены новые взгляды и реформистские идеи, выдвинутые ведущим ученым второй половины XIX века - начала XX века Аҳмадом Донишем по решению сложных и острых социально-экономических проблем и реформированию системы управления в Бухарском эмирате.

Ключевые слова: Наука, мышление, реформа, история, технология, система управления, Бухара, посольство, новшество, консерватизм.

Dono Ziyaeva,
Doctor of Historical Sciences, Professor
Institute of History of the Academy of Sciences
of the Republic of Uzbekistan

IDEAS OF REFORM OF BUKHARA SCIENTISTS OF THE XIX CENTURY

ABSTRACT

The article reflects new views and reformist ideas put forward by the leading scientist of the second half of the XIX century - the beginning of the XX Century Ahmad Donish, to solve complex and acute socio-economic problems and reform the state system in the Bukhara emirate.

Index Terms: science, thinking, reform, history, technology, management system, Bukhara, embassy, innovation, conservatism.

1. Мавзунинг долзарбилиги:

Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳаётнинг ҳар бир соҳасида жадал ислоҳотлар кечмоқда. Бу ислоҳотлар нафақат модернизация жараёнлари билан, балки тарихий илдизлари ўтмишга бориб тақаладиган ижтимоий ва иқтисодий муаммоларга ҳам боғлиқ. Хусусан, Ўзбекистон тарихида энг мураккаб ва зиддиятли давр бўлган XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида мустақил давлатчиликнинг барҳам топиши, сиёсий ва иқтисодий қарамлик шароитида ижтмоий-иктисодий ҳамда бошқарув тизимида муаммолар ниҳоятда кескинлашиб кетган эди. Шу муносабат билан кун тартибида ватан озодлиги ва тараққиёти, халқнинг келажаги каби масалалар ўта долзарб аҳамиятга эга вазифага айланган эди. Бу масала энг авало ўз даврининг илфор фикрли зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий тафаккурида янги гоялар ва қарашларида намоён бўлганки, бу холат ўз даврида Бухородаги серқирра илм ва ўткир ақл соҳиби, халқпарвар ва маърифатпарвар аллома Аҳмад Дониш ижоди ва фаолиятида яққол намоён бўлган. Бугунги кун ислоҳотларининг муваффақиятли кечишида ва уларнинг туб моҳияти ҳамда аҳамиятини чуқур англаб этишда ўтмиш сабоқлари ва тажрибаси катта аҳамият касб этади ва мавзунинг долзарбилигини белгилаб беради.

2. Тадқиқот усуллари: Тадқиқотда қиёсий, тарихий ва герменевтик таҳлил усуллари асосида Бухоро амирлигида вужудга келган мураккаб шароитда уни ҳал этиш бўйича ислоҳотчилик гоялари тадқиқ этилди.

3. Тадқиқот натижалари:

Бухоро амирлигида XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида сиёсий-иктисодий қарамлик шароитида юзага келган кескин муаммолар ўз даврининг қомусий олими Аҳмад Дониш Аҳмад Донишнинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатди.

Аҳмад Дониш мударрис оиласида туғилиб, Бухоро мадрасаларида таълим олгач, аждодлар илмий меросидан баҳраманд бўлиб, мустақил равищда Ибн Сино, Умар Хайём, Алишер Навоий, Фузулий, Бедил асарларини катта қизиқиши билан ўрганганд. Бедил ва Алишер Навоий асарларини, хусусан, "Лайли ва Мажнун" достонини, шунингдек, "Юсуф ва Зулайҳо" қиссасини, турли девонларни буюртмачилар учун қайта-қайта кўчириб бериб, малакали хаттот бўлиб этишган.

Буларнинг бари унинг ижодий фаолиятида ҳамда дунёқарашини шаклланишида катта роль ўйнаган. Ўз хуснихати билан моҳир хаттот бўлиб танилган Аҳмад Дониш саройга дастлаб мирза сифатида жалб этилган, амир топшириғи билан астрономия, тиббиёт ва бошқа соҳаларга оид жуда кўп асарларни қайта кўчиради. Тез орада ўз билими билан эътибор қозонганди.

Аҳмад Дониш табиий фанлар, тарих, фалсафага қизиқиши катта бўлиб, Бедилнинг коинот абадийлиги, материя, руҳнинг жисмга муносабати, ҳақидаги қараашларини таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Астрономиядан эса Мирза Абдулфаттоҳ Мунажжимдан сабоқ олган, нафақат астрономия, балки тарих, адабиёт, фалсафа, геометрия, математика, тиббиёт, мусиқа соҳаларида ижод қилган ва қомусий билим соҳиби бўлиб етишган. Айни пайтда у мунажжим, мусиқашунос, шоир, наққош ва миниатюралар устаси - мусаввир ҳам бўлган [1].

Ўз иқтидори туфайли сарой хизматига жалб этилган Аҳмад Дониш 1857, 1869, 1873 йилларда Бухоро амирлигининг элчилик миссияси таркибида уч марта Россияга - Петербургга боради ва сафар таассуротлари унинг дунёқарашига жуда катта таъсир кўрсатади. Элчилик сафарида унга Бухоро амири томонидан Россия давлат тузуми ва бошқарув тартибларини ўрганиш вазифасини топширилади. Аҳмад Дониш биринчи элчилик таркибида Россияда бир йил, кейинги элчиликлар таркибида эса 1-2 ойлаб ўтказган даврида кўплаб амалдорлар, Император жаноблари ҳамда шарқшунос олимлар билан суҳбат қуриб, музокараларда иштирок этади, кутубхона, музей, театрларда, йирик саноат корхоналарида бўлади бўлади, жамият ҳаётини кузатади. Ўзининг "Бухородан Петербургга саёҳат" номли асарини яратади [2]. Бу асари ўша даврда рус тилига таржима қилиниб, чоп этилади.

Сафар таассуротлари асосида Аҳмад Дониш Бухоро амири билан суҳбат қуриб, уни мамлакатда бошқарув тартибларини ислоҳ қилишга ундаиди. Аммо унинг бу гояларини консерватив руҳдаги сарой аҳли қабул қила олмади. Аҳмад Донишга саройда маъсулиятли юқори лавозимлар таклиф қилинишига қарамай, у мавжуд тузумни ва саройдаги амалдорларларни ўзгартиришсиз бирор маъсулиятни бўйнига ололмаслигини билдириб, амир таклифидан бош торгади.

1870-1873 йилларда "Рисолаи дар назми тамаддун ва таовун" ("Маданият ва жамият тартиби ҳақида рисола") номли асарида илгари сурган ислоҳотчилик гоялари, дадил фикрларидан чўчиган амир Аҳмад Донишни узоқ вилоятларга қози сифатида ишга тайинлаб, уни саройдан узоқлаштиради. Бу эса унга ўз ижодий фаолияти учун катта имконият беради. Шу даврларда у бир қанча рисолалар яратади ва кейинчалик уларни жамлаб, тартибга солиб, ўзининг энг нодир ва машхур "Наводир-ул-вақоэъ" ("Нодир воқеалар") номли асарини яратади [3].

Аҳмад Дониш 20га яқин асарлар яратган бўлса-да, улар орасида "Наводир-ул-вақоэъ" ("Нодир воқеалар"), "Таърихи салтанати мангития", ("Мангитлар салтанати тарихи"), "Бухородан Петербургга саёҳат" каби асарлари ўз даврида жуда машхур бўлиб, қўлма-қўл бўлиб кетди.

Бу асарларда Аҳмад Дониш Бухоро амирлиги жуда кўп масалаларда замон талабларидан анча ортда қолганлигини кўриб қаттиқ афсус чеккан ва бу холни ўз асарларида қаттиқ куюниш билан баён этиш билан бирга бу соҳаларда қилиниши лозим бўлган тадбирларни ҳам санаб ўтган.

1875-1882 йилларда ёзилган "Наводир-ул-вақоэъ" асари у 21 бобдан иборат. Унда "Фарзандларга васият. Касб-хунарнинг фойдалари", "Маданият ва жамият тартиби ҳақида" рисола, "Салтанат фазилати: унинг ҳақ ва ўз аҳлига муносабати баёнида", "Подшоҳларнинг ўз амирлари билан қандай муомалада бўлишлари,

юрт устида турган амалдор ва ҳокимларнинг подшоҳларга қилган тансиқ ва тортиқлари ҳақида", "Салтанат аҳлининг фуқаро ва раият билан муомаласи, уларни муҳим ишларини амалга ошириш баёнида" деб номланган фасллар, хотима, илова, иборалар таржимаси ва араб тилидаги изоҳлар ва лугатдан иборат.

"Маданият ва жамият тартиби ҳақида" номли рисолада муаллиф адолатли ва халқпарвар хукмдор энг муҳим хислатлари, мансабдор ва амалдорларнинг савияси ва фазилатлари, малакатни бошқаришда эътибор бериш лозим бўлган талаблар, умуман бошқарув тартиблари ҳақида сўз юритар экан, бу борада жаҳон тажрибаси қандайлиги ҳақида ҳам тўхталиб ўтади, мамлакатда бу борадаги муаммоларни танқидий ёндошув асосида кўрсатиб беради. Бошқарув тизимиға илмли, олийжаноб ва ҳалол кишиларни жалб этиш, машварат орқали қарор қабул қилиш, ўзининг дунёвий билимларини кенг намойиш этиб, табиат ҳодисалари, коинот, Ой ва Қуёш тутилиши, зилзила ҳақида фикр юритади, Европадаги илм-фан, техника янгиликларини ўрганишга даъват қилган.

Аҳмад Дониш Бухоро амирлигининг мангитлар даври ҳукмронлигига бағишлиланган "Бухоро мангитлари қисқача тарихи" номли асар яратади [4]. Унда асосий эътиборни ўзи яшаган даврдаги ҳукмдорлар - амир Насрулло, амир амир Музafferхон ҳамда амир Абдулаҳадлар шахсига ва фаолиятига қаратди. Аммо бошқа тарихчилардан фарқли равищда Аҳмад Дониш ўз асарида ҳукмдорларни улуғламади. Уларнинг фаолиятини амирнинг шахсий фазилатлари, ҳукмдорлик лаёқати ҳамда мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳаётдаги муаммолар билан боғлиқ равищда таҳлил қилишга уринди.

Аҳмад Дониш бу асарида Бухоро амири Музaffer даврида (1860-1885) мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ҳаётидаги муаммолар, уларнинг сабаб ва оқибатларини рўйи рост, ошкора кўрсатишга ҳаракат қилган. Унда амир Музafferнинг таҳтга келишидан бошлаб, сиёсий арбоб сифатидаги фаолияти, мамлакатдаги ижтимоий -иқтисодий тизим, Россия империяси истилоси ва енгилиш сабабларини кўрсатиб ўтади.

Аҳмад Дониш ушбу муаммоларнинг бош сабабчиси сифатида ҳукмдорни айблаб, шундай фикр билдирган: "Амир Темур ўз номи, жасурлиги ва шон шуҳратини дунё аҳолисининг чорак қисмига ёйган бир пайтда, - деб қайд этган муаллиф, -Бухоро амирлари ёмон хулқи, ҳамиятсизлиги файратсизлиги билан ўз шаънларини пастга урдилар. Адлу инсоф, дину диёнат, илму иймони билан бошқа шаҳарлар орасида ифтихорли ва мумтоз бўлган Самарқанд ва Бухорони улар шу қадар бадном қилдиларки, бу қиёматгача унутилмайди ва тарих саҳифаларидан ўчмайди".

Унинг бу фикрлари осмонда гумбурлаган момқалдироқдек гулдуради, хамма учун яхши маълум бўлган, халқнинг дилидаги қаттиқ изтиробга айланган ва унинг тилига чиқара олмай, аччиқ кўз ёшларига айланган бу аччиқ ҳақиқатни Ахма Дониш ўз асарларида жуда ўткир киноя ва куюнчаклик билан эътироф эта олди. Унинг қайд этишича, Амир Музaffer даврида мамлакатда зулм авж олган, дэҳқонларга катта солиқлар солинган, халқ арзимас сабаблар учун ҳам зинданбанд қилинган, зинданлар тўлиб кетган.

Аҳмад Донишнинг таъкидлашича, амир Музaffer замонида Бухоронинг ободлиги кескин ўзгариш ва тафовутга учраб, таназзулга учраган. Чунки, Самарқанднинг босиб олиниши натижасида Зарафшоннинг юқори оқими мустамлакачилар тасарруфига ўтганлиги боис экин майдонлари сувсизликдан харобага айланган, сугориладиган ерларнинг катта қисми сувсизлик ва

амалдорларнинг жабру зулми туфайли экилмасдан қолган эди.

Аҳмад Дониш сув танқислиги муаммосини ҳал этиш учун амирга Амударёдан канал қазиб сув олиб келишни, бунинг учун Бухоронинг етига туманида фавқулодда ҳар бир танобдан икки тангадан солиқ йифиб, бу йифилган йифимнинг икки юз мингини Амударё сувини Керки, Келиф туманларига, Каршига, Бухоро ва Миёнқалага буриб юбориш учун сарф қилишни, қолган пулларни эса умумий ободончилик ишларига сарф қилишни таклиф қилиб чиқади. Аммо амир бунга рози бўлмайди.

Аҳмад Дониш амир Музаффарнинг минтақага Россия империяси истилоси давридаги сиёсатини ҳам кескин танқид остига олади. Унинг қайд этишича, бу пайтда амирнинг узоқни ўйламай, Қўқонга юриш қилиши оқибатида Қўқон ва Бухоро ўртасида қолган Тошкент қўлдан кетади. Аҳмад Дониш амирнинг узоқни кўра билмасдан, калта ўйлашини очиқ нафрат билан таъкидлайди, урушдаги мағлубият сабабларини таҳлил қиласр экан, ҳарбий илмда мамлакат қўшинлари ва қурол-яроғи анча орқада қолганлиги куюниб эътироф этади.

Аҳмад Дониш амир бошлиқ маъмуриятнинг бошқа вакилларни ҳамда бошқарувдаги тартибсизликларни ҳам ошкора кўрсатиб ўтади. Айниқса амир Музаффар давридаги бош вазир Муҳаммадшоҳ қўшбегининг "аҳмоқ ва илмсиз" эканлигини таъкидлаб, мамлакатда содир бўлаётган барча ёмон иллатлар, галаёнларда уни айблайди. Унинг даврида жамият ва давлат ишлари тартибсизлик, бебошлиқ ҳолига келиб қолгани, халқ ва қўшин тинчини йўқотганлигини кўрсатиб ўтади. У яна бир қатор амалдорларни қоралаб, халқ устидан қилинаётган ноҳақликлар, тартибсизликларни, маъмурий бошқарувдаги адолатсизликларни очиб беради.

Қозилар фаолиятига тўхталиб, суд ишлари шариат қонунларини яхши билмайдиган, маҳсус билим ва кўникмаларга эга бўлмаган шахсларга топширилганини афсус билан ёзади [5]. Бу эса амирликда тартибузарликларга, шариат қонунларига тўлиқ амал қилмасликка, бюроктизмга ва ниҳоят, оддий халқнинг қийналишига олиб келганлигини, қози ва раис ўз амалини сақлаб туриш учун сарой бошлиқларига пора берганлигини, кейин эса уни ўрнини қоплаш учун ҳар хил ҳужжатларни расмийлаштиришда халқ ҳисобидан қоплаганлигини қайд этади.

Шу тариқа Аҳмад Дониш мамлакат бошқарувида ҳар бир соҳада пораҳўрлик, тартибсизликлар, қонунбузарликлар авж олганлигини аниқ мисолларда таърифлаб беради. Хусусан, солиқ тизимида халқдан мажбурий тарзда турли хил солиқлар ва йифимлар йифиб олинганлиги, уларнинг қиймати йил сайин ортиб борганлиги, натижада дехқонлар хонавайрон бўлганлигини алоҳида таъкидлайди.

Амир саройида маъсул лавозимларда фаолият юритган Аҳмад Донишнинг танқидий қарашлари ўз даври учун жуда катта жасорат эди. Унинг деярли барча асрлари ўта танқидий руҳда ёзилганлиги, реал воқеликни борича акс эттириши билан бирга мавжуд муаммоларни бартараф этиш бўйича аниқ таклиф, тавсия ва йўлланмалар бериб борилганлиги билан ажralиб туради.

4.Хулосалар:

Ўзбек халқининг анъанавий бой маънавий меросидан баҳраманд бўлиб, қомусий олим бўлиб етшган Аҳмад Дониш ўз устидаги ишлаб ҳамда Россия ва Европа давлатларидаги ҳаёт ва илмий-техника ютуқларидан таъсирланиб, мамлакатда чуқур ислоҳотлар ўтказишга даъват этди, мавжуд ижтимоий-иктисодий ва бошқарув муаммоларини ошкора танқид остига олди, уларни тузатиш бўйича ўз

таклифларини, ислоҳот ғояларини илгари сурди. Ўзининг тарихий асарларида Бухоро амирлигининг яқин тарихини танқиди-тахлилий кўриб чиқиши асосида давлат бошқарув тизимида мавжуд муаммоларнинг тарихий илдизларини очиб берди, тарихий жараёнларни теран таҳлил қилди. Унинг қарашлари дунёвий ва диний билимлар уйғунлиги яққол намоён бўлди. Аҳмад Дониш асарлари ва қарашлари таъсирида мамлакатда ижтимоий-сиёсий жараёнлар, иқтисодий-маданий ҳаётга реал қараш ва ҳаққоний талқин этишга интилиш кучайди. Бу ғоялар орадан кўп ўтмай, XX аср бошларига келиб минтақада бошланган маърифатпарварлик ва ислоҳотчилик ҳаракатига пойдевор бўлиб ҳизмат қилди.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Маънавият юлдузлари. (маъсул муҳар. М.С.Хайруллаев). -Тошкент, 1999. (The stars of spirituality. (Responsible editor. M.S.Khayrullaev). - Tashkent, 1999.)
2. Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. - Душанбе, 1976 (Ahmad Donish. Travel from Bukhara to Petersburg. -Dushanbe, 1976)
3. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақоэй. - Тошкент: Фан, 1964. - С.142 (Ahmad Donish. Navodir ul-vaqoe. - Toshkent: Fan, 1964. - P.142)
4. Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз тарихи салтанати хонадони Мангития (Исторический трактат или коротко об истории царствования мангитской династии). - Душанбе, 1992 (Ahmadi Donish. Risola yo mukhtasare az tarihi saltanati honadoni Mangitiya (Historical treatise or briefly on the history of the reign of the Mangit dynasty). -Dushanbe, 1992.)
5. Аҳмад Дониш. История мангитской династии. Перевод, предисловие и примечания И. А. Наджафовой. -Душанбе,1967 (Ahmad Donish. The history of the Mangit dynasty. Translation, foreword and notes by I.A.Najafova. Dushanbe, 1967).

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Шоҳистаҳон Ўлжаева,
Нодира Алимуҳамедова,

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини
механизациялаш муҳандислари институти

sh.uljayeva@tiiame.uz

РАҚАМЛИ ГУМАНИТАР ФАНЛАР ТИЗИМИДА ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИНИ ЎРГАНИШ

For citation: Shohistaxon Uljaeva, Nodira Alimuhamedova. STUDYING THE HISTORY OF UZBEKISTAN THROUGH DIGITAL HUMANITIES. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 10-18

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-2>

АННОТАЦИЯ

XXI аср ахборот жамияти учун муҳим ахборот асри ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда рақамли технологиялар барча соҳаларда кенг қўлланилади. Ушбу параллел жараёнлар инсон ҳаётини, давлатни ва жамиятни эркинлаштириш, вақт ва пулни тежаш, ҳар бир вазифани тез ва самарали бажариш учун муҳим имкониятлар яратади. Тизим фанлар ва маълумотларни ўрганиш учун ажойиб имкониятни яратади, аммо эсда сақлаш, таққослаш, хуроса қилиш ва натижаларга эришишнинг самарали усусларини тақдим этади. "Рақамли гуманитар фанлар" тушунчаси тезда ижтимоий фанларга кириб борди ва чет эл университетларида кўп тадқиқотлар олиб борилди.

Компьютер технологиясидан фойдаланиш, автоматлаштирилган тарихий жараёнларнинг анимацияси, режалаштирилиши, диаграммаси ва видео презентациялари бизга тарихий жараёнлар ва уларнинг ўзаро боғлиқликлари, трансформацион жараёнлар ва даврий ўзгаришларни аниқлаш, таҳлил қилиш, якунлаш ва баҳолаш имконини беради. Ушбу мақолада рақамли гуманитар фанларнинг Ўзбекистон тарихини ўрганишга тадбиқ этилиши таҳлил қилинади. Тарихий жараёнлар ва уларнинг ўзаро боғлиқликлари, трансформацион жараёнлар ва даврий ўзгаришлар таҳлил қилинади, тўлдирилади, баҳоланади. Ушбу мақолада рақамли гуманитар фанларнинг Ўзбекистон тарихини ўрганишга тадбиқ этилиши таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Ўзбекистон тарихи, рақамли гуманитар фанлар, архив, музей, диаграмма, режалаштириш, компьютер технологиялари, анимация

**Шохистахон Улжаева,
Нодира Алимухамедова,**
Ташкентский институт инженеров ирригации
и механизации сельского хозяйства
sh.uljayeva@tiiame.uz

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА ЧЕРЕЗ ЦИФРОВЫЕ ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

АННОТАЦИЯ

XXI век - важный информационный век для информационного общества. В развитых странах цифровые технологии широко используются во всех областях. Эти параллельные процессы предоставляют важные возможности для либерализации человеческой жизни, государства и общества, экономии времени и денег и быстрого и эффективного выполнения каждой задачи.

Система предоставляет прекрасную возможность для изучения дисциплин и данных, но также предоставляет эффективные и действенные способы запоминания, сравнения, заключения и достижения результатов.

Понятие "цифровых гуманитарных наук" быстро проникает в общественные науки, и в зарубежных университетах была проведена большая исследовательская работа.

Использование компьютерных технологий, анимации, планирования, диаграмм и видеопрезентаций автоматизированных исторических процессов позволяет идентифицировать, анализировать, завершать и оценивать исторические процессы и их взаимосвязи, трансформационные процессы и периодические изменения.

В этой статье анализируется внедрение цифровой гуманитарной науки в область изучения истории Узбекистана., анализировать, завершать и оценивать исторические процессы и их взаимосвязи, трансформационные процессы и периодические изменения.

В этой статье анализируется внедрение цифровой гуманитарной науки в область изучения истории Узбекистана.

Ключевые слова: История Узбекистана, цифровая гуманитарная наука, архив, музей, диаграмма, планирование, компьютерные технологии, анимации.

**Shohistaxon Uljaeva,
Nodira Alimuhamedova,**
Tashkent Institute of Irrigation and
Agricultural Mechanization Engineers
sh.uljayeva@tiiame.uz

STUDYING THE HISTORY OF UZBEKISTAN THROUGH DIGITAL HUMANITIES

ABSTRACT

The 21st century is an important information age for the information society.

In developed countries, digital technology is widely used in all areas. These parallel processes provide important opportunities for liberalizing human life, the state and society, saving time and money, and quickly and efficiently performing each task. The

system provides an excellent opportunity to study disciplines and data, but also provides effective and efficient ways of memorizing, comparing, concluding and achieving results.

The concept of "digital humanities" quickly penetrates the social sciences, and much research has been done at foreign universities. The use of computer technology, animation, planning, diagrams and video presentations of automated historical processes allows us to identify, analyze, complete and evaluate historical processes and their interconnections, transformation processes and periodic changes.

This article analyzes the introduction of digital humanities in the study of the history of Uzbekistan.

Index Terms: history of Uzbekistan, digital humanities, archive, museum, diagramm, planning, computer technology, animations

1. Долзарблиги:

XXI аср информацион жамият ва ахборот асридир. Аллақачон ривожланган давлатларда рақамли технологиялар ҳар бир соҳаларда кенг қўлланилмоқда. Бу жараёнлар инсон, давлат ва жамият ҳаётини эркинлаштиришга, вақт ва пулни тежашга, ҳар бир ишни тез ва сифатли бажаришда муҳим имкониятларни яратиб бермоқда.

Ушбу тизим фанларни, маълумотларни ўрганишга кенг имкониятлар яратади, уларни тежамкор ва тез эслаб қолиш, таққослаш, хulosा қилиш, натижага эришишнинг сифатли ва самарали усувларини ҳам таъминлаб беради.

2. Тадқиқот усувлари: Тадқиқотда қиёсий ва тарихий таҳлил усувлари асосида рақамли гуманитар фанларнинг Ўзбекистон тарихини ўрганишга тадбиқ этилиши таҳлил қилинади.

3. Тадқиқот натижалари:

"Рақамли гуманитар фанлар"[1] деган тушунча ижтимоий фан соҳалариiga жадаллик билан кириб келмоқда[2] ва бу соҳа бўйича хорижий университетларда катта илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган[3]. Бу ўз навбатида ватанимиз тарихига оид жараёнларни компьютер технологиялари воситасида жадвалларга солиш, анимацион, жадвал, диаграмма ва видеоусуллардан фойдаланиш, тарихий жараёнлар ва улар ўртасидаги боғлиқликни, трансформациян жараёнларни, даврий ўзгаришларни аниқлаш, уларни таҳлил қилиш, хulosा ва баҳо бериш имконини беради.

Шунингдек, юртимизда ҳозирги кунда қўлёзма мероснинг асосий қисми Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Чунончи, араб, форс, эски ўзбек тили ва бошқа Шарқ тилларида битилган 26 минг жилд қўлёзма, 39 минг жилд тошбосма китоб ва 10 мингга яқин тарихий хужжатлардан иборат фонд[4] 2000 йилда ноёб илмий ва маданий объектлардан бири сифатида ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилгани дикқатга сазовордир.

Бу борада нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон миқёсида гоят ноёб ҳисобланган, ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган қўлёзмалар фондига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, шунингдек, қадимий ёзма манбалар фондига эга бўлган муассасалар фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Айнан буюк алломалар илмий меросини фан соҳалари бўйича ўрганиш, барча фанларнинг интеграцияси ва ўзаро алоқадорлигини таъминлаш асрий анъаналарнинг тикланишини бошлаб беради.

Ўтган давр мобайнида архив иши ва иш юритиш соҳасида зарур инфратузилма яратилди, архив ҳужжатларини жамлаш, ҳисобга олиш, сақлаш ва улардан фойдаланишда ижобий натижаларга эришилди ҳамда муайян интеллектуал ва технологик салоҳият шакллантирилди. Миллий архив фонди Ўзбекистон халқининг моддий ва маънавий ҳаётини акс эттирган, тарихий, илмий ва маданий аҳамиятга эга бўлган архив ҳужжатлар билан бойитилди[5].

Шу билан бирга, таҳдил ва ўрганиш натижалари архив иши ва иш юритиш соҳасига замонавий ахборот-коммуникация технологияларни жорий қилиш, давлат архивларини моддий-техника базасини яхшилаш, архив ҳужжатларини жамлаш, давлат ҳисобига олиш, сақлаш ва улардан фойдаланишнинг замонавий механизмларини қўллаш зарурати мавжудлигидан далолат бермоқда. Бугунги кунда архив иши соҳасида рақамли ахборот технологиялари тизимларидан фойдаланиш ҳар қачонгидан ҳам долзарб масала бўлиб бормоқда.

Ўзбекистон Миллий архиви, Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, Ўзбекистон Кинофотофоно ҳужжатлари миллий архиви Ўзбекистон Республикаси Кинофотофоно ҳужжатлари марказий давлат архиви, Ўзбекистон Илмий-техника ва тиббиёт ҳужжатлари миллий архиви, Ўзбекистон Республикаси Илмий-техника ва тиббиёт ҳужжатлари марказий давлат архиви, Тошкент шаҳар Марказий Давлат архиви[6] ва бошқа архивларда халқимизнинг бебаҳо мероси сақланмоқда.

Маълумот, иш стажи, иш ҳақини тасдиқлаш ҳақидаги маълумотномаларни бериш ҳам архивларнинг зиммасидадир. Агарда улар геоинформацион ахборот тизимларидан фойдаланилса иш унуми ва сифати юқори бўлади. Бунда ҳар бир ҳужжат мазкур муассасага келганда унинг электрон нусхаси олинади, рақамлаштирилади ва маҳсус ахборот тизимларига улаб қўйилади. Ўша ҳужжатларни олишга бир неча кунлаб вақт сарфлашнинг ҳожати қолмайди ва вақт ва жисмоний меҳнат тежалади.

Архивларда мавжуд бўлган араб алифбосида яратилган туркий, форсий ва араб ҳужжатларидағи ахборотлар бўйича аннотация маълумотларини тайёрлаб бериш, уларни геоинформацион тизимларга улаш, архив ҳужжатлари, китоблар ва қўлёзмаларни рақамлаштириш (электрон нусха олиш) ва бошқалар ҳам бугунги куннинг муҳим масалалариданdir.

Архивларда миллий тарихимизга оид кўплаб бебаҳо бойликларимиз сақланмоқда ва улар минглаб тарқоқ ҳужжатларни ташкил этади. Уларни ахборот тизимлари орқали тартибга солиш, нусхаларини олиш, тадқиқотчилар учун қулай имкониятлар яратиши мумкин[7]. Бу бебаҳо ҳужжатлар вақт ўтиши билан ўз хусусиятини ўзгаририши мумкин, негаки мустамлака ва собиқ совет даврига оид ҳужжатлара ўз сифатини йўқотиб бориши, бу эса тадқиқотчиларга турли мураккабликлар туғдириши мумкин. Вақт ўтиши билан, уларни ўқиши янада қийинлашади.

Рақамли технологиялардан фойдаланмаслик, архивдан керакли маълумотларни ойлаб қидириб топиш, уларни ўша ернинг ўзида узоқ вилоятлардан келиб вақт кетказиб ўқиши, қўлда ёзига олиш ва ҳоказо ноқулайликлар туғдириши мумкин. Натижада тадқиқотлар узоқ давом этиши мумкин.

Олий ўқув юртларининг тарих факультетларида таҳсил олаётган талабалар, тарих фани ўқитувчилар ҳам архивдаги ҳужжатлар нусхаларини таҳдил қилиш, улар билан ишлаш кўнижмасига эга бўлишлари керак. Агар ўнчандай амалий ишлар бажарилмаса келажақда илмий тадқиқотлар сифати ва самарадорлиги юқори даражада бўлмаслиги мумкин. Шундай экан, рақамли технологиялар орқали архив ҳужжатларини саралаш, туркумлаш, нусхаларини ахборот технологиялари орқали

олиш ва географик ахборот тизимларига киритиш ва тадқиқ этиш учун кенг майдон яратиш муҳим масаладир.

Рақамлаштиришда қўл ёзма ва архив ҳужжатлари ҳақида тақдимот ёзиш, замонавий ёзувларни нусхалаш ва кенг доирада тарқатиш жуда муҳимдир. Бундан ташқари, тақдимотлар, электрон кутубхона, электрон дарслеклар ва илмий қўлланмалар талабаларга дунёнинг турли бурчакларида ўқиш ва вазифаларни топширишга, ўқиш, вақтини тежашга ёрдам беради. Геоинформация тизимлари педагогик-технологияларни такомиллаштиришда ва уларнинг мазмун ва шаклини кўпайтиришда ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Энди ҳаракатланаётган, рақамланган, статистик маълумотларни жамлаган тизимларда талаба масаланинг умумий ва хусусий моҳиятини кенгроқ ва аниқроқ англаб боради. Бу тизимда янги материаллар кўпаяди, жамланади, мавзуларни ва муаммоларнинг тўғри ёки хатоликларини солишириш, ижобий ёки танқидий холосалар қилиш имконини яратади.

Геоинформацион тизимлар мустақил таълим олишда ўзлаштиришнинг юқори бўлишига ёрдам беради. Бизда бу борада дастлабки қадамлар ташланган, аммо Ўзбекистонда ахборот технологиялари хизматларидан кенг фойдаланиш учун бу етарли эмас. Айниқса, гуманитар фанлар соҳасида баъзи муаммолар мавжуд. Бизнинг соҳа ахборот технологияларининг янги йўналишлари билан янгиланишга муҳтож. Бугунги кунда фанга рақамли гуманитар фанлар деган тушунча кириб келмоқда.

Шунинг билан бирга Ўзбекистонда ўнлаб маҳаллий ва хорижий музейлар, кутубхона ва марказларда Ўзбекистон тарихига оид кўплаб моддий ва ёзма манбалар сақланмоқда. Улар ҳақидаги маълумотларни халқимиз ва ёшларимиз яхши билишмайди. Агар ҳар бир ашё ҳақида электрон маълумот тайёрланса, у геоинформацион ахборот тизимиға киритилса ва шу асосда виртуал музейлар ташкил этилса, тарихимизнинг баъзи энг қизиқ жойларини глобал тармоқларга, музейнинг ўз сайтига қўйилса бу усуллар туризмни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Бу натижалар наинки хориждаги сайёҳлар, балки ватандошларимиз учун ҳам фойдалидир.

Тарихимизни даврлаштиришда, ривожланган шаҳарлар ва уларнинг меъморий, моддий ва бошқа бойликларини ҳисобга олишда, сулолалар тарихини тартибга солишда, ихчамлаштиришда, лўнда ва қисқа ва қизиқарли маълумотларни геоинформацион тизимларга киритишда, миллий-озодлик курашлари тарихининг тадрижий асосларини жадвалларга солишда, миллий қаҳрамонлар, давлат арбоблари саркардаларининг сиймолари, аудиовизуал ва видеоматериаллари жойлаштирида, воқеалар ва жойлар 3D форматда жонлантиришда рақамли технологияларнинг ўрни бекиёсdir. Биз ўйлаймизки, ана шунда Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш осон, сифатли ва самарали бўлади.

Бу усуллардан кутубхоналарда ҳам китобларни топишнинг ахборот тизимлари, электрон китоблар, бошқа давлатлар кутубхоналаридан фойдаланиш, кутубхоналар[8] ва улардаги китоблар ҳақида кутубхонадан ташқарида туриб маълумотлар ола олиш, уларга буюртма бериш, электрон китоблардан масофавий тарзда фойдалана олиш, кутубхонага виртуал саёҳат уюштириш, виртуал каталоглар тузиш имкониятларини яратиш ва бошқа янги ахборот технологияларнинг имкониятларидан фойдаланиш мумкин.

Бугунги кунда ўрта асрларда ҳозирги Ўрта Осиё ҳудудида яшаб ижод қилган аллома ва мутафаккирларнинг математика, астрономия, физика каби аниқ фанлар,

медицина, кимё, география сингари табиий фанлар, тарих, адабиёт, фалсафа ва бошқа ижтимоий фанлар, ислом дини ва илоҳиётга оид меросини тадқиқ қилишни кенгайтириш ва чуқурлаштириш талаб этилади.

Ҳозирда Шарқ алломалари меросини ўрганиш бўйича кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Информацион ақлли дастурлар бўйича хронологик алломаларнинг солиштириш жадваллари, улар ҳақидаги маълумотлар, асосий ишлари, уларнинг баъзи электрон нусхалари ва бошқалар бўлиши ва қайси соҳага кўшган ҳиссалари ва киритган янгиликлари аниқ-тиниқ, диаграмма, жадвал ва бошқа кўринишларда ифодалаб берилиши лозим.

Термизда ат-Термизий номидаги илмий-тадқиқот марказининг ташкил этилиши, Тошкентда Ислом цивилизацияси марказининг очилиши, Ислом Академиясининг ташкил этилиши бу борада қўйилган муҳим қадамлардан биридир. Буларнинг жозибадорлигини ошириш учун албатта геоинформацион ахборот тизимларидан самарали фойдаланиш керак бўлади. Бу илмий-тадқиқот марказларининг виртуал муқобил варианtlари бўлиши керак.

Шунингдек, юритимиздаги ҳар бир археологик обьект, ҳар бир зиёратгоҳ, манзигоҳ ва бошқа тарихий жойларнинг тартиб рақамлари ва геоахборот тизимлари яратилиши ва улар вилоятлар ва мавзулар кесимида ажратилган бўлиши лозим. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳозирги кунда юритимиздан ўтган ҳар бир алломалар ва қадамжолар тарихини ўрганишнинг сифат босқичи бошланди.

Уларни тарғиб этиш билан биргаликда мамлакат иқтисодий имкониятларини кенгайтириш стратегиялари ишлаб чиқилмоқда. Улар нафақат илмий-тадқиқот, балки туризм марказларига айланадигани ва хорижлик сайёҳларнинг қизиқиши ортаётгани билан ҳам изоҳланади. Бу келажакда мамлакат иқтисодий-маънавий потенциалининг ўсишига, жаҳон саҳнида ўзбек халқи миллий-маънавий меросининг тарғиб этилиши ва шу билан унинг тарихдаги ролини очиб беришга кўйилган катта қадам бўлади.

Геоинформацион тизимлар орқали бугунги кунда Ўзбекистон учун долзарб бўлган янги илмий иш мавзулари базасини шакллантириб бориш ва улар ҳақида ОАК порталаида чоп этиб бориш, илмий соҳага мутахассисларни кенг жалб этиш, уларнинг тезкорлиги ва самарадорлигини таъминлашда маъмурий бошқарув ва электрон ҳукумат билан ишлаш механизмига жузъий ўзгартиришлар киритиш, яъни бошқа соҳа вакилларининг манбалар ва адабиётлар билан ишлаш лаёқатини шакллантиришга ёрдам беришини таъминлаш методларини ишлаб чиқиши, уларни компьютер технологиялари орқали такомиллаштириш ва глобал тармоқларда тарғибот қилиш ҳам муҳим масаладир. Ушбу жараёнларнинг сифатини оширишда чет давлатларда юритимиздан этишиб чиқсан алломалар, умуман тарихий воқеа-жараёнларни чуқур ўрганган олимлар билан кенг миқёсли ҳамкорликларни амалга ошириш ва ана шу ахборот тизимларида улар ҳақидаги маълумотларни ҳам киритиб бориш керак. Уларнинг асарларидан нусха олиш, геоинформацион тизимларга алоҳида бўлим остида киритиш, глобал тармоқларда инглиз тилидаги мавзуга оид ҳужжатли фильмларни таржима қилиш ва доимий равища дарсларда, онлайн ва масофали ўқитиши тизимларида фойдаланиш ҳам яхши натижаларга сабаб бўлиши мумкин.

"O'zbekiston tarixi" телеканалини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарорида таъкидлаб ўтилганидек, буюк ватандошларимиз - олимлар, мутафаккирлар ва азиз-авлиёлар, шоир ва ёзувчилар, саркардалар, давлат арбобларининг бебаҳо меросини кенг кўламда

ўрганиш ва оммалаштириш мақсадида уларнинг ҳаёт йўли ва қаҳрамонлиги тўғрисида, шунингдек, дунё аҳамиятига эга бўлган Ўзбекистон энг янги тарихининг ғоят ёрқин ва унutilmas саҳифалари ҳақида ҳикоя қилувчи илмий-оммабоп дастурлар ва ҳужжатли фильмлар туркумларини яратиш ҳам йўлга қўйилмоқда[9]. Бу ҳам миллий тарихимизни ўрганишда геоинформацион тизимларни кенгайтиришда ва такомиллаштиришда муҳим аҳамият қасб этади. Талаба маълумотларни қайта ўрганиб, таҳлил қилишга ва уларга баҳо беришга ҳам лаёқатли бўлиб боради.

Юқорида таъкидланганидек, рақамли гуманитар фанлар нафақат тарихни ўрганишда, балки уни ўқитишида, олий таълимда дарс сифатини оширишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. У оддий тарих ихлосмандлари, кенг халқ оммасига ҳам маълумотларни етказиб бериши мумкин. Бу бугун бу жараён турли оммавий маданият кўринишлари ва таҳдидларга қарши курашда ҳам самарали восита ҳисобланиши мумкин.

Хорижий олимлар ва журналистлар билан бирга алломаларнинг фанга қўшган ҳиссасини ёритувчи, маълум тарихий воқеалар, моддий ва ёзма манбаларни ўрганишга бағишлиган туркум ҳужжатли фильмлар яратиш, мультфильмлар ишлаб чиқиши, уларнинг асарларидан парчаларни дарслик ва қўлланмаларга киритиш ҳам келажакда таълим тизимини такомиллаштиришда ва керак бўлса "Ўзбекистон тарихи" [10] телеканалининг иш жараёнларини яхшилашда ҳам катта рол ўйнаши мумкин. Амалга оширилган, бажарилган илмий ишларни глобал тармоқларга ва таълим жараёнларига, масофавий ўқитиши тизимларига жойлаштириш ҳам муҳим аҳамият қасб этади.

Рақамли гуманитар фанлар (РГФ) ҳисоблаш ёки рақамли технологиялар ва гуманитар фанлар фанлари кесимидағи илмий фаолият соҳаси экан, уларни гуманитар фанлардан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Бирор соҳа йўқки, унга геоинформацион тизимлар кириб бормаган бўлсин.

Гуманитар фанларда рақамли технологиялардан тизимли фойдаланиши, шунингдек, уларнинг қўлланилишини таҳлил қилишни ўз ичига олади. РГФ илмий тадқиқот, ўқитиши ва нашр этишида ҳамкорлик қиласиган, керак бўлса маълумотларни товар маҳсулотларига айлантириб, уни тижоратлаштириш ва олий таълим муассаси, музей, архив ёки бошқа муассасалар учун пул топиш манбаига айлантириш мумкин. Бу эса ўша муассасанинг ўз-ўзини бошқариши ва молиявий мустақилигини таъминлашда муҳим масаладир[11].

Гуманитар фанларни ўрганишда рақамли воситалар ва усувларни олиб келади, чунки босма сўз энди билимларни ишлаб чиқариш ва тарқатиш учун асосий восита эмаслигини тан олади. РГФ янги дастурлар ва усувларни ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш орқали янги турдаги ўқитиши тадқиқотларни амалга оширишга имкон беради ва шу билан бирга уларнинг маданий мерос ва рақамли маданиятга таъсирини ўрганиш ва танқид қилишга асос яратади.

4.Хулосалар:

Хулоса қилиб айтганда, РГФ нинг ўзига хос хусусияти гуманитар фанлар ва рақамли ўртасидаги икки томонлама муносабатларни ўстиришидир: бу соҳада иккаласи ҳам гуманитар тадқиқотларни олиб боришида технологиядан фойдаланади ва кўпинча бир вақтнинг ўзида сўровномалар ўтказиш технологиясини қўллайди.

Амалиётлар: катта расм тўпламларини визуализация қилиш, тарихий экспонатларни 3Д моделлаштириш, "туғилган рақамли" тезислар, хаштагларнинг фаоллиги ва уларни таҳлил қилиш, алтернатив реал ўйинлар, кўчма ишлаб

чиқариш майдончалари ва бошқалар. "Катта чодир" РГФ деб номланган мавзуни моделлаштиришда у муҳим ўрин тутиши мумкин. Баъзан рақамли гуманитар фанлар нимага олиб келишини аниқлик билан аниқлаш қийин кечади.

Тарихан рақамли гуманитар фанлар гуманитар компьютерлардан ривожланган ва бошқа соҳалар билан, масалан, гуманистик ҳисоблаш, ижтимоий ҳисоблаш ва медиа тадқиқотлар билан боғлиқ бўлган. Аниқ маънода, рақамли гуманитар фанлар турли хил мавзуларни ўз ичига олади, улар онлайн манбаларни (асосан матнли) онлайн тўпламларини тузишдан тортиб, йирик маданий маълумотлар тўпламларини маълумотларни қидиришдан мавзуларни моделлаштиришгacha бўлган йўналишларни қамраб олади. Рақамли гуманитар фанлар рақамли материалларни ўз ичига олади ва анъанавий гуманитар фанлар (риторика, тарих, фалсафа, тилшунослик, адабиёт, санъат, археология, мусиқа ва маданиятшунослик) ва ижтимоий фанлар методологиясини бирлаштиради. Мавзуларни ҳисоблаш воситалари (гиперматн, гипермедија, маълумотларни визуализация қилиш, маълумотларни қидириш, маълумотларни қидириш, статистика, матн ишлаб чиқариш, рақамли хариталаш) ва рақамли нашр қилиш билан таъминлашга ёрдам беради. Рақамли гуманитар фанлар билан параллел бўлган соҳалар қаторига янги медиа тадқиқотлар ва ахборот фанлари, шунингдек, медиа тузилиш назарияси, ўйиншунослик, айниқса рақамли гуманитар лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқариш ва маданий таҳдил билан боғлиқ соҳалар киради[12].

Рақамли гуманитар фанлар бугунги кун учун зарурият ва эҳтиёжга айланди, уни тизимли йўлга қўйиш миллий тарихимизни кенг ва самарали ўрганишга муҳим ижобий таъсир кўрсатади ва ўқув-услубий ва илмий соҳалардаги сифатни ва меҳнат унумдорлигини оширишга хизмат қиласади.

Иқтибослар/Сноски/References

- [1] Melissa Terras/ A decade in digital humanities // https://www.researchgate.net/publication/309217683_A_Decade_in_Digital_Humanities
- [2] https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_humanities
- [3] Johanna Drucker, David Kim, Iman Salehian,& Anthony Bushong Introduction to Digital Humanities // http://dh101.humanities.ucla.edu/wp-content/uploads/2014/09/introductiontодigitalhumanities_textbook.pdf; https://www.humanitiesblast.com/manifesto/Manifesto_V2.pdf and others.
- [4] Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори // <https://religions.uz/news/detail?id=516> 2017 йил, 24 май.
- [5] Ўзбекистон Республикасида архив иши ва юритишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси президентининг Фармони // <http://lex.uz/docs/4523373>
- [6] Ўзбекистон Республикасида архив иши ва иш юритишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси президентининг фармони // <http://lex.uz/docs/4523373>
- [7] "Ўзбекистон тарихи" фанининг баъзи долзарб масалалари // Фалсафа ва хуқуқ, 2019, №1. -Б. 66-68.
- [8] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамастон ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг кутубхона фондини хорижий адабиётлар

билин бойитиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳнкамасининг Қарори // <http://www.lex.uz/docs/4385617>

[9] "O'zbekiston tarixi" телеканалини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори // <http://uza.uz/oz/documents/o-zbekiston-tarixi-telekanalini-tashkil-etish-chora-tadbirla-11-07-2019>

[10] "O'zbekiston tarixi" телеканалини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори // <http://uza.uz/oz/documents/o-zbekiston-tarixi-telekanalini-tashkil-etish-chora-tadbirla-11-07-2019>

[11] Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони // <http://lex.uz/docs/4545884>

[12]https://www.researchgate.net/publication/311456555_New_Trends_in_Digital_Humanities

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Муродилла Ҳайдаров Махмуталиевич,

Тарих фанлари доктори, доцент,
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон

Миллий Университети
olmos1972@mail.ru

ЎЗБЕКИСТОН ССР КОНСТИТУЦИЯЛАРИДА СОВЕТ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ АСОСЛАРИНИНГ АКС ЭТИШИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

For citation: Murodulla Haydarov Mahmudalievich, REFLECTION OF THE FOUNDATIONS OF THE SOVIET MANAGEMENT SYSTEM IN THE CONSTITUTIONS OF THE USSR OF UZBEKISTAN AND ITS ESSENCE. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 19-27

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-3>

АННОТАЦИЯ

Туркистон ўлкаси зиёлилар ҳамда аҳолининг турли қатламларининг, шунингдек маҳаллий аҳолининг октябрь тўнтаришига бўлган муносабати таҳлил этилган. Ушбу мақолада Ўзбекистон ССРнинг биринчи Конституцияси (1927 йил) ва СССРнинг социализм Конституция (1936 йил) асосида Ўзбекистон ССРнинг Конституциясини қабул қилиниши ва моҳияти очиб берилган. Шунингдек, конституцияларда акс этган давлат бошқарув тизими, давлат қурилиши, хокимиятчилик, ижроия хокимияти ҳамда қонун ишлаб чиқариш ва қабул қилиш каби конституция қоидалари баён этилган.

Калит сўзлар: революция, резолюция, автономия, иттифоқдош республика, статус, суверен, қурултой, социализм, президиум, округ, декларатив.

Муродилла Ҳайдаров Махмуталиевич,
доктор исторических наук,
доцент Национальный Университет
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
olmos1972@mail.ru

ОТРАЖЕНИЕ ОСНОВ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ ПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ СУЩНОСТИ В КОНСТИТУЦИЯХ УЗБЕКСКОЙ ССР

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализировано отношение интеллигенции и различных слоёв населения Туркестанского края к октябрьскому перевороту. А также раскрыты причины пассивного участия местных населений Туркестана в октябрьских событиях. Широко освещены первая Конституция Узбекской ССР (1927), принятие и сущность Конституции Узбекской ССР, принятой на основе Конституция СССР (1936). Также раскрыты отражённые в конституциях система государственного управления, государственность, исполнительная власть, разработка и принятие законов.

Ключевые слова: революция, резолюция, автономия, союзная республика, статус, суверенность, съезд, социализм, президиум, округ декларативный.

Murodulla Haydarov Mahmudalievich,
Doctor of historical sciences, associate professor,
National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek
olmos1972@mail.ru

REFLECTION OF THE FOUNDATIONS OF THE SOVIET MANAGEMENT SYSTEM IN THE CONSTITUTIONS OF THE USSR OF UZBEKISTAN AND ITS ESSENCE

ABSTRACT

The attitude of the intellectuals of the Turkistan region and various layer of the population towards the October coup was analyzed in this article. In this article, on the basis of the first costume of the USSR (1927 year) and the Constitution of socialism of the USSR(1936 year), the adoption and essence of the Constitution of the USSR of Uzbekistan is revealed. In addition, the constitutional rules, such as the state management system reflected in the constitutions, the construction of the state, the governorship, the executive governorship, the production and adoption of the law, and the right to vote, are laid down.

Index Terms: revolution, resolution, autonomy, allied republic, status, sovereign, socialism, presidium, district, declarative.

1. Долзарблиги:

Россия империясининг марказий ҳудудларида содир бўлган ижтимоий-сиёсий воқеалар ва октябр тўнтаришининг амалга оширилиши Туркистон ўлкасига ҳам катта таъсир ўтказди. Ўлкада зиёлилар ҳамда аҳолининг турли қатламлари, айниқса махаллий аҳолининг октябр тўнтаришига нисбатан хайриҳо бўлмадилар. Бундан ташқари бошқарув тизимидан маҳаллий аҳолини четлаштирилиши вазиятни янада оғирлаштирилди. Ўлкани советлаштиришнинг таркибий қисмларидан бири янги тузумни қонунийлаштиришдан иборат бўлди. Советлаштириш асосида Туркистон ўлкаси яна қайтадан Марказнинг қарам минтақасига айланди. Шунингдек, Туркистон ўлкаси, кейинроқ Ўзбекистон ССРнинг қабул қилинган Низом ва Конституциялари совет андозасида бўлиб, минтақанинг РСФСР ва СССР таркибида

эканлиги қонунийлаштирилди. 1918 йил 20 апрел-1 майда Тошкентда Туркистан ишчи, солдат, мусулмон ва деҳқонларнинг V ўлка съездиде қабул қилинган Низомда Туркистан АССР тузилгани қайд этилди. Ўзбекистон Советларининг 1927 йил 30 марта бўлиб ўтган 2-курултойида Ўзбекистон ССРнинг қабул қилинган биринчи Конституциясида Ўзбекистон ҳудудида пролетариат диктатураси ўрнатилганлигини қонунийлаштириди. 1936 йил 5 декабря СССР Советларининг фавқулодда VIII съездиде СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Бу Конституция СССРда социалистик жамият асосларини қурилганлигини таъкидлади. Бу ҳолатлар Ўзбекистон ССР Конституциясига ўзгартириш киритилишига сабаб бўлди. Натижада Ўзбекистон ССР Советларининг фавқулодда VI съездиде Ўзбекистон ССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Ўзбекистон ССРнинг 1927 йил ва 1937 йиллардаги конституцияларида унинг "иттифоқдош республика" статуси белгилаб қўйилди. Бу "статус" кўпгина ҳолларда декларатив мазмун касб этган бўлишига қарамасдан, Ўзбекистоннинг Совет Иттифоқи доирасида мавжуд бўлиши ва ривожланишига қонуний тус берди.

2. Методлари:

Ушбу мавзуу доирасида илмий муаммога цивилизацион, тарихийлик ва холисона ёндошув орқали октябр тўнтарилишига маҳаллий аҳолининг муносабати кўрсатилди. Ўзбекистон ССР Конституцияларида қайд этилган совет бошқарув тизими, давлат қурилиши ва маъмурий ҳудудлар баён этилган. Шунингдек, конституциялarda умуминсоний қадриятларни бузилиш ҳолатлари қайд этилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Етмиш йилдан ортиқ ҳукм сурган советлар тузумининг моҳияти унинг конституцияларида акс этади. Советлар ҳукмронлигининг ilk йиллари, инқилобий гоялар амалиётининг тарихий тажрибаси советлаштириш сиёсатининг моҳиятини очиб беради. XX асрнинг энг катта ижтимоий воқелигидан бири социал инқилобларни амалга оширилиши бўлди. Бу асрда дунёning жуда катта қисмida инсоннинг эрки, озодлиги ва шаънининг дахлизлиги гояси тантана қилди, унинг ташаббускорлиги ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очилиб, одамлар ўз меҳнати билан муносиб ҳаётни таъминлашга эришдилар. Бу ҳалқлар бутун XX аср давомида демократик жамият қурдилар, шунга интилдилар.

Айни пайтда дунёning бошқа бир қисмida мавхум гояларни амалга ошириш учун бир неча авлоднинг умри сарфланди, бироқ ваъда қилинган тўкинлик борган сари узоқлашиб борди, жамият таназзулга юз тутди. Бу мамлакатларда ҳокимиятга эгалик қилишнинг легитимистик асослари бузилди, шахсий ҳокимиятларини чексиз мустахкамлашга интилдилар, қолаверса классик марксча гоялардан ҳам анчагина чекинилди, натижада тоталитар тузумлар барпо қилинди. Аммо ҳалқнинг фидокорона меҳнати, юқоридаги гояларга сидқидилдан ишонган инсонлар томонидан тараққиётнинг бир погона юқорисига кўтарилганлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди.

Советлар тузумининг сўнгги йилларига келиб, яъни XX асрнинг 80 йилларида қандай социализм қурилди, октябр инқилобими ёки октябр тўнтарилишими деган саволлар аниқ жавоб топа олмади. Октябр тўнтариши ҳақида замонавий тарихшунослик ўзида кўплаб зиддиятли, қарама-қарши қарашларни жамлаган. 1917 йил Октябр тўнтаришини совет мафкураси анъанавий марксча формула билан тушунтиришга ҳаракат қилди: "юқори бошқара олмай қолди - қуйи бўйсунишни ҳохламади".

Октябр тўнтариши Россия империясининг мустамлакаларига қандай таъсир

күрсатди деган масала мухим тарихий муаммолардан биридир. Сабаби социал инқилоб учун мухим компонентлар: онгли ишчилар синфининг мавжудлиги, сиёсий курашларда чиниққан сиёсий партиялар, асосий халқ оммасини ўз томонига оғдирувчи шиорлар ва доктриналарнинг мавжудлиги ва ҳоказо жиҳатлар бўлиши лозим эди. Аммо буларнинг бирортаси мустамлакаларда мавжуд бўлмади.

1917 йил ноябр ойининг бошида большевиклар фақатгина қурол кучига таянган ҳолда Тошкент шаҳрида ҳокимиятни қўлга киритиши. Бу ҳолни архивларда сақланиб қолган ўша даврга оид кўплаб расмий ҳужжатларда қуийдагича фикр эътироф этилади: "Туркистон бир неча ўн йиллар мобайнида чоризм мустамлакаси бўлиб келди ва бу ҳол барча ижтимоий кайфият ва муносабатларда ўзининг ўчмас муҳрини қолдирди. Чоризм томонидан олиб борилган мустамлакачилик кайфияти ва сиёсати амалдор ва хизматчи унсурлардан ташқари ҳатто рус темир йўлларига ҳам ўз таъсирини ўтказган эди. Шунинг учун тўнтаришнинг бошиданоқ совет ҳокимиятини бу ерда фақат рус кишилари амалга ошириди. Туб аҳолининг қолган катта қисми учун бу foялар бегона ва тушунарсиз эди" [1].

Большевиклар, юқорида айтиб ўтилганидек, пролетариат "манфаатлари"дан келиб чиқиб сиёсат юритдилар. Ўлкадаги янги режим чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатидан ошиб тушди. Большевиклар гуруҳи мустамлакачиликка янгича "ранг" берди.

Туркистонда большевиклар сиёсати маҳаллий аҳолини давлат ишларига аралашмасликдан бошлади. 1917 йил 15-22 ноябрда бўлиб ўтган ишчи, солдат ва дехқон ва депутатлариниг III съездиде ҳокимият масаласи ҳал этилди. Янги тузилган Туркистон ХКС таркибида бирорта маҳаллий миллат вакиллари иштирок этмади. Бу октябр тўнтаришининг мақсадларини очиб берди. Туркистон зиёлилари, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчилари Кўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти ҳукуматини туздилар. Аммо большевиклар уни тан олмай, минглаб маҳаллий аҳоли умрига зомин бўлган ҳолда Туркистон Мухториятини тугатдилар.

1918 йил 20 апрель - 1 майда бўлган Туркистон ўлка Советларининг 5-съездида Туркистон Совет Республикаси (расмий ҳужжатларда: Россия Совет Федерациисининг Туркистон Совет Республикаси - қисқача ТСР) ташкил топди. Совет ҳокимияти Туркистон ўлкасини Совет Россияси таркибидаги республика деб эълон қилгач, минтақа совет давлати таркибига кирганлиги "қонуний йўл" билан расмийлаштирилди.

Советлар съездида қабул қилинган Низомни фақат ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш, яъни республика "конституцияси" ни қабул қилиш мухим вазифа эди. Бу 1918 йил 5-14 октябрда бўлган Туркистон Республикаси Советларининг фавқулодда VI съездида амалга оширилди. Унда Россия Социалистик Совет Федерациисининг Туркистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. ТСР конституцияси аслини олганда 1918 йил 10 июнда Бутун Россия Советларининг II съездида қабул қилинган биринчи совет конституцияси - РСФСР конституциясининг андозаси эди.

Туркистон Республикаси Конституцияси биринчи марта Россия Федерацияси билан Туркистон Республикаси ўртасидаги ҳуқуқ ва ваколатларни белгилади. Конституциянинг 3-бўлим 7-боб 3-параграфи иловасида ёзилишича, "мудофаа, ташқи алоқалар, почта-телеграф, денгиз ишлари, темир йўллар, божхона, савдо-сотик, саноат ва молия масалалари федерал ҳукумат бошқарувида қолдирилди" [2].

Бироқ большевиклар партияси, совет Россияси ва Марказдаги сиёсий доиралар

учун Туркистонга автономия берилиши ва бу Конституциянинг қабул қилиниши ўзига хос муҳим воқеага айланди. Биринчидан, большевиклар ва совет Россиясининг Туркистон ўлкасидаги сиёсий ҳукмронлиги ўлкада совет автономиясининг ўрнатилиши билан йўлга қўйилди. Иккинчидан, Туркистон Республикасида давлат бошқаруви асосий функцияларининг Россия федерал ҳукумати ихтиёрига топшириши конституция қабул қилиниши билан ҳукуқий асосда "қонуний" расмийлаштирилди.

Туркистон Советларининг IX-съезди (1920 йил 19-25 сентябр)да қабул қилинган янги конституцияга кўра, ТСРнинг номи Туркистон Совет Социалистик Республикаси (ТССР) деб ўзгартирилди. Икки йил олдин қабул қилинган Конституциядан фарқли ўлароқ янги конституцияда ТССР ва РСФСР органлари ўртасидаги компетенция аниқ белгиланди. Бу ҳолат конституциянинг 3-бўлим, 26-моддасида қўйидагича кўрсатилади:

- "А. Фақат федерал ҳокимият компетенциясига кирувчилар;
- а) ташқи муносабатлар бўйича ишлар,
- б) ташқи савдо,
- в) ҳарбий ишлар.

Б. РСФСР федерал ҳокимиятининг темир йўллар, поча ва телеграф бўйича чиқарилган барча декрет ва буйруқлари механик равишда Туркистон Совет Социалистик Республикаси худудида амал қиласиди [3].

Туркистон АССРда социалистик давлатчиликнинг конституциявий расмийлаштирилиши ўлкани советлаштиришга янги туртки берди. Айнан ана шу советлаштириш минтақани келгусида қарам республикага айланишига конституциявий асос қўйди. Марказ манфаатлари Марказнинг ваколатли ташкилотлари томонидан амалга оширилди. Бундай шароитда ВКП(б) раҳбарияти, бир томондан, Туркистон АССРда тизимли марказлаштириш сиёсатини юритди, иккинчи томондан, минтақанинг назорат остига олинмаган худудлари бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига нисбатан ўз ҳарбий босқинини бошлашга катта куч-ғайрат сарфлашга киришди. Бу икки мустақил давлатга қарши ҳарбий ҳаракатлар 1920 йилда авж олдирилди.

Бу ҳаракатларнинг жадаллаштирилиши оқибатида Хива хонлиги (1920 йил 1 феврал) ва Бухоро амирлиги (1920 йил 2 сентябр) қизил армия томонидан тутатилди. Ҳар икки ўзбек хонликлари худудида ҳалқ ҳокимияти ўрнатилиб, большевиклар таъсиридаги Ёш хиваликлар ва Ёш бухороликлар ҳукумати ҳокимият тепасига келди. Хоразм Ҳалқ Совет Республикаси (1920 йил апрель) ва Бухоро Ҳалқ Совет Республикаси (1920 йил октябрь) тузилганлиги расмий равишда эълон қилинди.

Хоразм Республикасида 1920-1923 йилларда қабул қилинган тўртта конституция, бир томондан, асрлар давомида сиёсий ҳукуқ ва эркинликлардан маҳрум бўлган Хоразм аҳолисига ана шундай ҳукуқларни берган бўлса, иккинчи томондан, барча ҳукуқ ва эркинликлар "совет қонунлари" доирасида амалга оширилишини таъминлади. XXСР конституцияларининг асосида 1918 йил июлда РСФСРда қабул қилинган биринчи совет конституциясининг асосий мазмуни ётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Бухоро Республикасида 1921-1922 йилларда қабул қилинган иккита конституция ва унга киритилган ўзгартиришлар худди XXСР Конституцияси сингари Туркистон АССР ва РСФСР нинг Асосий Қонунидан андоза олинган ҳолатда яратилди. БХСР Конституциясида мавжуд бўлган кўп моддалар декларатив хусусиятга эга

бўлиб, бу ҳолат сиёсий жараёнларга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Бухоро ва Хоразм республикаларининг конституциялари "мустақил давлат"нинг асосий қонуни бўлишига қарамасдан, бу ҳужжатлар большевиклар ва Совет Россияси раҳбариятига минтақани советлаштириш жараёнига "хуқуқий асос" яратиб берди.

Ҳар уч республика ҳам совет андозасидаги Низом, Конституциялар ҳамда шартномалар, большевиклар партиясининг дастурлари жорий этилдики, натижада РСФСРга қарам минтақа хисобланар эди. 1922 йил 30 декабрда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи (СССР) ташкил топгач, совет давлати таркибиға РСФСР орқали Туркистон АССР ҳам кириши конституцион мақомга эга эди. Бу пайтда Бухоро ва Хоразм республикалари "мустақил давлат" сифатида мавжуд бўлган. Бу конституция 1924 йил 31 январда Советларнинг Бутуниттифоқ II съездиде узил-кесил тасдиқланди [4]. СССР Конституцияси текстига Совет Социалистик Республикалари Иттифоқини ташкил этиш ҳақидаги Декларация ва Шартнома матнлари киритилди [5].

Конституцияга биноан, Бутуниттифоқ Советлар съезди СССРнинг олий ҳокимият органи бўлиб, съездлар орасидаги даврда олий ҳокимиятни икки палата: Иттифоқ Совети ва Миллатлар Советидан иборат СССР Марказий Ижроия Комитети амалга оширади. СССР МИКнинг ижро қилувчи ва фармойиш берувчи органи СССР Халқ Комиссарлари Совети эди.

СССР Конституциясига кўра, ҳар қайси иттифоқдош ва автоном республика ўзининг "мустақил" конституциясини сақлаб қолиши ва унга ўзгартириш киритиши мумкин эди. Ҳар қайси иттифоқдош республиканинг СССРдан ажralиб чиқиш ва унга кириш "хуқуқи" эътироф этилди. Бироқ "мустақил" республикалар конституцияси ва уларнинг "хуқуқ"лари фақат декларатив характерга эга бўлиб, СССР амалда унитар давлат сифатида ҳокимиятнинг тоталитар авторитар усулида бошқарилган.

"Партия диктатураси" сиёсатини амалга ошириш ва ҳокимиятнинг янги механизмини мустаҳкамлаш СССРни ташкил этилиши билан бир вақтда кечди. Бу бир жараённинг икки томони эди. "СССР" номли унитар марказлашган давлатнинг ташкил топиши билан барча республикалар тўғридан-тўғри марказий иттифоқдаги органлар бошқарувига тушиб қолдилар. Партия юқори табақасининг кўрсатмалари миллий республикалар компартияси МҚлари учун мутлақо мажбурий тусга эга эди.

Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши ва унинг СССР таркибиға кириши билан минтақада совет давлатчилигининг янги босқичи бошланди. Ўзбекистон ССРда 1925 йилдан бошлаб Совет Иттифоқи таркибиға кирган 6 та "иттифоқдош республика" нинг бири сифатида республикада социалистик жамият асосларини қуриш давом эттирилди. Янги ташкил топган "иттифоқдош республикалар"нинг статуси, уларни қандай асосларда СССРга кириши ва ундан ажralиб чиқиши энг аввало қонуний йўл билан расмий ҳужжатларда, Иттифоқ ва республика конституцияларида ўз аксини топди.

Ўзбекистон ССР Советларининг II қурултойи (1927 йил 22-31 март, Самарқанд)да Ўзбекистон ССРнинг биринчи конституцияси 30 март куни қабул қилинди. 1927 йилдаги Ўзбекистон ССР Конституцияси 8 бўлим, 17 боб ва 114 моддадан иборат бўлган. Конституцияда ёзилишича, республикада ҳокимиятнинг энг юқори органи Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси ишчи, дехқон ва қизил аскар депутатлари Советларининг Бутун Ўзбек қурултойи бўлиб, қурултойлар оралигига Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия Қўмитаси,

унинг сессиялари орасида МИК Президиуми ҳисобланган.

Ўзбекистон ССР МИК томонидан ижро қилувчи ва тақсимловчи олий орган - Халқ Комиссарлари Совети (Ўз ССР ХКС) тузилди.

Конституцияда кўрсатилишича, Ўзбекистон ССР ХКС қўйидаги таркибда ташкил қилинади: Халқ Комиссарлари Совети раиси, раис ўринбосари, Халқ Хўжалиги Олий Совети; молия; савдо-сотик; меҳнат; ишчи-дехқон назорати; ер ишлари; адлия; маориф; соғлиқни сақлаш; ижтимоий таъминот халқ комиссарлари; Сув хўжалиги бошқармаси раҳбари. Бундан ташқари Марказий статистика бошқармаси бошқарувчиси ва иттифоқ миқёсидаги халқ комиссарларининг вакиллари Марказ томонидан тайинланиб, ЎзССР МИК томонидан тасдиқланади [6].

Совет жамиятининг ҳамма соҳаларини ўзига қамраб олган қатағонлар жараёнида - 1936 йил 5 декабрида СССР Советларининг фавқулодда VIII съездиде (1936 йил 25 ноябрь - 5 декабр)да СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. "Сталин Конституцияси" деб ном олган бу Конституция совет даври тарихий адабиётларида ғалаба қозонган социализм Конституцияси деб ҳам номланади. Бу Конституция СССРда социалистик жамият асосларини қурилганлигини таъкидлади. 1937 йил 12 декабрда биринчи марта янги сайлов тизимига биноан СССР Олий Советига сайлов ўтказилди. 1938 йил январда СССР Олий Советининг биринчи сессияси ўтказилди.

Бу ҳолатлар Ўзбекистон ССР Конституциясига ўзгартириш киритишга олиб келди. Ўзбекистон ССР Советларининг фавқулодда VI съезди (1936 йил 15-18 ноябрь ва 1937 йил 12-14 феврал) 1937 йил да 14 феврал куни Ўзбекистон ССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. 1937 йилдаги Ўзбекистон ССР Конституциясига кўра, қонун ишлаб чиқиши ва қабул қилиш хуқуқи Олий Советга берилди. Олий Совет сессиялари оралиғида эса қонунчилик ишлари билан унинг Президиуми шуғулланди. Олий Совет томонидан қабул қилинган хужжатлар қонун ҳисобланган [7].

Ўзбекистон ССРнинг бу Конституцияси ҳам СССР Конституцияси андозасида қабул қилинди. Конституцияда суд ва прокуратура идоралари тизими, уларнинг ваколатлари, хуқуқ ва бурчлари биринчи марта ўз ифодасини топди. Бу ўзгартиришларга кўра, совет ҳокимиятининг вакилларига қарши қаратилган, шунингдек, террористик актлар билан боғлиқ ишлар юзасидан суд ва прокуратура органларига қўйидаги хуқуқлар берилди:

- а) терговни 10 кундан ошиқ бўлмаган муддатда тамомлаш;
- б) айлов хуносасини ишни судда кўриб чиқишидан фақат бир сутка олдин топшириш;
- в) жиноят ишини айбланувчи ва ҳимоячининг иштирокисиз кўриб чиқиши, айбланувчининг суд мажлисида қатнашиши мажбурий эмас;
- г) хукмни кассация тартибида шикоят қилиш ва авф этишни сўраб, ариза беришга йўл қўймаслик;
- д) олий жазо тайинлаш ҳақидаги хукм чиқарилгандан сўнг уни дарҳол ижро этиш [8].

Бошқача қилиб айтганда, айбланувчи ўз айбини билиш хуқуқи, далиллар тақдим қилиш, тергов ва суд органларининг ҳаракатлари устидан шикоятлар бериш, ҳимоячига эга бўлиш каби процессуал хуқуқлардан маҳрум эди. Булардан ташқари Партия Марказий Комитетининг кўрсатмалари асосида юзлаб йўриқ хатлар (инструкциялар) тўлдирилиб, қонунчилик ва уни амалда қўллаш ўзгартирилиб

турилди [9 Xamidova M].

Ўзбекистон ССР нинг 1937 йилдаги Конституциясининг 2-бўлими давлат қурилиши ҳақида бўлиб, унинг 14-моддасида қўйидаги маъмурий ҳудудлар Ўзбекистон ССР таркибида бўлиши кўрсатилди:

Қорақалпогистон АССР; Хоразм округи (9 та район); Қашқадарё округи (9 та район); Сурхондарё округи (7 та район); республикага бўйсунувчи районлар (71 та); миллий районлар: Қозоқ-Қорақалпокларнинг Юқори Чирчиқ, Казак ва Конимех районлари; алоҳида шаҳарлар (24 та) [10].

4. Хуносалар.

Совет ҳокимиияти йилларида қабул қилинган Туркестон АССР, БХСР, ХХСР ва Ўзбекистон ССР Конституцияларида Марказнинг ҳукмрон роли ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди. Бундай ҳолат бу даврда Ўзбекистон ССР таркибида бўлган Тожикистон АССР ва Қорақалпогистон АССР Конституцияларига ҳам тегишилдири.

Шу билан бирга таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўзбекистон ССР нинг 1927 йил ва 1937 йиллардаги конституцияларида унинг "иттифоқдош республика" статуси белгилаб қўйилди. Бу "статус" кўпгина ҳолларда декларатив мазмун касб этган бўлишига қарамасдан, Ўзбекистоннинг Совет Иттифоқи доирасида мавжуд бўлиши ва ривожланишига қонуний тус берди. Сиёсий ҳокимиият эса коммунистик партия қўлида бўлиб, республикалардаги биринчи котиблар КПСС МК Сиёсий бюроси Кремлда чиқарадиган қарорларни бажаришга мажбур қилинган эди.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Safarov G. Colonial revolution (The Experience Of Turkestan). - Moscow: Gosizdat, 1921.- p.50 (Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). - Москва.: Госиздат, 1921.- С.50)
2. The central state archive of Uzbekistan, Fund 17, List 1, case 39, pages 17-18 (Ўзбекистон Миллий Архиви, 17-фонд, 1-рўйхат, 39-иш, 17-18-варақлар).
3. Constitution (Basic Law) of the Uzbek Soviet Socialist Republic // Congresses of Soviets in documents. 1917-1937 gg. Collection of documents in seven volumes. Vol. VII. Congresses of Soviets of the Union and Autonomous Soviet Socialist Republics of Central Asia. Collection of documents 1923-1937-Moscow: Law literature, 1965. - p. 118-139. (Конституция (Основной Закон) Узбекской Советской Социалистической Республики // Съезды Советов в документах. 1917-1937 гг. Сборник документов в семи томах. Т.VII. Съезды Советов союзных и автономных Советских Социалистических Республик Средней Азии. Сборник документов 1923-1937 гг. - Москва: Юридическая литература, 1965. -С. 118-139).
4. History of the Tajik people. Vol. II. Modern history (1917-1941). - Dushanbe, 2004. - p. 387 (История таджикского народа. Т.II. Новейшая история (1917-1941 гг.). - Душанбе, 2004. - С. 387).
5. The history of the Tajik people. T.V. - p. 478-479 (История таджикского народа. Т.V. - С. 478-479).
6. Constitution (Basic Law) of the Tajik Autonomous Soviet Socialist Republic // Congresses of Soviets in documents. 1917-1937 The collection of documents in seven volumes. T.VII. - p.674-693 (Конституция (Основной Закон) Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики // Съезды Советов в документах. 1917-1937 гг. Сборник документов в семи томах. Т.VII.-С.674-693).

7. Karakalpakstan from the second half of the XIX century to the XXI century. - Nukus: Karakalpakstan, 2003. - p. 214-215. (Қарақалпақстан XIX ғасырдың еккінши ярымынан XXI ғасирге шекем. -Нұкис: Қарақалпақстан, 2003. -б. 214-215).
8. Constitution (Basic Law) of the Uzbek Soviet Socialist Republic. -T., 1937. -p.17. (Конституция (Основной Закон) Узбекской Советской Социалистической Республики. -Т., 1937. -С.17).
9. Xamidova M. History of the state and law of Uzbekistan. -Tashkent, 2004. -p. 179 (Хамидова М. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. -Тошкент, 2004. -Б. 179).
10. Congresses of Soviets in documents. 1917-1937 Collection of documents. T.VII. Congresses of Soviets of the Union and Autonomous Soviet Socialist Republics of Central Asia. - Moscow: Legal literature, 1965. - p. 281-284. (Съезды Советов в документах. 1917-1937 гг. Сборник документов. Т. VII. Съезды Советов союзных и автономных советских социалистических республик Средней Азии. - Москва: Юридическая литература, 1965. - С. 281-284).

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Гулнора Гулямова Сайфутдиновна,
Тошкент давлат техникауниверситети
катта ўқитувчи
gulnoragulyamova64242@gmail.com

XV-XVI АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАЬНАВИЙ- МАДАНИЙ ҲАЁТИ ТАРИХИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

For citation: Gulnora Gulyamova Sayfutdinovna, SOME ISSUES OF THE HISTORY OF SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE XV-XVI CENTURIES. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 28-35

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-4>

АННОТАЦИЯ

Мақолада темурийлар даврида фан, санъат ва адабиётнинг ўзига хос тарихий тараққиёт босқичлари ва ривожланиш хусусиятлари баён қилинган. Унда темурийлар давридаги маданий муҳитнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда унинг ҳозирги кунда ёшлар маънавий дунёқарашини янада ривожлантиришдаги ўрни, шунингдек мазкур давр тарихий маданий ва маънавий меросининг ўзбек халқи ва Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари маънавий ҳаётидаги ўрни тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Тарихий-маънавий маданият, маънавий мерос, "Бобурнома", жамиятнинг маънавий ҳаёти, хотира тарзидаги жанр, ахлокий тасаввурлар, дин, сўфизм, одоб, эстетика, тарихий тикланиш, адабиёт, санъат.

Гулнора Гулямова Сайфутдиновна,
ст. преподаватель Ташкентского
государственного технического университета
gulnoragulyamova64242@gmail.com

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ДУХОВНО- КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В XV-XVI ВЕКА

АННОТАЦИЯ

В статье отражена эпоха тимуридов, ознаменованная расцветом науки, искусства и литературы. В ней прослеживаются особенность историко-духовной культуры эпохи тимуридов и ее влияние на становление и дальнейшее развитие духовного мира молодежи. Изучено богатое историко-культурное, духовное наследие и ее роль в духовной жизни узбекского народа и народов Средней Азии

Ключевые слова: Историко-духовная культура, эпоха тимуридов духовное наследие, "Бабурнаме", духовная жизнь общества, мемуарный жанр, нравственно-этические представления, религия, суфизм, этикет, эстетика историческое возрождение, литература, искусство.

Gulnora Gulyamova Sayfutdinovna,

Senior teacher of Tashkent

State Technical University

gulnoragulyamova64242@gmail.com

SOME ISSUES OF THE HISTORY OF SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE XV-XVI CENTURIES

ABSTRACT

The article reflects the Timurid era, marked by the extraordinary flowering of science, art and literature. The main purpose of the article is to identify the moral features of the religious environment of Babur's era and its influence on the formation and further development of the spiritual world of the young people.

Studying a rich national culture as well as deeply study of the history of the spiritual life of the Uzbek and the Central Asian people as a whole which will allow us to use that valuable and the best expertise which has been accumulated in the culture of the past.

Index Terms: Spiritual culture, spiritual heritage, "Babur-name", the spiritual life of society, memoirs, moral and ethical ideas, religion, Sufism, etiquette, ceremonial aesthetics, literature, art.

1. Введение:

Как показывает история духовной культуры узбекского народа, также как и культуры других народов Востока, получила развитие высокая нравственность - показатель духовного совершенства человека и общества. Именно на Востоке, в частности, в духовной культуре Ближнего и Среднего Востока, зарождались мировоззренческие парадигмы, требующие гуманно относиться к природе, к человеку, к обществу, не нарушать основных функциональных связей между человеком и природой. Развитие любой отрасли научного знания в определенной степени зависит от того, насколько оно пронизано и обогащено опытом прошлого. Такое утверждение имеет особый смысл, потому что она не только использует данный опыт в целях саморазвития, но и функционирует в обществе в связи с необходимостью передачи социального опыта будущему поколению.

В целом наработанный в нашей отечественной истории и культуре духовный опыт не оставляет сомнения, что в нынешний переломный период развития узбекского общества, когда уже под руководством Президента Республики

Узбекистан, сделан правильный выбор общественного пути развития, опирающегося историко культурной традиции. Сегодня, когда идет процесс поиска и выбора путей развития нашего государства, важно осознание каждым из нас, понимание того, что от уровня духовной культуры зависит экономическое, социальное и культурное развитие общества, государства. В связи с этим первостепенной задачей на современном этапе является нравственное оздоровление общества, утверждение духовности, культуры.

На формирование самосознания личности, на достижение нравственной жизненной ориентации может оказать духовный опыт предшествующих поколений. Правильному пониманию смысла жизни может способствовать анализ, обобщение, знание исторических традиций, осмысление своих национальных корней, своей истории, духовных ценностей нации. Знание национальных традиций, обычаев, религиозных верований могут помочь в выборе жизненных ориентиров, руководствоваться духовными представлениями лучших традиций, которые были выработаны нашими предками.

В этой связи несомненный интерес представляет творчество поэтов и писателей периода средневековья (IX-XVI в.в.). Если среднеазиатские философы XII-XIV вв. ставили проблемы мировоззренческого характера, прибегая к рационалистическим, логическим умозаключениям, то суфии на первый план выдвигали человеческую личность с ее нравственными поисками. Интерес к человеческой индивидуальности, к её внутреннему миру становится характерной чертой литературы и искусства XV-XVI вв.

2.Методы:

Метод изучения материалов данной статьи заключается в анализе историко-духовной культуры узбекского народа XV-XVI веков. Научным методом исследования является подход научных изысканий, исторический, логический и сопоставительные методы научного анализа. Теоретической и методологической основой работы являются труды ведущих учёных Е.Э. Бертельса, Е.А. Поляковой и узбекских учёных как С.А.Азимджанова, В.Ю Захидова, известных философов Узбекистана, как С. Шермухамедова, разработавшие принципы исследования культуры и истории прошлого.

Анализ развития духовной культуры XV - XVI в.в в Средней Азии и определение особенное место Бабура в истории узбекского народа XV-XVI в.в. и определение мемуарного жанра в Средней Азии XV-XVI в.в. Результаты, полученные в процессе исследования, способствуют правильному пониманию и объективной оценки характера творчества представителей культур, особенно Бабура и его роль в истории узбекского народа. Основные положения и выводы дают возможность глубже понять сущность и характер исторических процессов, которые происходили в Средней Азии в эту эпоху. Содержание и теоретические выводы могут быть использованы при написании обобщающих трудов по истории узбекского народа, а также в процессе духовного воспитания подрастающего поколения.

3.Результаты исследования:

В исторической и духовной культуре народов Средней Азии, XV век эпоха тимуридов ознаменован необычайным расцветом науки, искусства и литературы. Мавераннахр, Хорасан в период правления династии тимуридов становятся государствами, к которым были прикованы взоры просвещенных людей многих стран Запада и Востока, ибо духовная культура в этот период достигла небывалого подъема. Не случайно XV-XVI вв. называют "эпохой возрождения". Эта эпоха

выработала величайшие художественно-исторические ценности, которые нашли яркое отражение в искусстве и литературе выдающихся деятелей культуры - Джами, Навои, Бабур, Бехзод, Бинои, Наккош, Васифи, Махмуд Хусайн и др.

"Духовная культура - это совокупность всех созданных человечеством духовных ценностей (наука, философия, искусство и литература, мораль, религия), а также опыта передачи этих ценностей от поколения к поколению"[1;11]. В понятие "духовная культура" мы вкладываем и такие духовные ценности и духовные творения, как обычаи и традиции, которые имеют своей целью трансляцию заключенных в них знаний, идеалов которые способствуют совершенствованию человеческого образа жизни. Как известно, духовная культура у каждого народа имеет сугубо национальное своеобразие, национальную специфику. Каждый народ имеет самобытную духовную культуру, моральные нормы и этико-эстетические идеи; каждый народ вносит определенный вклад в сокровищницу мировой культуры.[2;17]. Но в разные исторические периоды происходит смена типов духовности. Искусство остро реагирует на изменения в духовном климате эпохи.

В каждую эпоху возникают ценностные ориентиры, которые формируют духовную жизнь общества. Так, например, в период раннего средневековья (IX-XIII вв.) в Средней Азии в развитии духовной культуры ведущая роль принадлежала философии, искусству, литературе. В XIV-XVI в. происходит смена духовных форм: на передний план выходит религия, искусство и литература. Религия и искусство становятся господствующими формами общественного сознания, оказывая мощное воздействие на жизнь отдельного человека и общество в целом. Культурными центрами, где была сосредоточена интеллектуальная, научная и художественная мысль, становятся такие крупнейшие города, как Самарканд, Бухара, Герат, Тебриз, Шираз. Известно, что Самарканд стал центром науки, искусства и литературы в период правления Улугбека, который продолжил дело своего деда Тимура. Он приложил много усилий для того, чтобы Самарканд приобрел величественный архитектурный облик.

Еще при Тимуре в Самарканде началось строительство в дотоле невиданных масштабах, ибо сделав его столицей огромного государства, Тимур стремился превратить Самарканд в один из самых прекрасных городов мира. Для этих целей он привлек искусственных мастеров и ремесленников, резчиков по камню и дереву, гончаров из разных стран.

Как упоминается в "Уложении Тимура" "В каждом городе я приказал построить мечеть, общественную школу, монастырь, богадельню для бедных и убогих и больницу, при которой находился лекарь. Я требовал, чтобы в городах строились также здания городской думы и судебной палаты..."[3;54]. В конце XIV века Тимуром была начата постройка соборной мечети Биби-ханум, которая была завершена в 1404 году. Это было великолепное здание, украшенное мозаикой, майоликой с мраморными панелями и настенной росписью. В эти же годы был построен мавзолей Гур-Эмир, который стал усыпальницей Тимура и его потомков. К мавзолею примыкали медресе, ханака и дворец Мухаммад Султана.

В период правления Улугбека ученые-математики, астрономы, философы создали оригинальные для того времени труды, которые получили признание далеко за пределами Мавераннахра и Хорасана. Обсерватория, построенная Улугбеком, была самой крупной в эпоху средневековья. При обсерватории была создана математическая школа, в которой трудились такие талантливые ученые, как Казизаде Руми, Али Кушчи, Муниаддин Кашифи, Гиясиддин Джамшид и

многие другие.

В творчестве деятелей самаркандской астрономической школы, в их естественно-научных трактатах освещались важные научные достижения, а также проблемы мировоззренческого и философского характера. Так, например, широкую известность получили философские труды Али Кушчи "Шархи" "Мифток-ал-улум" "ат-Тафтазани" ("Комментарии к "Ключу знаний" Тафтазани"), "Шархи" "Таджриди Ходжа" ("Комментарии к "Очищению Ходжи"), "Рисолат-ул-мутааликалиматит-тавхил" ("Трактат относительно понятия единства"), "Рисолай мантик" ("Трактат по логике") и др. Али Кушчи в своих философских сочинениях продолжал традиции Абу Райхона Беруни, Абу Али ибн Сино, Насириддина Туси.

Но подлинного расцвета Герат достиг в середине XV века во время правления Султан Хусейн Байкары. Бабур дал яркую характеристику Герата "Время Султан Хусейна было удивительным временем. Хорасан, и в особенности Герат, были наполнены людьми выдающимися и несравненными. Стремление и цель каждого, кто был занят каким-нибудь делом, были направлены к тому, чтобы довести это дело до совершенства"[4;199].

Духовная жизнь Герата в XV-XVI вв. представляет собой уникальное явление в истории народов Средней Азии и Ирана, так как, по свидетельству Васифи, автора книги "Удивительные события", литература и искусство становятся в этот период достоянием не только аристократических кругов. Литературная жизнь кипела и вне царского двора. Увлечение поэзией, музыкой, каллиграфией становится характерной особенностью городской жизни Герата. Многие ремесленники, торговцы, купцы, горожане собирались в лавках, в частных домах, ведя беседы на литературные темы, устраивая поэтические диспуты и музыкальные вечера.

Характерной чертой духовной культуры XV-XVI в.в становится тесная взаимосвязь музыки и поэзии. Многие стихи были положены на музыку. Одновременно с сочинением музыкальных произведений многие писали стихи, считались и поэтами и музыкантами: Бинои, Кавкаби Бухорои, Хасан Кавкаби, Устод Шоди, Ходжа Абдул Кадыр Гуйянде, Мирзоали Чанги, Гулом Шоди.

Среди выдающихся людей эпохи Джами и Навои следует выделить блестящего художника-миниатюриста Камолиддина Бехзода, который создал школу книжной миниатюры, каллиграфии не только в Герате, но и других городах. Бехзоду принадлежат иллюстрации к "Хамсе" Низами, портреты Джами и Навои, Абдуллаха Хотифи, Султана Хусейна Байкары и др. Его учениками и последователями были Султан Али Машхади, Дусти Девона, Муллодарвеш Мухаммад, Касим Али Чехра Кушои и др.

Характерной особенностью духовной культуры XV-XVI в.в является острая дискуссия двух тенденций, которая началась еще XII в. между философами и религиозными деятелями суфийского толка, которая завершилась победой последних. К началу XV века суфийские идеи становятся определяющими в духовной жизни общества. Видными идеологами суфизма в XV веке становится Ходжа Ахрор, Джами и Наваи.

Как справедливо отмечают многие исследователи, суфизм по-своему был прогрессивным течением, сформировавшимся в качестве оппозиционной официальному учению ислама. Представители ордена накшбандия выступали в защиту простых людей. Они выступали против праздного образа жизни. Их идеалом

становится человек, стремящийся к самосовершенствованию. Путь познания истины лежит через любовь к Богу, через сближение со Всевышним.

Представители суфийского ордена накшбандия активно выступали против насилия, войн, против захватнических походов правителей. Они утверждали, что только установлением мира и спокойствия может быть достигнуто процветание, благосостояние в стране. Только благодаря спокойствию и стабильности в обществе произошел необычайный подъем и расцвела искусства и литературы, насыщенная духовная жизнь общества стала особой приметой во времена правления Султана Хусейна Байкары.

Бурный расцвет переживает в этот период проза, которая в большинстве своем носит сугубо нравственно-дидактический характер. "Бахаристан" Джами - образец этико-дидактической прозы. Развиваются и такие прозаические жанры, как рассказ, повесть, латифа . Особое место в историографической литературе принадлежит Мирхонду и Хондемиру. Развивается также эпистолярная и мемуарная проза. Историография на Востоке имеет давнюю традицию, и в литературе был выработан определенный канон, традиционный стиль изложения исторических событий, которых придерживались авторы исторических трудов. Каждый правитель стремился увековечить свое имя, свое правление в памяти народа, оставить свой след в истории, как мудрого и мужественного полководца, справедливого и благочестивого монарха. Все восточные правители требовали от историографа создания произведений, прославляющих его царствование и его деяния. Именно поэтому исторические сочинения строились в основном по одному традиционному образу хроника или летопись событий в соответствии с движением времени, разделенного на определенные периоды - месяц, год и т.д.

Исторический труд Мирхонда "Раузат ас-сафа" ("Сад чистоты") посвящен времени правления Султана Хусейн Байкары. В XVII в. Камолад-дин Бинои пишет историческое сочинение "Шейбани-хан". Все эти исторические труды имеют много общего панегирик, восхваление того или иного правителя, наделенного лучшими человеческими качествами. Его общественно-политическая деятельность не подвергалась критической оценке. Правитель одерживал, как правило, победы над врагами, в период его правления страна процветала, а народ жил в благоденствии.

Как отмечает Е. Полякова, что историографы придерживались формы этикета, суть которого заключалась в том, что монархи представляли не такими, какими они были в жизни, а какими они должны быть "по канонам нравственных и этических представлений феодального общества, придворной церемониальности и, наконец, литературным вкусам эпохи"[5;139].

Мемуары предполагают описание важных исторических событий, и в этом смысле есть точки соприкосновения мемуаров с исторической прозой. Записки Бабура являются важным историческим источником, который подтверждается другими историческими материалами, как достоверный, правдивый. Но "Бабурнама" представляет, прежде всего, жизнеописание, летопись жизни самого автора. Перед читателем возникают и житейские события, и факты его поэтического творчества, и черты характера автора мемуаров, и ряд портретных зарисовок видных исторических деятелей. Наряду с этим большое место отводится изображению сражений, писатель пишет о методах ведения войны, его интересует тактика и способы ведения боя; он размышляет о методах государственного управления, дает этнографические зарисовки быта и нравов народов, населяющих

Среднюю Азию, Афганистан, Индию.

Тяготение к автобиографизму способствовало некоторой ограниченности угла зрения Бабура. У писателя в его книге представлена, в основном среда, в которой он вращался - это высшее феодально-аристократическое общество, но увиденное зорким глазом художника. Поражают его меткие характеристики людей. Это авторский субъективный взгляд, его личностное восприятие и оценка людей, но эта субъективность не отменяет, а, напротив подчеркивает умение Бабура подмечать в характерах людей их внутреннюю сущность, их человеческие качества и свойства.

4. Заключение:

XV-XVI века в истории узбекской исторической культуры были очень содержательными веками. Деятельность и мировоззрение Бабура были идеино связаны с обновленческими нравственными и общественно-культурными тенденциями XV-XVI веков. Тенденции эти переросли в широкое социально-политическое движение, оказавшееся в непосредственном контакте с гуманистическими устремлениями народов трех регионов - Средней Азии, Афганистана и Индии.

Бабур отстаивал идею распространения национальной культуры в Средней Азии XV-XVI в.в Он наряду с другими деятелями искусства и культуры Средней Азии в XV-XVII в.в сумел обогатить духовную сферу жизни общества серьезной постановкой проблемы духовного совершенствования человека. Главной задачей художника и мыслителя, как нам представляется, выступает художественно-нравственное выражение связи поколений, осознание культурных ценностей. Он отвергает нестабильность в общественной жизни, аморфность развития культуры, безответственность перед культурой, которые были характерны для определенной части людей его времени.

Изучение исторического наследия может сыграть свою положительную роль. В этом и заключается суть преемственности в историческом процессе, как объективной закономерности исторического развития человеческого общества, благодаря чему духовный прогресс выступает как связь между его определенными этапами и ступенями. В этом плане всестороннее изучение и исследование творчества великих деятелей культуры прошлых веков Средней Азии, представляется весьма актуальным. Низкий уровень культуры самосознания личности влечет за собой проявление эгоизма, цинизма, стяжательства, коррупции и т.д. Нам необходимо укреплять национальное самосознание, более глубоко изучать древнюю и богатую историю нашей Родины, активизировать научно-исследовательскую работу в этом направлении, всемерно поддерживать деятельность ученых гуманитарной сферы. Мы должны уделять особое внимание доведению до молодого поколения бесценного наследия наших великих ученых, поэтов и писателей, мыслителей и богословов, подвигов отважных полководцев, укреплению у нашей молодёжи патриотизма и национальной гордости.

Иқтибослар/ Сноски/ References:

1. Киященко Н.И., Лейзеров Н.Л. Искусство и духовный мир человека. - М.; "Знание" 1993. С.11. (1. Kiyashchenko N.I., Leizerov N.L. Art and the spiritual world of man. - M .; "Knowledge" 1993. P.11)

2.Шермухамедов С. Человек и культура межнационального общения. - Ташкент,

- "Узбекистон", 1995.- С17. (2. Shermukhamedov S. Man and the culture of interethnic communication. - Tashkent, "Uzbekistan", 1995.- С17)
3. "Уложение Тимура". - Ташкент, "Чулпон", 1992. - С.54.(The Code of Timur. - Tashkent, "Chulpon", 1992. - Р.54)
4. "Бабурнаме". Ташкент., "Главная редакция энциклопедий". 1993. С.199 (Babur-name. Notes of Babur. - Tashkent, Main Edition of Encyclopedias. 1993. S.199)
5. Полякова Е.А.. К вопросу о концепции человека в суфизме. //В сб.: Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей. - Ташкент, "Фан", 1988. - С. 139 (Polyakova EA. On the issue of the concept of man in Sufism. // In: Philosophical heritage of the peoples of Central Asia and the struggle of ideas. - Tashkent, "Fan", 1988. - S. 139.)
6. Бертельс Е.Э. Избранные труды. // История литературы и культуры Ирана, - М.:1988. - С.288 (Bertels E.E. Selected Works. History of literature and culture of Iran, - М.: 1988. - S. 288)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Арслон Нафасов,
Тошкент вилояти, Чирчиқ давлат
педагогика институти ўқитувчиси

ЎЗБЕКИСТОНДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ХУҚУҚИЙ ВА МАЊНАВИЙ АСОСЛАРИ

For citation: Arslon Nafasov, LEGAL AND SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN UZBEKISTAN. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 36-43

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-5>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон мустақиллиги йилларида туризм соҳасининг бошқа турлари қатори, зиёрат туризмини ривожлантиришнинг ташкилий-хуқуқий ва мањнавий асослари ёритилган. Унда соҳани янада такомиллаштириш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирлар баён қилинган.

Калит сўзлар: туризм, зиёрат туризми, моддий ва мањнавий маданият, диний-маърифий соҳа, зиёратгоҳ, сайёҳлар, номоддий маданий мерос объектлари, обьект, муҳофаза, аждодлар, қадрият.

Арслон Нафасов,
Ташкентская область, учитель
Чирчикского государственного
педагогического института.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ И ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В статье освещены организационно-правовые и духовные основы развития паломнического туризма наряду с другими видами туризма в годы независимости Узбекистана. В ней изложены меры, реализуемые в сфере дальнейшего развития.

Ключевые слова: туризм, паломнический туризм, материальная и духовная культура, религиозно - просветительская сфера, святыни, объекты нематериального культурного наследия, объект, защита, предки, ценности.

Arslon Nafasov,

Tashkent region, teacher
of Chirchik state pedagogical institute

LEGAL AND SPIRITUAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

The article highlights the organizational, legal and spiritual foundations of the development of pilgrimage tourism along with other types of tourism in the years of independence of Uzbekistan. It outlines the measures implemented in the sphere of further development.

Index Terms: tourism, pilgrimage tourism, material and spiritual culture, religious and educational sphere, shrine, intangible cultural heritage, object, protection, ancestry, values.

1. Долзарбилиги:

Бугунги кунда дунёда зиёрат туризми ҳам энг сердаромад соҳалардан бирига айланмоқда ва бу соҳани ривожлантириш учун барча имкониятлар ишга солинмоқда. Бу борада мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳам тарихий-маданий объектлар, муқаддас қадамжолардан фойдаланган ҳолда зиёрат туризмини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратила бошланди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сонли "2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асрар, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги [1], 2014 йил 21 июлдаги 200-сонли "Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофазақилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги [2] фармойиши мухим рол ўйнади. Мақолада кўтарилиган масалаларнинг долзарбилиги яна шу билан белгиланадики, мамлакатимиз иқтисодиётида мухим ўрин тутадиган зиёрат туризмини ривожланишида тарихий ёдгорликларнинг аҳамиятини аниқлаб олишга хизмат қиласидиган илмий-назарий фикр-мулоҳазалар, бу борадаги унинг ташкилий-хуқуқий ва маънавий асосларини янада мустаҳкамлаш, холис баҳолаш ҳамда улардан яқин ва узоқ истиқболимиз учун амалий хуносалар чиқаришнинг зарурати билан ҳам белгиланади. Аммо, бугунги кунга келиб ушбу соҳани ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, унинг ташкилий-хуқуқий асосларини яратиш ишлари жадал суръатларда олиб борилмоқда. Бу биринчидан, ички зиёрат туризмнинг ривожига туртки берса, иккинчидан ҳалқаро туризм оқимини мамлакатимиз бўйлаб амалга оширилишида катта аҳамият касб этади. Шунингдек, зиёрат туризмининг баркамол авлод маънавий-ахлоқий тарбиясига таъсирини тадқиқ этишдаги муаммолар кўламини аниқлаш мухим. Бу эса ушбу йўналишдаги муаммоларни бартараф этиш борасидаги саъй-ҳаракатларнинг самарадорлигини таъминлайдиган конкрет амалий таклиф-тавсияларни ишлаб чиқиш ҳаётий-амалий

аҳамиятга эга эканини англатади.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола тарихийлик-мантиқийлик, қиёсий таҳлил, анализ ва синтез, умумлаштириш ҳамда холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда сўнги йилларда зиёрат туризми соҳасида олиб борилаётган улкан ишлар ва бу борада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг ташкилий-хуқуқий ва маънавий асослари илмий асосда очиб берилган. Ўзбек ҳалқининг аждодларидан авлодларига қолдирган мероси шунчалик кўпки, уни бирор бир мезон билан ўлчаб бўлмайди. Ҳар қайси ҳалқ ёки миллатнинг маънавиятини, айниқса бугунги кунда иқтисодий тараққиётини асосларини белгилаб бераётган туризм соҳасини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қиласди. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги кунда зиёрат туризмини ривожланишида тарихий ёдгорликларнинг аҳамиятини очиб бериш билан бирга унинг ташкилий-хуқуқий ва маънавий асосларини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Узоқ тарих қаъридан бизгача этиб келган бу бебаҳо ёдгорликлар ўзбекларнинг, биринчидан, салоҳиятли ҳалқ, миллат сифатида тарихий макон ва замондан абадий жой олганлигидан дарак берса, иккинчидан, озод ва обод яшashi, мустақил ва эркин равнақ топиши учун ички бир руҳий-маънавий қувват берувчи куч бўлиши билан бирга ҳозирги замонавий дунёда иқтисодий ривожланиш омили бўлиб ҳам хизмат қиласди.

Мустақилликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг эркин ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлаш ва шу асосда зиёрат туризмини шакллантиришда унинг ташкилий-хуқуқий ва маънавий асосларини яратиш, ўрганиш борасида олимлар томонидан илмий изланишлар олиб борилмоқда. Зиёрат туризми тарихи, бугунги кундаги аҳамиятини ўрганиш юзасидан юртимизда ва хорижда илмий статистик тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, К.Калонов, А.Сагдуллаев, Б.Эралиев, И.Остонакулов, Н.Абдулахатовларнинг тадқиқот ишларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Миллий фурур ва тарихий ёдгорликларнинг сиёсий ва маънавий-маърифий ҳамда иқтисодий омиллар билан боғлиқ жиҳатлари Б.Б.Аминов, М.А.Мирзаев, К.П.Худайберганов, У.Н.Мансуров, М.Х. Эсанов, М.Р.Мадаминов, Б.Ж.Эшов А.Ж.Яхшиев каби тарихчи олимларимиз томонидан ҳам ёритиб ўтилган. Зиёрат туризми мавзуси ҳамиша тарихчи олимлар томонидан ўрганилиши муҳим бўлган асосий мавзулардан бири бўлиб келган. Шу боисдан ҳам тарихий хотирани тиклаш жараёнининг, хусусан олис ва яқин аждодлар қолдирган тарихий мерос-ёдгорликларнинг зиёрат туризмини шакллантиришдаги ўрнини ўрганиш бугунги кундаги муҳим илмий масалалардан бири бўлиб турибди. Бундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, зиёрат туризмининг ташкилий-хуқуқий асосларини ҳалқаро андозаларга мос равишда такомиллаштириш ва уларни амалда қўллаш механизмларини ишлаб чиқиши тақозо қиласди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги Ф-5181-сонли "Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштириш тўғрисида" ги қарори [3] ва фармойиши [4] ҳамда шу соҳага тегишли бошқа меъёрий-хуқуқий ҳужжатлар, яъни Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 февралдаги "Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" ги ҳамда "Ички туризмни жадал ривожлантиришни

таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори ушбу соҳанинг норматив-хуқуқий асосини ташкил қилди [5]. Бу эса ўз навбатида зиёрат туризмини ривожида муҳим қадам бўлди десак, муболага қилмаган бўламиз.

3. Тадқиқот натижалари:

Зиёрат туризми ривожланиши учун ўша давлатда албатта диний-маърифий соҳалар ҳам ривожланмоғи лозим. Бу борада давлатимиз раҳбарининг 2018 йил 16 апрелдаги "Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармонига асосан, "Вақф" хайрия жамоат фонди ташкил этилди. Ҳозирда фондга "Payme", "Click" ва "М-банк" электрон тўлов тизимлари орқали маблағларни жалб этишга мўлжалланган хизматлар ишга туширилди. Берилган кўрсатмаларга асосида Тошкент шаҳридаги 12 та йирик масжид ва "Зангиота" зиёратгоҳи ҳудудига "Капиталбанк", "Ипотекабанк" ва "Ипак йўли банк"ларининг инфокиосклари ўрнатилди. "Вақф" хайрия жамоат фонди низомидан келиб чиқиб, жамғармага тушган маблағларни мақсадли сарфлаш бўйича асосий сарф-харажат йўналишлари ишлаб чиқилди [6]. Агар рақамларга мурожаат қилинса, 2013 йилгача бўлган маълумотларга кўра, Республикамиз ҳудудидаги жами 3000 дан ортиқ маданий мерос обьектлари, тарихий обида ва муқаддас зиёратгоҳлар, археологик манзилгоҳлар, монументал ёдгорликлар ЮНЕСКО рўйхатига киритилган" [7] бўлса, 2018 йилгача бўлган даврда улар 7 минг 300 дан ортиқни ташкил этган [8].

Инсон борки ўзини доимо руҳан ва маънан поклашга интилади, зиёрат қилишни истайди. Шубҳасиз, Ўзбекистон ҳам зиёратгоҳлар ҳамда тарихий ёдгорликларга бой мамлакат бўлиб, биз ушбу имкониятлардан янада самарали фойдаланмоғимиз лозим. Бу жамиятда одамларнинг ижтимоий-маънавий турмуш тарзини юкасалтириб, давлатнинг моддий юксалишида муҳим рол ўйнайди. Умуман, зиёратгоҳлар ўз аҳамияти ва нуфузига кўра қўйидаги турларга бўлинади: 1) Халқаро аҳамиятдаги зиёратгоҳолар; 2) Республика аҳамиятидаги зиёратгоҳлар; 3) Маҳаллий аҳамиятга эга бўлган зиёратгоҳлардир.

Республикамиз мустақилликка эришгач, тарихий ёдгорлик ва маданий меросларга эътибор кучайганлиги, уларни тиклаш, таъмирлаш ишлари жадал равишда амалга оширилмоқда. Қадимий шарқнинг маданий марказлари жойлашган Хива, Самарқанд, Бухоро - Марказий Осиёнинг энг йирик сиёсий, иқтисодий, марказларидан ҳисобланган. Бу шаҳарларда барпо этилган ёдгорликлар маҳаллий аҳоли турмуш тарзининг ўзига хос талабларига, табиий - иқлим шароитининг хусусиятларига, тарихий давр ижтимоий - иқтисодий талабларга мувофиқ вужудга келган маълум қонун қоидалар асосида шаклланган. Тарихий ёдгорликлар миллий маънавий-ахлоқий қадриятларни кенг тарғиб қилишда ва халқнинг маданий-тарихий меросидан баҳраманд бўлишни таъминлашда, маънавий бой ва уйғун камол топган шахснинг ижодий ўсиши учун имкониятлар яратишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон ҳудудида жуда кўплаб осори атиқалар, обидалар кўплаб асрлар юзини кўрган. Аждодларимиз барпо этган Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз, Қарши, Термиз, Тошкент, Марғilon каби кўхна шаҳарлар бугунги кунда жаҳон халқлари зиёратгоҳига айланди. Жаҳоннинг турли мамлакатларидан келиб зиёрат қилганлар ажойиб тарихий, миллий меъморчилик мажмуалари ва обидаларини кўриб, уларда мужассамлашган халқ усталарининг истеъдоди ва юксак бадиий маҳоратига қойил қолиб, уларга таҳсинлар ўқимоқдалар. Бизгача етиб келган

кўпчилик меъморий обидалар меъмор, кошинкор уста, наққош, ҳаттотлар меҳнати билан гўзал ва улуғворлик кашф этган. Шахрисабздаги Оқсарой ўзининг гўзаллиги, улуғворлиги билан ҳалигача чет эллик сайёхларни жалб этиб келмоқда. Шарқ меъморчилигидаги улуғвор миноралар қаторида Самарқанддаги Регистон ансамблиниң ҳам ўзига хос ўрни бор.

Агар ўтмишга назар ташласак, азалдан ҳалқимиз зиёратгоҳларни қадрлаган, уларга ҳурмат бажо келтирган. Ҳатто ўз даврида буюк ҳукмдорлар ҳам бундай муқаддас жойларни тавоф айлаб, уларни асрраб-авайлаган. Биргина Амир Темур давлат бошқарувида ислом дини ва шариат арконларини қаттиқ тутиб унга амал қилган. Мамлакат ҳудудидаги кўплаб азиз авлиёларни қабрларини обод қилиб уларни зиёратгоҳларга айлантирганлигини биз тарихий манбаларда учратамиз. Жумладан, ўзининг ўйтларида "Авлиёлар, дин пешволарининг мозорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар" [9], деб фармон чиқарганлиги келтирилган. Амир Темур азиз-авлиёлар, шайхлар ва суфийларга чексиз меҳр-саҳоват қўрсатиб, улар учун мақбаралар, масжиди жомелар, дарвешлар макон топган хонақолар қурилишида бош-қош бўлган. Соҳибқироннинг бу соҳадаги фаолияти Тошкентда ҳам ўчмас из қолдирган. Бу ерда Шайх Зайниддин Кўйи Орифоний номи билан боғлиқ муқаддас жой юзага келган. Авлиё мозори устига қурилган чоғроқ чорток ўрнига Амир Темурнинг фармойиши билан XIV аср охирида мақбара қурилган. Тошкент яқинида Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридларидан бири, Зангиота деб ном олган Ойхўжа ибн Тошхўжа ва Анбар Бибининг мақбараларини ўз ичига олган мақбаралар мажмуи Амир Темур ҳомийлигига қурилган. Самарқанд таҳтига Амир Темур ўтиргач Шоҳизинда ансамблиниң ҳаётida ҳам катта ўзгаришлар руй берди. Амир Темур бу ердаги кўпгина, харобага айланган иншоатларнинг ўрнига янгисини қурди, кўпларини қайта таъмирлади, Қусам ибн Аббос қабри устига ҳашаматли қабртош ўрнаттириди. Шунингдек, соҳибқироннинг буйруғи билан бу ерда янги масжид ҳам барпо қилинди. Бундан ташқари Соҳибқирон Амир Темур қайси юртга борса ўша элнинг билимли, олим кишиларини эъзозлаган ва ҳурматларини жойига қўйган ва ўша жойдаги муқаддас қадамжоларни зиёрат қилган. Зиёрат қилиш одати Соҳибқироннинг эзгу тоғасига айланганлигини қўйидаги ҳикоятида ҳам кўришимиз мумкин. "Азиз авлиёлар, саҳобалар мақбараларини, қутлуғ қадамжоларни зиёрат этмоқни ҳам фарз, ҳам қарз билур эрдим. Қайда бўлмай, зиёратгоҳлар олдида отдан тушиб, таҳорат олгач, яланг оёқ билан бориб, зиёратни ўринлатдим. Аркону давлат, барча мулозимларим ҳам зиёратгоҳларни ана шундай тавоф этмоқни одат билишди" [10], дейилади.

Зиёратгоҳлар аслида инсонлар энг кўп тўпланадиган, маънавий покланадиган, гавжум жойлардан ҳисобланиб, мамлақатимизда юзлаб бундай катта кичик масаканлар мавжуд. Жумладан, Имом Бухорий, Шоҳи Зинда, Амир Темур, Ҳазрати Имом, Занги Ота, Каффол Шоший, Баҳовиддин Нақшбанд, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Паҳлавон Маҳмуд, Юсуф Ҳамадоний, Султон Увайс ва Шайх Муҳтор Валий зиёратгоҳларига кунига минглаб ватандошларимиз ва хорижлик сайёҳлар ҳамда меҳмонлар ташриф буорадилар.

Зиёрат туризми мамлакат фазнасига валюта тушумларини кўпайтиришнинг муҳим манбаи бўлиши билан бирга, юзлаб иш ўринлари очиш имконини ҳам яратади. Зиёрат туризми юксалиши натижасида эса ўша ҳудудларда янги ижтимоий-иқтисодий инфраструктуралар шаклланади, сервис хизмати яхшиланади, шаҳар ва қишлоқлар янада кўркамлашиб, одамларнинг маънавий дунёси ҳам юксалади.

Давлатимизда диний маданиятга оид қадриятлар, номоддий маданий мерос объектлари, қўлёзмалар, ёдгорликлар, шунингдек археологик топилмаларнинг аксарияти музейларда муҳофаза қилинади. Ўзбекистоннинг "Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги" Қонунига кўра номоддий маданий мерос объектлари тарихий, илмий, бадиий ёки ўзгача маданий қимматга эга бўлган урф-одатлар, халқ ижодиёти (сўз, рақс, мусиқа, томоша санъати), шунингдек улар ҳамда халқ бадиий хунармандчилиги ва амалий санъати билан боғлиқ билимлар, кўнилмалар, асбоб-анжомлар, артефактлар, маданий маконлардир. Жумладан, Ўзбекистонда VII асрга тааллуқли Куръоннинг куфий ёзувидағи кўхна нусхаси мавжуд бўлиб, бу қўлёзма Усмон мусҳафи номи билан ислом оламида маълум ва машҳурдир. Ҳозирги кунда Шарқ қўлёзмалари Маркази жаҳондаги энг бой қўлёзмалар сақланувчи марказлардан бири сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилган. Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги қўлёзмалар, литографиялар ва ноёб китоблар сақланувчи кутубхона динларни қиёсий ўрганиш, дин социологияси, дин психологияси, феноменология, антропология ва дин фалсафаси бўйича бой манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Диний қадриятларни асраб авайлаш, муқаддас жойларни зиёрат қилиш айниқса ёшлар руҳиятига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Кишиларнинг ахлоқий маданиятини юксак савияда бўлишида муқаддас зиёратгоҳлар ва уларни зиёрат қилиш этикети яъни одоб-ахлоқмеъёрлари бўлиб хизмат қилган. Бинобарин, "оч қолсанг бозорга, тўқ бўлсанг мозорга бор", деган ижодкор халқнинг қадимги мақолида кишиларни турмушнинг оғир енгилига қандай тарзда муносабатда бўлишга чорлаб келганлигига ҳеч кимга сир эмас. Шу боис, Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларидан бирида: "Мен сизларни қабрларни зиёрат қилишдан қайтарган эдим, огоҳ бўлинглар ва қабрларни зиёрат қилинглар, чунки зиёрат қилмоқ қалбларни юмшатади, кўзларни ёшлантиради, охиратни эслатади" [11], дейилган. Зеро, муқаддас жойларни зиёрат қилиш одамларни ёмон йўллардан узоқ юришга инсофли-диёнатли бўлишга, ўзидан фақат яхшилик қолдириш сингари ҳайрли ишларга ундан келган. Уларда ўтказилган маросимларда миллий тарбия, одоб-ахлоқ тизими, ўзаро дўстона муносабатлар, қариндошлик ришталари, ота-она ва фарзандларининг хақ-ҳуқуқлари, меҳр, оқибат, ҳаллоллик, адолат сингари инсоний қадриятлар улуғланган.

4. Хулосалар:

Аждодларимиз қолдирган маънавий меросдан оқилона фойдаланиб улардан ёшлар тарбиясида кенг кўламда фойдаланиш келажак авлодни етук бўлиб вояга етишида муҳим аҳамият касб этади. Миллий қадриятлар билан қуролланган миллат ёшлари ҳеч қачон ватан мустақиллигини, халқ эркини ёт қўлларга бериб кўймайди ва юрт равнақи йўлида фидокорона хизмат қиласди.

Ноёб тарихий ёдгорликларни сақлаш ва таъмирлаш, ўзбек халқи яратган ва миллий бойлик бўлган санъат асарларини излаб топиш, уларни Ўзбекистонга қайтариш маънавият дастуримизнинг муҳим бўлагини ташкил этади. Бу миллий бойлик бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган. Бинобарин, биз ёшлар ҳам уни кўз қорачигидай асраб-авайлашимиз ва келажак учун мерос қилиб қолдиришга хисса қўшмоғимиз даркор. Ҳалқимиз маданий мероси, анъаналари, урф-одатлари бизлар учун фақат ўтмишдан қолиб келаётган ёдгорликкина эмас, балки маънавий бойликларнинг таркибий қисми, инсон ақл-идроқи ва тафаккурининг буюк ютуғи ҳамдир. Дараҳт ўз илдизлари билан заминдан сув, озиқ-овқат олиб вояга етгандек, инсон ҳам авлод-аждодларидан қолиб келаётган

бебаҳо бойликлардан руҳий озиқ, куч-қувват олади, уларга таянади.

Бугунги ёшлар ҳаётимизнинг эртанги тақдири бўлиб, Ватан ва халқ келажаги улар қўлидадир. Жамият тараққиёти учун керак бўлган моддий бойликларни яратиш, инсоний муносабатларни, фазилатларни такомиллаштириш ва бошқалар учун ҳам маънавий асос бўлади.

Бир сўз билан айтганда, юқорида қайд қилинганидек Президентимиз Шавкат Мирзиёев бошчилигига республикамиизда улкан ислоҳотлар ва янгиланишлар амалга оширилаётган ҳозирги даврда мамлакатимизда зиёрат туризмини ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратила бошланди. Айниқса, сўнгги йилларда тарихий меросимизни асрар авайлаш, маданий мерос объектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, уларни таъмирлаш ва ободонлаштириш, жумладан зиёрат туризми соҳасини равнақ топтиришга, шу орқали аҳоли турмуш тарзини яхшилаш, улар учун муносиб ҳаёт асосларини яратиб бериш борасида "Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил" дастурининг қабул қилиниши ушбу масалаларга бугунги кунда давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилаётганлигидан далолатдир. Бу эса ушбу йўналишдаги ишларни жадаллаштириш нуқтаи назаридан аждодларимизнинг тарихий анъаналарига ҳамда тажрибаларига таянган ҳолда иш олиб бориш заруратини туғдирмоқда. Мазкур омиллар жамиятимизда кечеётган жадал ислоҳотлар шароитида ўзбек халқининг анъанавий моддий ва маънавий маданияти дурдоналарини таълим муассасаларида назарий ва амалий ўрганишни тақозо этмоқда.

Иқтибослар/ Сноски/References:

[1] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги 222-сонли "2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асрар, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги қарори (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated October 7, 2010 No 222 "On approval of the State Program for protection, preservation, promotion and use of intangible cultural heritage for 2010-2020")// www.lex.uz

[2] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги "Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофazaқилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш юзасиданқўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги 200-сонли фармойиши (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 21, 2014 No 200 "On additional measures to further improve the protection and use of material cultural and archaeological heritage")// www.lex.uz

[3] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги Ф-5181-сонли "Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштириш тўғрисида" фармойиши (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 21, 2014 No 200 "On additional measures to further improve the protection and use of material cultural and archaeological heritage") // www.lex.uz

[4] Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 15 февралдаги 120-сонли "Муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳлар, масжидлар ва қабристонларни ободонлаштириш ишларини самарали ташкил этиш тўғрисида" қарори (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated February 15, 2018 No

120 "On the effective organization of work on the improvement of sacred places, shrines, mosques and cemeteries") //www.lex.uz

[5] Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами. Т.. 2018 февраль., "Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун хужжатлари тўплами. Т.. 2018 февраль (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures to create favorable conditions for the development of tourism potential of the Republic of Uzbekistan." // Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan. T .. February 2018, Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to ensure the accelerated development of domestic tourism." // Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan. -T ., February 2018.).

[6] Обломуродов Н., Ибрагимов Э ва бошқалар. Диншунослик. Дарслик. -Т., 2018 (Oblomurodov N., Ibragimov E and others. Theology. Textbook. -T., 2018).

[7] Эралиев Б, Остонақулов И, Абдулахатов Н. Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари. Фарғона вилояти. -Т., 2014. 4 б. (Eraliev B, Ostonakulov I, Abdulahatov N. Pilgrimages and shrines of Uzbekistan. Fergana region. -T., 2014. 4 b.)

[8] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. "Халқ сўзи". -Т., 2017 йил, 23 декабрь. (Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oly Majlis. "People's word". -T., December 23, 2017.)

[9] Амир Темур ўйтлари. Сўз боши ва нашрга тайёрловчи Б.Аҳмедов. -Тошкент: Ўзбекистон, 2007. 35-бет. (The teachings of Amir Temur. Foreword and preparation by B.Akhmedov. -Tashkent: Uzbekistan, 2007. p.35.)

[10] Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси. Сўз боши ва лугатлар бўйича нашрга тайёрловчи П.Равшанов. -Тошкент: Чўлпон, 1990. 52-бет. (Temurnoma. Battle of Amir Temur Koragon. Prepared for publication by preface and dictionaries P.Ravshanov. -Tashkent: Cholpon, 1990. 52 pages.)

[11] Ислом энциклопедия. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004. 93-б. (Islamic encyclopedia. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan State Scientific Publishing House, 2004. 93 p.)

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Ойбек Остонов Алиқулович,
тарих фанлари номзоди, доцент
Тошкент давлат аграр университети
ostonovo@rambler.ru

ЗАРАФШОН ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ (XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИ)

For citation: Oybek Ostonov Alikulovich, THE ETHNIC COMPOSITION OF THE AND THEIR SOCIO-ECONOMIC LIFE IN THE ZARAFSHAN VALLEY (LATE 19TH AND EARLY 20TH AND CENTURIES). Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 44-59

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-6>

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўтмишда Зарафшон воҳасида истиқомат қилган ҳалқларининг этник таркиби, этногенези ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар ўрганилиб, Зарафшон воҳасининг дехқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик учун қулай шароити қадимдан бу ҳудудга этник жиҳатдан мураккаб бўлган турли этник гуруҳларнинг кўчиб келиши, турли этнос вакиллари ўзаро иқтисодий, маданий алоқалари, дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан ҳаёт кечиравчи туркий ва эронийзабон этнослар турмуш тарзи ёритилган. Унда ярим ўтроқ чорвадор ва қисман дехқончилик билан банд бўлган туркий тилли этник гуруҳлар, тоголди, дашт, ва чўл минтақаларида чорвачилик билан шуғулланувчи қўчманчи туркий қабилалар ҳаёти уларнинг ўзаро иқтисодий, маданий ва маънавий алоқалари туфайли бу ҳудудда этноантропологик субстрат маҳаллий аҳоли қатлами шаклланишининг сабаблари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: этнос, этногенез, дехқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, туркий ва эронийзабон этнослар, маданий алоқалар, этноантропологик субстрат этник гуруҳлар.

Ойбек Остонов Аликулович,
кандидат исторических наук, доцент
Ташкентский государственный аграрный университет
ostonovo@rambler.ru

ЭТНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА И СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ ЗЕРАФШАНСКОГО ОАЗИСА (КОНЕЦ XIX -НАЧАЛО XX ВВ.)

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются этнический состав, этногенез и факторы, влияющие на формирование народов проживающих в Зарафшанском оазисе, анализируются благоприятные условия Зарафшанского оазиса для сельского хозяйства, животноводства и ремесленничества ставшие причиной переселения из давних времен различных этнических групп, которые являются этнически сложными, анализируется формирование этно-антропологически субстратного локального слоя населения в этой территории благодаря взаимным экономическим, культурным и духовным связям тюркских и ираноязычных этнических групп, занимающихся сельским хозяйством, ремесленничеством и торговлей, полуоседлых тюркоязычных этнических групп, занимающихся животноводством и частично земледелием, кочевых тюркских племен, занимающихся скотоводством в предгорьях, степях и пустынях.

Ключевые слова: этнос, этногенез, земледелие, животноводство, ремесленничество, торговля, тюркские и ираноязычные этносы, культурные связи, этно-антропологически субстратно этнические группы.

Oybek Ostonov Alikulovich,
PhD, Associate Professor
Tashkent State Agrarian University,
ostonovo@rambler.ru

THE ETHNIC COMPOSITION OF THE AND THEIR SOCIO- ECONOMIC LIFE IN THE ZARAFSHAN VALLEY (LATE 19TH AND EARLY 20TH AND CENTURIES)

ABSTRACT

In this article, the ethnic composition of the population who settled in the Zarafshan valley at the end of the 19th and early 20th centuries was studied. Favorable natural and geographical and climatic condition of the valley Zarafshan for crafts and livestock was caused to move and settle of many various ethnic groups and these ethnic groups maintained economic, cultural and trading relationships and they did their living by partial farming as permanently resident and they spoke in Turkic language and contribute to form ethnotropological substract of the local population. Here also the analysis the changes of history of in the formation of not only economic activities and livelihoods, but also multifaceted spiritual culture and national mentality were highlighted.

Index Terms: Uzbek tribes, ethnic composition, turkish language ethnic groups,

traditional crafts, trade relations.

1. Долзарбилиги:

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги худудларида жами 3 миллионга яқин аҳоли яшаган бўлса, шундан қарийб 700 мингга яқини Зарафшон воҳасида истиқомат қилган. Воҳа ўлкада аҳоли зич жойлашган худудлар сирасига кирган. Аҳолининг таркибий қисми ҳам турлича бўлган. Бу даврларда воҳадаги айрим маҳаллий қишлоқлар аҳолиси ягона уруғга мансуб бўлган кишилардан ташкил топганлиги билан характерланади. Шундай қилиб XIX аср иккинчи ярмида Зарафшон воҳасида мураккаб этнодемографик жараёнлар содир бўлди. Биринчидан, аҳолининг сони кескин ошди. Иккинчидан кам сонли этник гуруҳлар қисман ўзбеклар таркибига сингиб бордилар. Учинчидан, бу даврда русийзабон аҳоли вакилларининг кириб келиши кузатилади. Натижада Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби тобора ранг-баранг тус олди.

Зарафшон воҳасининг табиий-жуғрофий ва иқлимий шароити аҳолининг нафақат хўжалик фаолияти ва турмуш тарзи, балки кўп қиррали маънавий маданияти ва миллий руҳияти хусусиятларининг шаклланишида ҳам муҳим омил бўлиб келди. Мазкур мақола айнан ушбу муаммонинг ечимини топишга бағищланган.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мазкур мақоланинг мақсади XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Зарафшон воҳасида истиқомат қилган аҳолининг этник таркибини таҳлил қилиш ва воҳа ҳалқларининг этногенези ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатган уруғларни ўрганишдан иборат. Ушбу мақоламавзусини ёритишда статистик, таққослама, эксперт баҳолаш, таҳлил ва бошқа усуслардан фойдаланилган.

Зарафшон воҳасининг аҳолиси ҳақида "Туркестанские ведомости" газетасида воҳа тарихи, хусусан, этник таркибига оид қизиқарли маълумотлар учрайди. А.Гребенкиннинг "Минг", "Ўзбеклар", "Зарафшон округининг этнографик очерки" [1], А.Хорошхиннинг "Ўрта Осиё ҳалқлари" [2] каби мақолалари шулар жумласидандир. Муаллифлар шахсий кузатишлари ва тўплаган материалларига таянган ҳолда ёзган мақолаларида Зарафшон воҳасида яшаган бир қанча ўзбек уруғларининг қачон ва қайси даврларда бу худудларга келиб ўрнашганлиги, уларнинг тармоқлари, шевалари ва антропологик қиёфалари, хўжалик фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа хусусиятларини таърифлаб берганлар.

А.Гребенкин ўша даврда Зарафшон воҳасида 20 та ўзбек уруғи истиқомат қилганлигини таъкидлайди [3]. А.Хорошхин эса Зарафшон воҳасида истиқомат қилган 24 та уруг номини келтирган. Кўриниб турибдики, ҳар иккала муаллиф Зарафшон воҳасида яшаган ўзбек уруғларининг сонини турлича кўрсатишган. Лекин улар туёқли, минг, найман, уйшун, сарой, юз, қирқ, қипчоқ, хитой, жалойир, дўрмон ва турк уруғлари хусусида бир хил фикр билдиришган. Шунингдек, А.Гребенкин ўз тадқиқотларида қутчи, қатағон, мангит, баҳрин уруғларини санаб ўтган бўлса, А.Хорошхин ундан фарқли равища қўнғирот, қонжиғали, болғали, қиёт, саёт, чигатой, қангли, олчин, гариф, қирғиз уруғларини ҳам тилга олади.

Зарафшон воҳаси ҳалқларининг этногенезиси ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатган уруғларни ўрганишда Н.В.Хаников ўзининг "Описание Бухарского ханства" асарида Низомиддин ибн Домла Шоҳ Сайд Маҳдум қаламига мансуб "Насабномаи ўзбек" қўлёзмасига асосланиб, 92 қавм ва унинг шахобчалари

ҳақида тўлиқ маълумот беради. Масалан, мангитларнинг тўқ мангит, оқ мангит, қора мангит, кўнгиротларнинг қонжигали, қўштамғали, отинли, чувак тамғали каби шахобчалари борлиги ҳақида ёзади [4]. Н.В.Хаников ўзбек қавмларидан 28 таси Бухоро хонлигига яшаганлигини ва уларнинг туар жойларини кўрсатади. Жумладан, мангитлар Бухоро билан Қарши, хитойлар Бухоро ва Кармана, найманлар Зиёвуддин, қипчоқлар Каттакўргон билан Самарқанд, саройлар Самарқанддан Қаршига борадиган йўл атрофларида, кўнгиротлар, дўрмонлар Кармана ва Фиждувон, баҳринлар Миёнқол ҳудудидаги ерларда истиқомат қилганлигини таъкидлайди [4].

Тадқиқотчи И.И.Зарубиннинг "Население Самаркандской области" асарида [5] бир қатор эътиборга лойиқ фактлар келтирилган. Қуи Зарафшон воҳаси аҳолисининг қўпчилик қисмини ташкил этувчи ўзбек ва тожиклар, туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи қабила ҳамда ҳалқларнинг ўзаро этник ва маданий алоқалари асрлар давомида шаклланиб борган. 1924 йили Ўрта Осиёда ўтказилган тадқиқотлар[6] туфайли воҳа ва унинг атрофларида яшовчи аҳолининг сони, этник таркиби тўғрисидаги дастлабки муфассал маълумотлар қўлга киритилган. Ушбу маълумотларга қўра, қуи Зарафшон воҳасининг умумий майдони 2,832 кв.км.ни ташкилқилиб, аҳолиси 359.118 нафардан иборат бўлган. Маълумки, Зарафшон воҳаси аҳолисининг ҳаётида қишлоқ хўжалиги етакчи мавқега эга бўлган. Аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалигига банд бўлиб, экин экишга яроқли ер ишлаб чиқаришнинг асосий омили ҳисобланган. XIX асрнинг 70-йиллари бошларида бир қатор рус тадқиқотчилари ва батзи бир амалдорлар воҳадаги аграр соҳани ўрганишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Л.И.Соболев Самарқанд вилоятида ана шундай тадқиқот олиб борган. У ҳам ўз қайдларида вилоятдаги амлокдорлик ерларидан хирож олинганлигига алоҳида ургу берган[7]. М.Н.Ростиславов [8] ҳам амлок ерларда меҳнат қилган деҳқонлар мунтазам равишда ер солиги - хирож тўлаб турганликларини таъкидлайди. А.А.Семенов [9] эса амлок ерлардан олинадиган солиқлар ниҳоятда юқори бўлиб, етиширилган умумий ҳосилнинг 40-50 фоизини ташкил этганлигини қайд этган.

3. Тадқиқот натижалари:

XIX асрнинг иккинчи ярмида Зарафшон воҳасида аҳолининг таркибий қисми турлича бўлган. "Туркестанские ведомости" газетасида воҳа тарихи, хусусан, этник таркибига оид қизиқарли маълумотлар учрайди. Масалан, А.Гребенкиннинг "Минг", "Ўзбеклар", "Зарафшон округининг этнографик очерки"[1], А.Хорошхиннинг "Ўрта Осиё ҳалқлари" [2] каби мақолалари шулар жумласидандир. Муаллифлар шахсий кузатишлари ва тўплаган материалларига таянган ҳолда ёзган мақолаларида Зарафшон воҳасида яшаган бир қанча ўзбек уруслари (туёқли, минг, найман, мангит, жалойир, қирқ, юз, дўрмон ва ҳ.к.) ларнинг қачон ва қайси даврларда бу ҳудудларга келиб ўрнашганлиги, уларнинг тармоқлари, шевалари ва антропологик қиёфалари, хўжалик фаолияти, турмуш тарзи ва бошқа хусусиятларини таърифлаб берганлар.

А.Гребенкин ўша даврда Зарафшон воҳасида 20 та ўзбек уруғи (туёқли, минг, найман, уйшун, кутчи, қатағон, мангит, сарой, баҳрин, юз, қирқ, хитой, митан, жалойир, дўрмон, ўтарчи, турк ва бошқалар) истиқомат қилганлигини таъкидлайди [3].

А.Хорошхин эса Зарафшон воҳасида истиқомат қилган 24 та уруғ (кўнгирот, қипчоқ, хитой, қонжагали, болғали, қиёт, саёт, чигатой, найман, уйшун, муйтан, жалойир, қанғли, олчин, минг, қирқ, юз, туёқли, сарой, фарид, турк) номини

келтирган. Кўриниб турибдики, ҳар иккала муаллиф Зарафшон воҳасида яшаган ўзбек уруғларининг сонини турлича кўрсатишган. Лекин улар туёқли, минг, найман, уйшун, сарой, юз, қирқ, қипчоқ, хитой, жалойир, дўрмон ва турк уруғлари хусусида бир хил фикр билдиришган. Шунингдек, А.Гребенкин ўз тадқиқотларида қутчи, қатағон, мангит, баҳрин уруғларини санаб ўтган бўлса, А.Хорошхин ундан фарқли равишда қўнғирот, қонжигали, болғали, қиёт, саёт, чигатой, қанғли, олчин, фарид, қирғиз уруғларини ҳам тилга олади.

Зарафшон воҳаси халқларининг этногенезиси ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатган уруғларни ўрганишда Н.В.Хаников ўзининг "Описание Бухарского ханства" асарида Низомиддин ибн Домла Шоҳ Сайд Маҳдум қаламига мансуб "Насабномай ўзбек" қўлёзмасига асосланиб, 92 қавм ва унинг шахобчалари ҳақида тўлиқ маълумот беради. Масалан, мангитларнинг тўқ мангит, оқ мангит, қора мангит, қўнғиротларнинг қонжигали, қўштамгали, отинли, чубак тамгали каби шахобчалари борлиги ҳақида ёзади [4]. Н.В.Хаников ўзбек қавмларидан 28 таси Бухоро хонлигига яшаганлигини ва уларнинг турар жойларини кўрсатади. Жумладан, мангитлар Бухоро билан Қарши, хитойлар Бухоро ва Кармана, найманлар Зиёвуддин, қипчоқлар Каттақўргон билан Самарқанд, саройлар Самарқанддан Қаршига борадиган йўл атрофларида, қўнғиротлар, дўрмонлар Кармана ва Фиждувон, баҳринлар Миёнқол ҳудудидаги ерларда истиқомат қилганлигини таъкидлайди.

Зарафшон ҳавзасида минг уруғлари кўп сонли бўлиб, улар воҳанинг жанубий-шарқий қисмида яшаганлар. Минглар тўғали ва увоқ тамгали каби уруғларга бўлинган. Ўз навбатида бу уруғлар яна майдароқ уруғларга ажralган: Жумладан, тўғали - ахмат, чағир, тўйи намоз, оқшоқ ва бошқа уруғларга; увоқ тамгали эса алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўқнамоз, қийхўжа, ярат каби уруғларга бўлинган. Тўғали уруғидан беклар кўп чиққан. Ўрта Зарафшон воҳаси минглари қўйидаги уруғларга бўлинган: оқтўғали, боғлон, қора боғлон, телеминг, тўғали, углон ва ойтамгали [10].

1870 йиллар бошида минглар, асосан, Самарқанд вилоятининг жануби ва жануби-шарқида, Ургут тумани амлокдорликлари қишлоқларида яшаганлар. Жумладан, улар Камонгарон амлокдорлигига Шербута, Мерганчи, Вагушта, Қинғир, Саритета, Бойқишлоқ, Нисват, Бобожонбой, Карим, Кўлқишлоқ, Санчуқли, Хўжақишлоқ ва Ачамайли қишлоқлари; Оби Ургут амлокдорлигига Бешкапа, Гойибота, Баландқишлоқ, Мирзабоғлон, Бешёғоч ва Ёр қишлоқлари; Қозонариқ амлокдорлигига Мангитобод, Жазманкatta, Жазманқуйик, Бешкапа, Занбурак, Работқишлоқ, Занжирбог, Мирзабоғлон қишлоқлари; Журантепада Ачамайли ва Алғол, Ёмонтелпак, Бешкапа, Санчоқли, Могул, Работ, Мохов, Фойибота (катта) ва Фойибота (кичик), Куюкқишлоқ, Ватак, Узунқишлоқ, Урагвайжари, Санчуқли, Қайроқли, Ўрамас катта ва Ўрамас кичик қишлоқлари; Шовдор туманида Ясситета, Бутбой, Наузандак, Ялонғоч, Ўрта, Чорбоғтепа, Тугай, Қўтирулоқ, Қармиш қишлоқларида яшаганлар [10].

Қоратоғда Самарқанд вилояти Даҳбед мавзесидан борган найманлар яшашган, чунки Даҳбеднинг жануби ва жануби-ғарбий ҳудудларида асосан найманлар жойлашган эди. Самарқанд вилоятида қипчоқлар ўтроқ ва ярми ўтроқ ҳолда яшовчи бошқа уруғларнайманлар билан ёнма-ён яшашган. Улар Пайариқ туманидаги Хоса, Маҳаммади, Чуқур, Мойлиболта, Томайрот, Қўтурбулоқ, Нарпай туманидаги Хўжақўргон, Оқтепа, Қадим, Хўжақишлоқ, Чайқал, Бозоржой, Қорачигатой каби қишлоқларда ўrnashgan эди [11]. Шунингдек Пастдарғом туманидаги: Милтиқчи

(Уқрач найман), Димишқ Боло(Дашт найман), Димишқ Поён (Паст найман) (Қозоқ найман), Мианқау (Күтарма), Найман(Жилонли). қишлоқларда ҳам найманлар яшашган 1880 йиллар охири Димишқ каналиатрофидаги 12 та қишлоқда ўзбек найманлари (қозоқ гурӯҳи) жойлашган эди. Нуробод туманининг чўл ва тоғ олди қишлоқларидан қуйидагиларда найманлар истиқоматқилишган: Тепакўл, Эгрикулча, Сазогон (Уқрач), Ингичка найман (Бурунсой), Ариқли, Бойбича, Гумбаз (Бурунсой), Иброҳим ота (Уқрач), Уқрач найманлар бу ҳудудларга XVIIIасрнинг охирги чоракларида Зиёвуддиннинг шарқидаги ўрта асрдаги Дабусия шахри яқиндаги Қали қалъаси атрофларидан келиб қолишган [19].

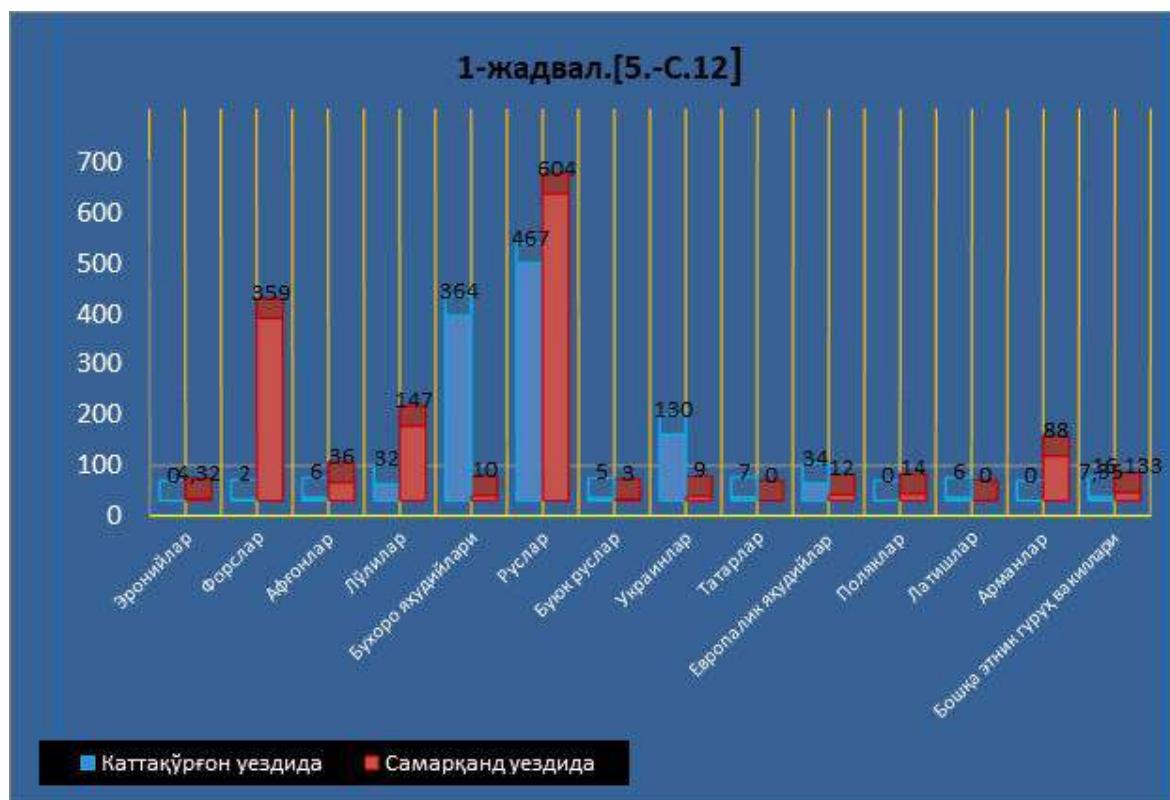
Найманларнинг шевалари турли-туман бўлиб, кўп ҳолларда яшаган жойлар аҳолиси тилива шевалари билан аралашиб кетган. Самарқанд, Сирдарё ва Қашқадарё воҳаларидагинайманлар ўз шеваларида қипчоқлик хусусиятларини тўлиқ даражада сақлаб қолишган. XIX асрнинг охирларида ўзбек найманлари уч йирик уруғга бўлинган: қўштамғали, садирбеги, увахтамғали. Шунингдек найманларнинг бир қанча кичик гурӯҳлари ҳам мавжудбўлган: агрин, айрончи, бадир, бия, боғонали, болтали, будалай, бурунсов, жағалбайли, жовтовон, жилонли (илонли), жумалақ (юмалоқ) бош, олти ота, олти ўғил, оқ тўнли, сегизурув (саккиз уруғ), сари найман, тўртул (тўрт ўғил), тўрт тамғали, ургуч, укращ, чангали, чўмичли, гозоёқли, қорачадат, қорасирак, қарғали, қилтамғали, қўлтамғали ва бошқалар. Самарқанд вилояти Пастдарғом ва Нарпай туманларида истиқомат қилувчи найманлартаркиби қуйидагича бўлган: олти ўғил, пўлатча, улус, зарман, кичкидик, чимбой, қоранайман, заҳнайман. Шунингдек Хўжайли туманида ос-найман, оччили-найман, катанлар найман, ваҳимли-найман, тургоқ-найман, буйрак-найман, уйғур-найман, уйшун-найманлар гурӯҳлариҳам яшашган. Зарафшон водийси саройларининг қипчоқ сарой таркибида чор кўса найманларини учратиш мумкин.

Академик К.Шониёзовнинг ёзишича, Зарафшон водийсида қипчоқларнинг қорақипчоқ тармоғида қоранайман гурӯҳи мавжуд. Қоранайман ўзбек найманлари ва найман қирғизларининг энг асосий тармоқларидан ҳисобланади.

Зарафшон воҳасининг деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик учун қулай шароити қадимдан бу ҳудудга этник жиҳатдан мураккаб бўлган турли этник гурӯҳларнинг кўчиб келишига сабаб бўлган. Шу боис қадимдан бу минтақада турли этнослар вакиллари ўзаро иқтисодий, маданий алоқада бўлиб, ўзаро тинчтотув яшаб келганлар. Зотан, бу ерда деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдосотиқ билан ҳаёт кечиравчি туркий ва эронийзабон этнослар, ярим ўтроқ ҳолатда чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан банд бўлган туркий тилли этник гурӯҳлар, тоголди, дашт, ва чўл минтақаларида чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи туркий қабилалар яшаганлар [5]. Уларнинг ўзаро иқтисодий, маданий ва маънавий алоқалари туфайли бу ҳудудда этноантропологик субстрат маҳаллий аҳоли қатлами шаклланди [11].

Тадқиқотчи И.И.Зарубиннинг "Население Самаркандской области" асарида [5] бир қатор эътиборга лойиқ фактлар келтирилган. Жумладан, унда XX аср бошларига келиб, Самарқанд шахри аҳолиси 96.402 нафар, Каттақўргон шахри аҳолиси 11.570 нафарни ташкил этганлиги кўрсатилган. Айни пайтда, Самарқанд уезди бўйича 280.509 киши, Каттақўргон уезди бўйича эса 135.929 киши рўйхатга олинган. Шу жумладан, ўзбеклар Самарқанд уездиде 175.931 нафарни, Каттақўргон уезди бўйича эса 124.368 кишини ташкил қилган [5, С.11]. Шунингдек, Самарқанд уездиде 72.299 нафар, Каттақўргон уездиде эса 261 нафар тожик яшаган.

Шунингдек, Самарқанд уездиде 5.168 нафар турклар истиқомат қилишган. Араб этник гурухига мансуб кишилар эса Самарқанд уездиде 4.417 нафар, Каттақўргонда эса 2.786 нафарни ташкил этган [5,С.11]. Бундан ташқари, вилоятда кам сонли қуйидаги этник гурухлар вакиллари ҳам яшаганлар:

Зарафшон воҳасининг қуи қисмида, яъни Бухоро амирлигининг марказий бошқаруви остида бўлган Бухоро, Фиждувон, Вобкент, Пирмаст, Хўжа Ориф (Шофрикон), Ромитон ва Зарафшон (Шимолий ва жанубий Руд) туманлари [12] ҳамда Қоракўл, Кармана ва Зиёвуддин ҳудудларида ҳам аҳоли нисбатан зич яшаган.

Қуи Зарафшон воҳаси аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил этувчи ўзбек ва тожиклар, туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи қабила ҳамда ҳалқларнинг ўзаро этник ва маданий алоқалари асрлар давомида шаклланиб борган. 1924 йили Ўрта Осиёда ўтказилган тадқиқотлар туфайливоҳа ва унинг атрофларида яшовчи аҳолининг сони, этник таркиби тўғрисидаги дастлабки муфассал маълумотлар қўлга киритилган. Ушбу маълумотларга кўра, қуи Зарафшон воҳасининг умумий майдони 2,832 кв.км.ни ташкилқилиб, аҳолиси 359.118 нафардан иборат бўлган. Қоракўл ҳудудининг майдони 712 кв. км, аҳолиси 24.765 киши, Кармана ҳудудининг майдони (Қарнаб чўлидан ташқари) 3253 кв.км, аҳолиси 82.990 кишидан иборат эканлиги ҳамқайд этилган [6,С. 253]. Воҳа аҳолисининг асосий қисми (86,8 фоизи) қишлоқ жойларда яшаган. Этник таркибига кўра ўзбеклар (284.753 нафар), тожиклар (39.044 нафар), араблар (31.541 нафар) ва туркманлар (12.773 нафар) кўпчиликни ташкил қилган[6,С. 163].

XX аср бошларида ҳам аҳолининг турли уругларга бўлиниши билан ажralиб турган. Масалан, Шофрикон ҳудудида яшаган кишилар 14 уруг-аймоқларга бўлинган бўлса, Вобкент аҳолиси 26, Ромитон аҳолиси 15, Қоракўл аҳолиси 32, Фиждувон аҳолиси 38, Кармана аҳолиси 33 ва Бухоро атрофида (Галаосиёда)

яшаган аҳоли 38 уруғ ва этник гуруҳларга мансуб бўлган[6, С. 182].

Аҳолини рўйхатга олиниши натижаларига кўра, уруғ-қабилага бўлинмаган ҳолда яшовчи ўзбеклар орасида чигатойлар анча камчиликни ташкил этган. Хусусан, Бухоро атрофларида воҳада 230 нафар, Шофрикон ҳудудидаги Султонработ ариги бўйларида ва Галаосиё ҳудудидаги Шоҳруд ариги бўйларида 210 нафар чигатойлар истиқомат қилишган[6, С. 184].

Қоракўлда эса 565 киши ўзларини чигатой уруfiga мансуб деб ҳисоблашган[6, С.222]. Бир пайтлар Даشتி Қипчоқдан кўчиб келган ўзбекларнинг авлодлари қуий Зарафшон воҳасида анчагина катта нуфузга эга бўлишган. Улар орасида алоҳида мавқега эга бўлган манғитлар (44 минг нафар) воҳанинг шимолий ва шимоли-шарқий тарафидаги Шофрикон, Фиждувон ва Ромитон ҳудудларида кўним топган эди. Шунингдек, Қоракўл воҳасида ҳам 8 минг манғит рўйхатга олинган[6, С.185]. Мирза Бади Девон маълумотларига кўра, манғитларнинг ўзлари ҳам қисмларга бўлинган. Масалан қора, оқ, кўк кабиларга ажратилган [13].

XVI аср бошларида воҳага келиб ўрнашган қўнғиротлар [14] Бухоро ва Қоракўл ҳудудларида ҳам кўп сонли уруғлардан (жами 13875 нафар) [6, С.261, 262] ҳисобланган. Шунингдек, Фиждувоннинг шимолидаги Қизилқум билан чегарадош аҳоли пунктлари ва Шофриконда (5245 нафар), Султонработ ариги (2370 нафар) ҳамда Вобкентдарё бўйларида (2160 нафар) ҳам қўнғиротлар истиқомат қилишган [6, С.188]. Сарой уруғи ҳам ўзбек уруғларида етакчи ўринлардан бирини эгаллаган. Ушбу уруғ вакиллари ҳам воҳанинг турли ҳудудлари бўйлаб сочилиб яшаган. Саройларнинг кўпчилиги Ҳархонруд ариги бўйларида 17945 нафар, шу жумладан, Фиждувон ҳудудида 7095 нафар, Вобкентда 4165 нафар, Шоҳруд ариги бўйларида 3575 нафар ва Султонобод ариги бўйларида 1310 нафар, қисман Пирмаст ариги атрофларида (Фиждувон ҳудудида), Абу Муслимда (Когон ва Қизилтепа ҳудудларида) ҳамда Пойкент (Қоракўл ҳудудида) тарқалган эди [6, С.193].

Қатағон уруғи вакиллари (жами 7315 нафар) ҳам асосан воҳанинг шимолий ва шимолий-гарбий қисмидаги Султонобод (1680 нафар), Пирмаст (1070 нафар), Ҳархонруд (995 нафар) ва Фиждувон ҳудудидаги бошқа майда ариқлар бўйларида (2100 нафар) яшаганлар[6, С.194, 195]. Қатағонларнинг бир тармоғи бўлмиш олчинлар эса Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида, асосан Ҳархонруд ва Мозаронган ариқлари бўйларида (1775 нафар), Кармана воҳасидаги Касаба ва Қалқонота ариқлари бўйларида (750 нафар) жойлашганлар. Жалойир (1820 киши), кенегас (2725 киши) ва баҳрин (1390 киши)[6, С.193, 214-215] сингари оз сонли ўзбек уруғлари ҳам XX аср бошларига қадар ўзбек ва тожик тилларида сўзлашувчи маҳаллий халқлар билан ўзаро чатишиб кетган.

Шунингдек, бутун қуий Зарафшон воҳаси бўйича 16140 нафар метис номи билан аталувчи аралашган этник гуруҳлар вакиллари ҳам рўйхатга олинган бўлиб, улар асосан Бухоро атрофларида Когон ва Қизилтепа ҳудудларида истиқомат қилишган. Воҳанинг шимолий ва қисман марказий қисмларида келиб чиқиши Даشتи Қипчоқдан бўлган бошқа ўзбек уруғларини ҳам учратиш мумкин эди. Жумладан, найманлар (5 минг нафар), минглар (1413 нафар), қирқлар ва юзлар (9185 нафар) шулар жумласидандир. Қипчоқларнинг (жами 9935 нафар) кўпчилиги Шоҳруд (4970 нафар), Вобкентдарё (2105 нафар) ва Шофрикон (1700 нафар) ариқлари ҳавзасида, озчилик қисми эса воҳанинг жанубий ҳудудларида тарқоқ ҳолда яшаганлар [6, С.206]. Воҳанинг гарб тарафидаги Хайробод ариги ҳавзасида 2170 нафар дўрмонлар ҳаёт кечиришган. Ушбу уруғи вакиллари Кармана (1565 нафар) ва Қоракўл (1765 нафар) ҳудудларида ҳам тарқалган эди[6, С.207].

Зарафшон воҳасининг қуи қисмида яшаган аҳолининг сўзлашуви борасида филологик тадқиқот олиб борган М.Мирзаев [15], 1926 йилги районлаштириш маълумотларига таяниб, ҳудуднинг этнографик харитасини тушишга ҳаракат килган. М.Мирзаев маълумотларига кўра, воҳанинг қуи қисми аҳолиси шеваларига қараб 4 гуруҳга бўлинган: 1. қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида сўзлашувчи ўзбек гуруҳлари; 2. ўғуз лаҳжасида сўзлашувчи ўзбеклар; 3. қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи ўзбеклар; 4. ўзбек (қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида) ва тожик тилида сўзлашувчи икки тили гуруҳлар [15, Б.11,19].

Ўғуз лаҳжасида асосан Қоракўл, Олот туманларида ва Ромитан туманининг баъзи қишлоқлари, яъни Сепота, Қорали, Челанг, Кохуштовон қишлоқларида, Вобкентда Чандир қишлоғида, Бухоро атрофидаги Лоша, Харгуш, Хумин, Хумдонак қишлоқларида яшаган аҳоли сўзлашган. Бу лаҳжада сўзлашувчи ўзбек уругларини асосан олот, баёт, жигачи, дарғали, жанафар, қараун, қоравул, саёт, салир, эрсари, чандир, эски, тамжик, буржик каби уруғлар ташкил этган[15, Б.15]. Қипчоқ лаҳжасида Кармананинг баъзи қишлоқларида сўзлашишган[15,Б.17]. Ўзбек ва тожик тилида сўзлашувчи аҳоли эса ўзларини келиб чиқишини манғит, найман ургларидан деб ҳисоблашган[15, Б.21].

Бу даврларда воҳадаги айрим маҳаллий қишлоқлар аҳолиси ягона уруғга мансуб бўлган кишилардан ташкил топғанлиги билан характерланади. XIX аср ўрталарида Зарафшон воҳасида ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ишларида маълум даражада жонланиш бўлган. Бу ўз навбатида урбанизация жараёнини тезлаштирган. Натижада шаҳарларда аҳоли нисбатан тез кўпайиб, уларнинг қўшни вилоятлар ва мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқалари ривожлана бошлаган. Шу билан бирга, асрлар давомида амирлик ҳудудларида барча соҳаларда шаклланиб келган ижтимоий тенгиззлик, ҳуқуқсиззлик, адолатсиззлик Зарафшон воҳаси аҳолиси ўртасида ҳам яққол сезилиб турган. Ўша даврда барча ижтимоий-иқтисодий масалалар ер-мулк муносабатларига бориб тақалганлиги туфайли ер эгалиги қудратли моддий база ҳисобланган. Йирик ер эгалари-мулқдорлар асосий оммани меҳнатнинг турли кўринишларига жалб этиши мумкин эди. Ер мулқчилиги воҳада ўрта асрларга хос хусусиятини деярли сақлаб қолган. Бу даврда воҳа дехқонлари уч тоифага бўлинган: 1) хусусий ер эгалари ва жамоа аъзолари; 2) давлатга қарашли ерларда ишлаган дехқонлар; 3) чорикорлар [16].

Воҳадаги ерлар қуидаги тоифаларга бўлинган: мулки ҳур - солиқдан бутунлай озод этилган вақф ерлар; мулки хирож - ҳар бир танобининг учдан икки ёки бешдан бир қисмигача солиқ солинадиган ерлар; амалдорларнинг етиштирилган ҳосилнинг 2/5 қисми миқдорида натурал солиқ тўлайдиган ерлари. Даҳяқ солиқ турига биноан эса ер эгалари ҳосилнинг 1/10 қисмини давлат ихтиёрига ўтказар эди.

Вақф ерларидан келадиган даромад асосан мадрасалар таълимими ташкил этиш ва бошқа диний эҳтиёжлар учун сарфланган. Хирож солигининг миқдори турли ерларда турлича эди. Масалан, Ҳатирчи ва Зиёвуддин бекликларида сугориладиган ерларда ҳосилнинг 3/10 қисми хирож сифатида олинган бўлса, Фиждувон, Вобкент ва Ромитон туманларида бу солиқ ҳосилнинг 4/10 қисмини ташкил қилган.

Амирликда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги мавжуд солиқ турлари шариат қонунлари асосида жорий этилган. Унга кўра, фойда келтирадиган нимаики бўлса, барчасининг ҳисобидан солиқ тўланган. А.Мажlisовнинг таъкидлашича, тадқиқ этилаётган даврда 33 хил солиқ, 11 хил мажбуриятлар, 15 хил маҳаллий

йигимлар амалда бўлган [17].

Бухоро амирлигига ер солигини йифиб олиш тизими ўзининг мураккаблиги билан ажралиб турган. Ҳар бир туманга девонбеги ва маҳаллий беклар тавсиясига биноан амир ёрлигига эга бўлган саркор (солиқ йифувчи) тайинланган. Саркорларнинг қўл остида дарга, мирзо каби мулозимлар, шунингдек, кўмакчи йигитлар хизмат қилган. Мирзолар дехқонларнинг рўйхатини тузиб чиқишган бўлса, даргалар белгиланган худудлардан солиқ йифишган. Кўмакчи йигитлар эса уларни хирож тўплаш чофида юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай қаршиликлардан ҳимоя қилишган.

Маҳаллий молиявий маъмурият вакилларига амирлик фазнасидан хизмат ҳақи тайин қилинмаган. Улар учун ҳам аҳолидан кафсан деб аталувчи маҳсус солиқ йифиб берилган. Зарафшон воҳаси худудларида мингдан ортиқ киши шу йўсинда тирикчилик қилишган. Солиқ ва йигимларни тўплашда амин ва қишлоқ оқсоқоллари ва беклик вакиллари иштирок этишган. Амирлик ҳукумати амлок ерлардан олинадиган солиқларнинг газнага келиб тушишини мунтазам қузатиб борган. Амлокдорлар бундай ерлардаги ҳосил чўғини чамалаб, улардан олинадиган солиқ миқдорини аниқлашган. Шунга қарамасдан, солиқ тўпловчилар маълум даражадаги совға-саломлар эвазига бойларнинг солиқлари миқдорини камайтириб, асосий оғирликни камбағал ва ўртаҳол дехқонлар зиммасига юклашга ҳаракат қилишган.

Қишлоқ хўжалик экинлари ҳосили етилган паллада даргалар хирмонга келишиб, "ҳосил чўғини" аниқлашган ва уни дафтарларига қайд этиб кетишган. Дехқонлар дарганинг рухсатисиз ҳосилни хирмондан олиб кетишолмаган. Бу тартибни бузганлар қаттиқ жазоланган, ҳатто улар ҳосилдан бутунлай маҳрум бўлишган ҳоллар ҳам қузатилган.

Бухоро амирлигига ер мулкининг асосий шакли "амлок ерлари" бўлиб, амир ихтиёрида бўлган бу ерлар дехқончилик қилиш учун айрим кишиларга берилган. Амлок ерларида экин эккан дехқонлар давлатга хирож ва бошқа солиқларни тўлаганлар [18]. Воҳа дехқонлари хирождан ташқари яна қўйидаги солиқ ва йигимларни тўлашга мажбур этилган:

1. Таноб пули - бедапоя, боғ, ҳовли ва пахта даласи учун ҳар танобдан 10-15 танга ҳисобида;
2. Сомон пули - сугориладиган ерларда етиштирилган ҳар бир ботмон буғдой учун 2 ботмон сомон ҳисобида;
3. Кафсан - амлокдор хизмат ҳақи учун ҳар 20 ботмон буғдойдан 0,5 пуд ҳисобида;
4. Қўш пули - баҳорда дехқон далада иш бошлиш арафасида ихтиёридаги ишга яроқли ҳар жуфт ҳўқиз ҳисобидан 4-8 танга қўш пули тўлаган;
5. Обжувоз пули - бекка қарашли обжувоздан фойдаланган кишилар 20-100 тангадан обжувоз солиғи тўлашган;
6. Миробака - бек томонидан тайинланган ва маҳаллий амлокдорларга хизмат қилган миробнинг хизмат ҳақи учун йиғилган солиқ тури. Бунинг учун ҳар бир дехқон йилига бир жуфт ҳўқиз ҳисобига бир ботмон буғдой ёки ҳосилнинг маълум қисмини пул ҳисобида тўлаган;
7. Чўп пули - дарахтларни кесиш ҳуқуқига эга бўлиш учун дехқон кесилган дарахтнинг 3/8 қисми ҳисобидан солиқ тўлаган;
8. Шунингдек, бекликда хизмат қилувчи навкарларни маош билан таъминлаш мақсадида ҳар бир ҳовлидан йилига 5-6 тангадан пул йифиб олинган.

Маълумки, Зарафшон воҳаси аҳолисининг ҳаётида қишлоқ хўжалиги етакчи мавқега эга бўлган. Аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалигига банд бўлиб, экин экишга яроқли ер ишлаб чиқаришнинг асосий омили ҳисобланган. XIX асрнинг 70-йиллари бошларида бир қатор рус тадқиқотчилари ва баъзи бир амалдорлар воҳадаги агарар соҳани ўрганишга ҳаракат қилганлар. Хусусан, Л.И.Соболев Самарқанд вилоятида ана шундай тадқиқот олиб борган. У ҳам ўз қайдларида вилоятдаги амлокдорлик ерларидан хирож олингандигига алоҳида ургу берган [7]. М.Н.Ростиславов ҳам амлок ерларда меҳнат қилган дехқонлар мунтазам равишда ер солиғи - хирож тўлаб турганликларини таъкидлайди [8]. А.А.Семенов эса амлок ерлардан олинадиган солиқлар ниҳоятда юқори бўлиб, етиширилган умумий ҳосилнинг 40-50 фоизини ташкил этганлигини қайд этиб ўтган [9].

Россия империяси босқинидан сўнг воҳада бозор муносабатларининг ривожланиши ўз навбатида, ишлаб чиқарувчи кучлар ва муносабатлар тарққиётига ҳам туртки бўлди. Натижада шаҳар ва қишлоқларнинг жадал равишида ўзаро яқинлашиши, уларда савдо-сотик, ҳунармандчилик ва тадбиркорликнинг янада жонланиши, ишлаб чиқариш жараёнларининг тезлашиши каби ҳолатлар юз берди. Шу билан бирга, ички бозорнинг шаклланиши жараёнида товар ишлаб чиқаришнинг ўсиб бориши воҳадаги ер эгалиги муносабатларнинг парчаланиши учун ўзига хос шароит яратди. Бу жараён товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси билан ер эгалиги муносабатларнинг парчаланиши ўртасида номутаносибликни вужудга келтирди. Товар ишлаб чиқаришга ички бозор эмас, балки ташқи бозор таъсир қўрсатаётганлиги бунга асосий сабаб бўлган эди.

Ўрганилаётган даврда Зарафшон воҳасида яшаган аҳолининг ҳаётини савдо-сотик, ҳунармандчилик, тадбиркорликсиз тасаввур қилиш қийин, албатта. Зотан, ҳунармандчилик, савдо-сотик воҳа иқтисодиётининг асосий тармоқларини ташкил этарди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жамият тараққиётининг асосий омили саналар эди. Ҳунармандларга эса жамиятда алоҳида мавқега эга бўлган ижтимоий тоифа сифатида қарабан. Бошқача айтганда, воҳа ижтимоий-иқтисодий ҳаётида улкан нуфузга эга бўлган ҳунармандчилик, тадбиркорлик ва тижоратнинг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланган.

Зарафшон воҳасида ҳунармандчилик тараққиёти бевосита савдо-сотик ва тадбиркорликнинг кенгайишига олиб келди. Ички ва ташқи бозорларда ҳунармандчилик маҳсулотларига талабнинг ортиши савдо-сотик ривожига кенг йўл очди. Зарафшон воҳасидаги энг йирик савдо ва ҳунармандчилик марказлари саналган Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ички бозорлардаги пулнинг қиймати ва маҳсулотлар таннархини белгилаб берган.

Воҳанинг аҳоли яшайдиган манзилгоҳларида ҳафтанинг маълум қунларида бозор бўлган. Ички бозорларда аввало, қундалик эҳтиёж моллари, озиқ-овқат маҳсулотлари, турли ҳунармандчилик маҳсулотлари, пахта матолари, жун ва ипак матоларига талаб катта эди. Умуман, бу даврда аҳолининг қундалик эҳтиёжини қондириш вазифаси ҳунармандлар ва савдо аҳли зиммасида эди. Ушбу тоифа вакиллари тадбиркорлик туфайли ортирган фойда эвазига ҳаёт кечирганлар. Зарафшон воҳасидаги йирик шаҳарлар бозорлари нафақат шаҳарликлар, балки яқин атрофидаги қишлоқлар аҳолиси талабларини қондиришга ҳам хизмат қилган. Кўчманчи чорвадорлар шаҳарларда ўз маҳсулотларини ҳунармандчилик буюмларига айрибошлашган.

Зарафшон воҳасида тажриба ва анъаналар ҳосил қилган савдо-сотик тизими

Россия империяси мустамлакачилиги йилларида ҳам ўз йўлидан борди. Воҳадаги ички бозор савдоси асосий ўринни эгалларди. Маҳаллий ҳалқ етиштирган маҳсулотини қишлоқ ва шаҳар бозорларига чиқариб сотиб, ўзларига керак бўлган молларни харид қилгандар.

Ташқи савдо алоқаларининг кучайиши, воҳада етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ошиши, айниқса, пахтачиликка эътибор кучайиши бу соҳада товар-пул муносабатларнинг ривожланишига имконият яратди. Воҳада ерни сотиш, сотиб олиш, унга гаровга қўйиш ва қарзларни тўлаш воситаси сифатида қарааш одат тусига кирди. Ер билан боғлиқ олди-сотди ишлари пул воситасида амалга оширила бошланди [19].

Воҳада аҳоли сонининг тобора кўпайиши, шаҳарларнинг кенгайиши савдо-сотиқ, ҳунармандчилкривожига туртки бўлди. Аҳолининг ҳунармандчиллик маҳсулотларига бўлган талаби ошиб бориши ва хомашё етиштириш имкониятларига қараб туманлар турли соҳаларга ихтисослаша бошлади. Масалан, ип-газлама маҳсулотлари етиштиришда Бухоро шаҳри етакчи ҳисобланган бўлса, Фиждувон шаҳри кулолчилик маҳсулотлари билан шуҳрат топди. Каттақўғонда тайёрланган пойабзал маҳсулотлари бутун Туркистон ўлкасида маълуму машхур эди. Барча шаҳар ва қишлоқларда моҳир усталар фаолият кўрсатишар, уларнинг ҳар бири кўплаб шогирдлар етиштиришар эди. Шу тариқа воҳада ҳунармандчиллик турлари баравар ривожланмоқда эди.

Воҳа аҳолиси савдо-сотиқ бобида ҳам қадимий анъаналарни давом эттиради. Бу даврда йирик сармояга эга бўлган савдогарлар қатлами пайдо бўла бошлади. Бундай тадбиркор тижоратчилар нафақат ички савдода, балки ташқи савдо соҳасида ҳам фаол иштирок эта бошладилар.

Зарафшон воҳасида савдо-сотиқ мавсуми январ ойидан май ойига қадар қизгин паллага кирад эди. Воҳанинг қишлоқ жойларида истиқомат қилган ҳунар аҳли кўпгина ҳолларда дехқончилик юмушлари билан ҳам банд бўлишган.

Зарафшон воҳасининг мустамлака қисми ва Бухоро амирлиги тасарруфидаги вассал ҳудудларидаги ўзига хос шароитларда савдо-сотиқнинг тараққий этиши, савдо ва судхўрлик капиталининг юзага келиши шаҳар ва қишлоқлар натурал хўжалигидаги биққиқликни парчалашда ижобий роль ўйнади. Бу даврда савдогарлар ва судхўрлар маҳаллий буржуазиянинг асосий ўзагини ташкил этарди.

Тарихий манбалар XIX аср охири ва XX аср бошларида ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ҳунармандчиллик ва тадбиркорлик алоҳида ўрин тутганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, ушбу манбалар юқорида тилга олинган соҳаларда рўй берган миқдор ва сифат ўзгаришларини ҳам ўзида акс эттиради.

Энг аввало шуни таъкидлаш жоизки, воҳанинг Россия мустамлакасига айлантирилиши, бу ерда капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши, саноат корхоналарининг пайдо бўлиши, янгича ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар аҳоли ҳаётига, айниқса, ҳунармандлар ва савдогарлар фаолиятига жиддий таъсир кўрсатди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳунармандчилликнинг айрим тармоқлари тушкунликка учради, баъзи тармоқлари юзага келган янги иқтисодий шароитга мослашиб борди. Ҳар ҳолда тадқиқ этилаётган даврда ўтроқ аҳоли орасида ҳам, кўчманчилар ўртасида ҳам ҳунармандчиллик ўзининг аввалги мавқеини деярли сақлаб қолди. Таъкидлаш жоизки, бунинг сабаби воҳада вужудга келган дастлабки саноат корхоналарининг ривожланиш даражаси пастлиги билан боғлиқ эди. Шу боис аҳолининг саноат молларига бўлган эҳтиёжи ҳунармандчиллик маҳсулотлари ҳисобига қондирилар эди.

Гарчи халқ ҳунармандчилиги уй шароитидан чиқиб, кенг күламдаги саноат ишлаб чиқариши даржасига күтариолмаган бўлса-да, майда кустар ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хорижий давлатларга ҳам чиқариларди. Яъни, бир қараашда гаригина кўринадиган қулбола дастгоҳларда тайёрланган ҳунармандчилик маҳсулотлари ўз қиммати ва аҳамиятини йўқотмади.

Туркистон ҳунармандчилигининг ўша даврдаги фаол тадқиқотчиларидан бири бўлган граф Головин "Кустарные промыслы в Туркестане" номли мақоласида "Туркистанда ҳунармандчилик турлари ниҳоятда кўп бўлиб, уларнинг айримлари нафақат маҳаллий, балки умумдавлат аҳамиятига моликдир" [20] дея эътироф этиб ўтганлиги ҳам бу фикримизни тўла-тўқис исботлайди.

Тўқимачилик, кўнчилик, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, пойабзал тайёрлаш, кулолчилик, бўёқ тайёрлаш, дегрезлик, гиламдўзлик ва бошқа касбкорлар XIX аср охири-XX асрнинг бошларида Зарафшон воҳаси ҳунармандчилигининг асосий соҳалари саналган. Бухоро, Самарқанд, Фиждувон, Каттақўрғон, Кармана, Ургут сингари шаҳарлар ва аҳоли пунктлари йирик ҳунармандчилик марказлари мақомига эга эди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ана шу даврда Зарафшон воҳаси ҳунармандларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи аҳолининг бошқа қатламлариники сингари анча машаққатли кечган. Гарчи ҳунармандлар томонидан тайёрланган маҳсулотларга ички ва ташқи бозорларда талаб юқори бўлса-да, бироқ уларнинг ҳаёт даражаси анча пастлигича қолаверди. Ҳунармандчилик ривожига маҳаллий ҳукуматнинг етарлича эътибор қаратмаганлигини бундай ҳолатнинг асосий сабабларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Иккинчи томондан, Россия империяси мустамлакачилиги ўрнатилгач, ушбу ҳудудларга ҳам завод-фабрикаларда ишлаб чиқарилган нисбатан арzon ва сифатли маҳсулотлар йил сайин кўпроқ миқдорда кириб кела бошлади. Учинчидан, ҳунар аҳли минг машаққатлар эвазига ишлаб чиқарган маҳсулотларни олибсотарлар, савдогарлар арzon нархларда кўтара харид қилишиб, ички ва ташқи бозорларда қиммат баҳоларда сотиш билан шуғулланишар эди. Шу тахлит ҳар томонлама сиқиб қўйилган бечора ҳунармандлар тақдирга тан бериб, тинимсиз меҳнат қилишга мажбур эдилар.

Зарафшон воҳасининг шаҳар ва қишлоқларида фаолият кўсатган ҳунармандлар ҳам аҳолининг бошқа қатламлари сингари турли солиқ ва йигимларни тўлашга, мажбуриятларни адо этишга масъул эдилар. В.В.Бартольд маълумотларига кўра, амир Шоҳмурод даврида фақатгина Бухоро шаҳри аҳолиси ва ҳунармандлари бундай мажбуриятлардан озод қилинган. Шу мақсадда чиқарилиб, 1920 йилга қадар ўз кучини сақлаб келган маҳсус тархон ёрлиғига биноан Бухоро шаҳри ҳунармандлари закот ва тагжой ҳақидан ташқари ҳеч қандай солиқ тўламаганлар ва ҳашарларда ҳам иштирок этмаганлар[21]. Бунинг натижасида бухоролик ҳунармандларнинг аҳволи воҳасининг бошқа ҳудудларида истиқомат қилувчи ҳамкаслариникига нисбатан бирмунча яхшиланган. Табиийки, ушбу ҳолат Бухорода ҳунармандчилик тармоқларининг тараққий этишига ҳам сезиларли ижобий таъсир кўрсатган.

Воҳа қишлоқларида яшаган ҳунармандларнинг ҳаёти шаҳарлик усталарницидан кўра оғирроқ кечган. Қишлоқ ҳунармандлари ўз маҳсулотларини дехқонлар билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига натура шаклида ҳам айирбош қилишган. Бундай одмигина савдо усули ҳар иккала томон учун ҳам анча фойдали бўлиб, уларнинг ортиқча қийинчиликлариз ўз эҳтиёжларини қондиришига хизмат қилар эди. Шу

билин бирга, шаҳарларлик хунармандларнинг ҳаёти ҳам унчалик ҳавас қиласидиган даражада эмасди. Гарчи қишлоқлик усталарга нисбатан бир қатор қулайликларга эга бўлишса-да, лекин улар ҳам ўзгалар ҳисобига бойлик ортиришни касб қилиб олган олибсотар вофурушлар, устакорлар босимидан кўп жабр кўришган.

Зарафшон воҳаси хунармандлари ҳам минг машиқатлар эвазига ўша давр талабларига мослашиб боришиди. Бу жараён, айниқса, воҳанинг Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидаги ҳудудларида сезиларли даражада кўзга ташланди. Хунармандчилик ривожи хусусида гап кетганда қиёсий таҳлил учун қуйидаги фикрга эътибор қаратсак: "Зарафшон воҳасида яшаётган маҳаллий халқлар, - деб ёзади А.Гребенкин, - хунармандчиликда янги-янги ва сифатли маҳсулотлар таёrlаш билан замон талаби даражасида иш олиб борганлар" [22]. Ҳа, табиатан сабр-бардошли ва меҳнаткаш хунармандлар ҳар қандай муракаб шароитларда ҳам ўзларининг отамерос касбини эъзозлаб, бу борадаги азалий анъаналарни сақлаб қолишга интилганлар.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Россия империясининг Европа қисмидағи завод-фабрикаларга нисбатан гариброқ жиҳозланган Туркистон завод-фабрикалари ва хунармандчилик корхоналарида тайёрланган маҳсулотлар XIX аср охирларидан эътиборан Россия бозорларида ҳам пайдо бўла бошлади. Аниқроқ айтадиган бўлсак, Зарафшон воҳасининг Бухоро амирлиги таркибидаги ҳудудларига нисбатан бу ерда хунармандчилик соҳалари ҳам йилдан-йилга кенгайиб, ривожланиб борди.

Нима бўлганда ҳам ушбу даврда Зарафшон воҳасининг ҳар иккала қисмида хунармандчиликнинг анъанавий турлари ўз тараққиётини давом эттириди. Тан олиш керак, Россия империясиининг мустамлака тузуми таъсирида миллий хунармандчиликнинг азалий ишлаб чиқариш усули ва ускуналарида, охир-оқибат этиштирилаётган маҳсулотларида ҳам муайян ўзгаришлар рўй берди. Айниқса, бундай ҳолат мустамлака остидаги Зарафшон воҳасида сезиларли кечди.

Бу даврда воҳага Россиядан йигирилган ип, металл ва бошқа ярим фабрикат маҳсулотларининг келтирилиши ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми, тури ва сифатининг ошишига олиб келди, миллий хунармандчилик маҳсулотлари учун Россия, Европа ва бошқа Шарқ минтақаларида янги бозорлар очилишига сабаб бўлди. Бундай жараёнлар хунармандлар ҳаёти тарзининг ҳам бир мунча яхшиланишига туртки бўлди.

4. Холосалар:

Шундай қилиб XIX аср иккинчи ярмида Зарафшон воҳасида мураккаб этнодемографик жараёнлар содир бўлди. Биринчидан, аҳолининг сони кескин ошди. Иккинчидан кам сонли этник гуруҳлар қисман ўзбеклар таркибиға сингиб бордилар. Учинчидан, бу даврда русийзабон аҳоли вакилларининг кириб келиши кузатилади. Натижада Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби тобора ранг-баранг тус олди.

Зарафшон воҳасининг табиий-жугрофий ва иқлимий шароити аҳолининг нафақат хўжалик фаолияти ва турмуш тарзи, балки кўп қиррали маънавий маданияти ва миллий руҳияти хусусиятларининг шаклланишида ҳам муҳим омил бўлиб келди. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб ўз салоҳияти жиҳатидан Зарафшон воҳаси худуди, аҳолиси, ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожи жиҳатидан амирлик бўйича алоҳида мавқега эга худуд ҳисобланган. Бу даврда воҳада ер эгалиги ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрон мавқега эга бўлишга қарамасдан, маҳаллий хунармандчилик, тадбиркорлик ва савдо-сотиқ янгича мустамлака шароитига мослаша борди. Мустамлака тизимининг ўрнатилиши

Зарафшон воҳасини маъмурий сиёсий ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан икки қисмга бўлинишига сабаб бўлди. Воҳанинг унумдор ерлари, Самарқанд, Каттакўргон, Ургут ва бошқа йирик аҳоли марказлари жойлашган сарҳадлар Туркистон генерал-губернаторлигига тегишли ҳудудга айлантирилди. Зарафшон воҳасининг Россия империясининг бошқарув тизими ўрнатилган ҳудудларида ҳамда Бухоро амирлиги тасарруфидаги ҳудудларнинг хўжалик ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй бериб, дастлабки йилларда воҳада ҳунармандчилик, тадбиркорлик савдо-сотик соҳалари ўз бошидан мураккаб тарихий жараёнларни кечирди. Россияда ишлаб чиқарилган мануфактура маҳсулотларининг кўплаб воҳа бозорларига кириб келиши кўпгина ҳунармандчилик соҳаларини инқироз ёқасига олиб келди. Ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари юзага келган вазиятга жуда қийинчилик билан мослашишга мажбур бўлди. Савдо-сотик жараёнлари асрий анъаналарни давом эттириш билан бир қаторда воҳа аҳолиси мустамлака тизим зулми исканжасида қолиб кетди.

Иқтибослар/Сноски/ References:

- [1] Туркестанские ведомости. 1871. №2,29,39,40,41,42.(Turkestanskie vedomosti. 1871.№ 2,29,39,40,41,42.)
- [2] Туркестанские ведомости. 1871. № 9,10. (Turkestanskie vedomosti. 1871. - No. 9,10.)
- [3] Туркестанские ведомости. 1871. №30. (Turkestanskie vedomosti. 1871. №30.)
- [4] Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства. -СПб.,1843.-С.63. (Khanikov N.V. Description of the Bukhara Khanate. -SPb., 1843.-P.63.)
- [5] Зарубин И.И. Население Самаркандской области (его численность этнографический состав и территориальное распределение). -Л., 1926.(Zarubin I.I. The population of Samarkand region (its number is ethnographic composition and territorial distribution). -L., 1926.)
- [6] Материалы по районированию Средней Азии (I) кн. I., Территория и населения Бухары и Хорезма. Часть I. Бухара. -Тошкент, 1926.-С. 253. (Materials on the zoning of Central Asia (I) pr. I., Territory and population of Bukhara and Khorezm. Part I. Bukhara. -Toshkent, 1926.-P. 253.)
- [7] Соболев Л.Н. Географические и статические сведения о Зерафшанском округе. ЗИРГО по отделнию статистики. Т. IV, -СПб., 1874. -С. 317. (Sobolev L.N. Geographical and static information about Zerafshan district. ZIRGOSTatisticsdepartment. T. IV, -SPb., 1874. -P. 317.)
- [8] Ростиславов М.Н. Очерк видов земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае. // Труды III международного съезда ориенталистов, 1876, Т. I,. -СПб., 1879-1880. -С. 331.(Rostislavov M.N. An outline of the types of land ownership and a pompous issue in the Turkestan Territory.// Proceedings of the III international congress of orientalists, 1876, T.I , . -SPb., 1879-1880. -P. 331.)
- [9] Семенов А.А. Очерк по земельно-податного и налогового устройства Бухарского ханства. -Ташкент, 1929. -С. 25.(Semenov A.A. Essay on the land tax and tax structure of the Bukhara Khanate. Tashkent, 1929. 25.)
- [10] Маликов А. Ўзбекларнинг минг гуруҳи (XIX -XX аср бошлари). // Moziydan sado. 2007. -№4.-Б.25. (Malikov A. O'zbeklaring ming guruhi (XIX-XX asr boshlari). / / Moziydan sado. 2007.-№4.-P.25.)
- [11] Шаниязов К.Ш. Некоторые вопросы этнической динамики этнических связей узбеков в XIV - XVIII вв. Материалы к этнической истории населения Средней

Азии. -Ташкент, 1986. -С. 91. (Shaniyazov K.Sh. Some issues of ethnic dynamics of ethnic relations of Uzbeks in the XIV - XVIII centuries Materials on the ethnic history of the population of Central Asia. - Tashkent, 1986. -P. 91.)

[12] Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX -нач.XX вв.) Материалы исторической географии Средней Азии. -Ташкент: Университет, 2001. -С. 4.(Settlements of the Bukhara Emirate (late 19th - early 20th centuries) Materials for the historical geography of Central Asia. -Tashkent: University, 2001.-P.4.)

[13] Мирза Бади диван. Маджма ал-аркам / Введение, перевод, примечания и приложения А.Б.Вильдановой.-М.: Наука. 1981.-С.38. (Mirza Badi divan. Majma al-arkam / Introduction, translation, notes and applications by A.B.Vildanova.-M.: Science. 1981.-P. 38.)

[14] Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. -М.: Наука, 1976. -С.211. (Karmysheva B.Kh. Essays on the ethnic history of the southern regions of Tajikistan and Uzbekistan. -M : Nauka, 1976.-S. 211.)

[15] Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. -Тошкент, 1969. (Mirzaev M.M. UzbektiliningBukhorogruppashevalari. -Toshkent, 1969.)

[16] Кисляков Н.А. Патриархально- феодальные отношения Бухарского ханства конца XIX-начале XX века. -М., 1962. -С. 23. (Kislyakov N.A. Patriarchal-feudal relations of the Bukhara Khanate of the late XIX-early XX centuries.- M., 1962. -P. 23.)

[17] Мажлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в конце XIX- начале XX века. Автореф. дис□ докт. ист. наук. -Душанбе, 1968.-С.23. (Majlisov A. Agricultural relations in Eastern Bukhara at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries. Abstract. dis. ... doctorate. -Dushanbe, 1968. -P.23.)

[18] Мирзаев К.М. Амляковая форма феодальной земельной собственности в Бухарском ханстве. -Тошкент, 1954. -С.90. (Mirzaev K.M. Amlyak form of feudal land ownership in the Bukhara Khanate.-Toshkent, 1954.-P.90.)

[19] Этнографические очерки узбекского сельского населения. -М.: Наука, 1969. -С.74. (Ethnographic essays of the Uzbek rural population. -M : Nauka, 1969. - P.74.)

[20] Головин Г. Кустарные промыслы Туркестане.// Туркестанский сборник. Т. 512. -С.17. (Golovin G. Handicraft industry of Turkestan. // Turkestan collection. T. 512. -P.17.)

[21] Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соченение Т.2. ч1.- М.: Изд-во АН СССР,1963, -С.263. (Bartold V.V. The history of the cultural life of Turkestan. Cross section T.2. Part 1. -M.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1963, -C.263.)

[22] Гребенкин А. Таджики Зеравшанский долины // Туркестанский сборник. Т.406 -С.184. (Grebennikin A. Tajiks, Zeravshan Valley // Turkestan Collection. Vol. 406 -C.184.)

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Умиджон Усаров Абдимавлянович,
Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбекистон тарихи кафедраси
таянч докторанти
umidjon.usarov@mail.ru

XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ - XX АСР БОШЛАРИДА СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ АҲВОЛИ

For citation: Umidjon Usarov Abdimavlyanovich, THE CONDITION OF LAND AND WATER RELATIONS IN THE SIRDARYA REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 60-70

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-7>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Россия империясининг Туркистон ўлкаси, хусусан, Сирдарё вилоятидаги олиб борган аграр сиёсатида ер-сув муносабатларининг ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилган. Унда, вилоятнинг ташкил этилиши, у ерда мустамлака бошқарув тизими ўрнатилгандан сўнг ўлгадаги ер эгалиги турлари ва мулкчилик муносабатларидаги ўзгаришлар, жумладан барча ерларни давлат мулки дея эълон қилиниши ҳамда бу муносабатлар мустамлакачи империя манфаатларига мослаштирилиши борасидаги империя хукумати олиб борган сиёсатининг оқибатлари очиб берилган. Мақолада Сирдарё вилояти қишлоқ ҳўжалигига ердан фойдаланиш анъаналари, суформа дәҳқончилик қилинадиган ва сугорилмайдиган ерларнинг майдони ҳамда уларнинг тоифалари ҳақида маълумот берилган. Шунингдек, мақолада вилоятнинг сугориш тизими, асосий сув манбаси бўлган Сирдарё ва унга қўшиладиган Чирчик, Ангрен, Келес, Арис каби ирмоқлари ҳамда бир қанча катта-кичик сугориш тармоқлари, сув иншоотларининг холати ва турлари, маҳаллий миршикорларнинг суформа дәҳқончиликда сувдан фойдаланиш усуслари ҳақида сўз борган. Мақола ўрганилаётган даврга оид манбалар, архив хужжатлари маълумотлари, статистик материаллар ва илмий адабиётлар таҳлили асосида Сирдарё вилояти иқтисодий хаёти асоси бўлган ер-сув муносабатларининг аҳволи ёритиб берилди.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, ер эгалиги, мулк, амлок, мулки холис, вақф ерлари, сугорма дехқончилик, сугориш тизими, дарё, ариқ, сугориш, булоқ, ирмоқ, лалми.

Умиджон Усаров Абдимавлянович,

базовый докторант

кафедра "История Узбекистана"

Национальный университет Узбекистана

umidjon.usarov@mail.ru

СОСТОЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНО - ВОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются особенности земельно-водных отношений в аграрной политике Российской империи во второй половине XIX и начале XX вв. В Туркестанском регионе, в частности, в Сырдарьинской области. Это объясняет влияние политики имперского правительства на создание провинции, изменения в правах собственности на землю и отношениях собственности после установления колониального господства в стране, включая объявление всех земель в качестве государственной собственности и приспособление этих отношений к имперским интересам. В статье представлена информация о традициях сельско хозяйственного землепользования в Сырдарьинской области, площади и категориях орошаемых и неорошаемых земель. В статье также обсуждается ирригационная система провинции, ее основной источник воды - Сырдарья и прилегающие ручьи, такие как Чирчик, Ангрен, Келес, Арис, а также несколько крупных ирригационных сетей, состояние и типы водных сооружений, а также то, как местные водопользователи используют воду для орошаемого земледелия. В статье на основе анализа источников, архивных документов, статистических материалов и научной литературы за рассматриваемый период описывается состояние земельно-водных отношений, составляющих основу хозяйственной жизни Сырдарьинской области

Ключевые слова: сельское хозяйство, землевладение, собственность, амляк, мюлки халис, вакуфные земли, орошающее земледелие, ирригационные системы, река, арык, орошение, ключ, ручей, богарные земли.

Umidjon Usarov Abdimavlyanovich,
PhD researcher of "Uzbekistan History"
department of the National University of Uzbekistan
umidjon.usarov@mail.ru

THE CONDITION OF LAND AND WATER RELATIONS IN THE SIRDARYA REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

ABSTRACT

This article analyzes the features of land-water relations in the agrarian policy of the Russian Empire in the second half of the XIX and early XX centuries in the Turkestan region, in particular, in the Syr Darya region. This explains the influence of the policy of the imperial government on the creation of the province, changes in land ownership rights and property relations after the establishment of colonial domination in the country, including the declaration of all lands as state property and the adaptation of these relations to imperial interests. The article provides information on the traditions of agricultural land use in the Syr Darya region, the area and categories of irrigated and non-irrigated lands. The article also discusses the provincial irrigation system, its main source of water - the Syr Darya and adjacent streams, such as Chirchik, Angren, Keles, Aris, as well as several large irrigation networks, the status and types of water structures, as well as how local water users use water for irrigated agriculture. Based on an analysis of sources, archival documents, statistical materials and scientific literature for the period under consideration, the article describes the state of land-water relations, which form the basis of the economic life of the Syrdarya region.

Index Terms: agriculture, land tenure, property, amlyak, muli khalis, wakuf lands, irrigated agriculture, irrigation systems, river, irrigation ditch, irrigation, key, stream, rainfed land.

1. Долзарбилиги:

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошалб, Россия империяси Ўрта Осиё хонликларига тегишили бўлган ҳудудларни эгаллаб олиши натижасида, бу ҳудудда мустамлака бошқарув тизимини ўрнатиб, империя ҳукумати босиб олинган ҳудудларда ўз манфаатлардан келиб чиққан холда мустамлакачилик сиёсати олиб борди. Бу эса, барча соҳалар каби қишлоқ ҳўжалигига ер-сув муносабатларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Россия империяси Туркистон ўлкасини босиб олишдан асосий мақсадларидан бири ўлкани арzon маҳсулот етказиб берувчи ҳамашё манбаи базасига айлантириш бўлиб, бу йўлда империя ҳукумати биринчи навбатда ўлгадаги ер-сув муносабатларини тартибга солиш керак эканлигини яхши англар эди. Шу мақсадда, мустамлака тизими ўрнатилган дастлабки кунлардаёқ Россия империяси расмий амалдорлари ўлгадаги аграр муносабатларини, хусусан ер эгалиги ва сугориш тизимини тартибга солиш ҳамда унинг назоратини ўз қўлига олиш борасидаги сиёсатини юритишга ҳаракат қилди. Натижада, бу асрлар давомида шаклланиб келган ер эгалиги муносабатлари ва сугориш тизимидаги ўзгаришларнинг юз бериши, асосий машғулоти суформа дехқончилик бўлган Туркистон ўлкаси, хусусан, Сирдарё вилояти маҳаллий аҳолисиннig дехқончилик анъаналари ҳамда турмуш тарзига жиддий таъсир кўрсанган. Шу боисдан бугунги кунда мавзуга оид бир қатор илмий изланишлар натижалари таҳлили асосида ўша даврга тегишили ўлгадаги, хусусан Сирдарё вилоятидаги ер-сув муносабатларининг аҳволини ёритиш долзарб аҳамиятга эга ҳисобланади.

2. Методлар ва ўрганилиш даражаси:

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси, хусусан, Сирдарё вилоятининг ер-сув муносабатларини ўрганиш ҳар бир даврда тадқиқотчилари учун қизиқарли мавзулардан бири бўлиб келган. Шунинг учун ҳам мазкур масаларни ўрганиш бўйича бир қатор фан соҳаси вакиллари, жумладан, тарихчи, шарқшунос, гидролог, табиъатшунос, географ ва бошқа соҳа мутахассислари доимий илмий тадқиқот олиб борган. Булар қаторига

А.И.Шахназаров (1908), Н.Н.Александров (1916), Н.Дингельштедт (1893), В.Юферов (1911), З.Д. Кастельская (1980), А.М.Юлдашев (1969), М.Ю.Юнусходжаева (1970), А.Қодиров (1998), Ҳ. Зиёев (2000, 2006) ва бошқа муаллифларнинг асарлари ҳамда илмий тадқиқот ишларини киритиш мумкин. Ҳусусан, бу муаллифларнинг асарларида XIX асрнинг охири - XX аср бошларида Сирдарё вилоятининг табиий географик жойлашуви, маъмурий-худудий тузилиши, ер майдони, иқлими, сугориш тизими, сув хўжалиги, сувдан фойдаланиш тартиблари, сугориш техникаси, тупроғи, асосий сугориш манбалари ва тармоқлари, ерга эгалик қилиш турлари, ердан фойдаланиш усуслари, қишлоқ хўжалиги меҳнат қуроллари, экин турлари, лалми дәхқончилик ҳамда вилоятда пахтачиликнинг ривожланиши ҳақида атрофлича тўхталиб ўтилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Россия империяси томонидан Ўрта Осиё хонликлари ҳудудига ҳарбий юришларининг биринчи босқичида яъни 1847-1865 йиллар давомида забт этилган ҳудудларда ўзиннинг мустамлака бошқарув тизимини ўрнатиш мақсадида дастлаб, 1865 йил 2 марта Россия Сенатининг Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Орол денгизидан Иссиққўлгача бўлган Ўрта Осиё хонликлари билан чегарадош ҳудудларда Туркистон вилоятини ташкил қилиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди. Бу ҳудудда тахминан 453 минг киши истиқомат қиласи эди [1, С. 19].

1867 йилда Россия империяси томонидан эгаллаб олинган барча ҳудудларда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди, унинг таркибида дастлаб, иккита: маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти ҳамда маркази Верний шаҳрида бўлган Еттисув вилоятлари киритилган [18, С. 20]. Демак, 1867 йилда Сирдарё вилояти ташкил этилган бўлиб, кейинчалик, босиб олинган ҳудудлар ҳисобига қўшимча тарзда 1874 йилда ташкил этилган ва маркази Петроалександровск (Тўрткўл) бўлган Амударё бўлими ҳам Сирдарё вилояти таркибида киритилган [2, Б. 41-43].

XIX асрнинг охирига келиб, Сирдарё вилояти ҳудудий жиҳатидан, шимолда Тўрагай ва Оқмола, шарқда Еттисув вилояти, жанубда Фарғона ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Бухоро амирлиги ҳудудлари, гарбда эса, Хива хонлиги ва Орол денгизи билан чегарадош бўлган Вилоят маъмурий жиҳатдан Тошкент, Черняев(эски Чимкент), Авлиёта, Перовкий, Казалинск уездлари, Амударё бўлими ва алоҳида маъмурий-бошқарув маркази бўлган Тошкент шаҳридан иборат бўлиб, жами майдони 439328 кв. верстъ (1 верстъ - 1,06 км.га тенг масофа)ни ташкил этган. Вилоятнинг умумий ер майдони уездлар ва Амударё бўлими ҳудудларига нисбатан тақсимланганда куйидагича бўлган: Тошкент уезди 24096 кв. верстни, Черняев(эски Чимкент) уезди 67392 кв. верстни, Авлиёта уезди 77120 кв. верстни, Перовкий уезди 82720 кв. верстни, Казалинск уезди 86688 кв. верстни ва Амударё бўлими эса 101312 кв. верстни ташкил этган [3, С. 3]. XX аср бошида яъни 1916 йилги маълумотларга қараганда, Сирдарё вилояти умумий аҳолиси 2978960 киши ташкил этиб, уларнинг 17.3 фоизи шаҳарларда яшаган [14, Б. 6]. Бундан кўриниб турибдик, вилоят аҳолиси асосий қисми қишлоқларда яшаб, асосан қишлоқ хўжалигида сугорма дәхқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

XIX аср иккичи ярмида - XX аср бошларида Сирдарё вилояти маҳаллий аҳолисининг асосий машгулоти дәхқончилик ва зироатчиликни ташкил этиб, сугорма дәхқончилик соҳасида минг йиллар давомида орттирилган бой тажрибага эга бўлишган. Шунингдек, маҳаллий аҳоли ўлгадаги мавжуд сугориладиган ерлардан унумли фойдаланган холда, буғдой, пахта, арпа, шоли, жўхори, дуккакли

экинлар экиб, йилда икки, уч баъзан тўрт мартагача ҳосил олиш имконига эга бўлиб, дехқончиликда маҳаллий миршикорлар ўзига хос анъаналарини яратадолган. Ўрта Осиё ҳудудлари Россия империяси томонидан босиб олинмасдан аввал ўлкада экиладиган экинлар ичидаги майдони кўплиги жиҳатидан фалла биринчи ўринда турган. Ҳосилдорлик яхши бўлган йилларда ҳар десятина (1 десятина - 1,09 гектарга тенг) ердан 60 пудгача (бир пуд - 16 кг) ҳосил

олинган [10 С. 11]. Экин турлари ичидаги жўхоридан энг юқори 300 пудгача ҳосил олинган [15].

Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудлари қатори, Сирдаё вилояти ҳудудларида яшаган маҳаллий аҳоли қишлоқ хўжалигига экинларни алмашлаб экишда катта тажрибага эга бўлишган. Бу усул ерларнинг табиий унумдорлигини қайта тиклаш ва тупроқ таркибини яхшилашда ҳамда ўсимлик касалликлариға қарши қурашда муҳим рол ўйнаган. Экин майдонларида бир неча хил ўсимлик экилиб, маълум муддатдан кейин алмаштириб турилган. Масалан, пахта бир ерда 3-4 йил давомида экилиб, кейинги йилга ўрнига жўхори, буғдой ёки беда экилган. Экин турини алмаштириш учун тупроқнинг ҳолати, унумдорлиги, шўрланганлик даражаси ҳисобга олинган ва қайси экинни экиш дехқонлар томонидан белгиланган.

Бу даврда Туркистон ўлкаси, хусусан, Сирдарё вилояти қишлоқ хўжалигига ер-сув муносабатларини ўрганишда ер эгалиги турлари муҳим аҳамият касб этади. Россия империяси тасарруфига киргунга қадар, Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари сингари бу ерда ҳам ерга эгалик қилишнинг қуидаги тўртта тури мавжуд эди. Булар: 1. Амлок яъни давлат ерлари; 2. хусусий мулк ерлар; 3. вақф ерлари, 4. жамоа мулки

ерларидан [8, Б.140] иборат бўлган. Энг кўп катта ерлар хон ёки амирларга тегишли "амлок" ерлар ҳисобланган. Масжид ва мадрасалар каби диний муассасаларга тегишли бўлган "вақф" ерлари эса, ундан кейинги ўринда туриб, улар барча солиқлардан озод этилган.

Россия империяси Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатган сўнг, ўлкада дастлабки беш йил давомида ер эгалиги муносабатларида жуда эҳтиёткорлик билан сиёсат олиб борди. Фақаттинга ўлкадаги "амлок" ерларни империя тасаруфига олиб, қолган барча ерлардан аввалгидек солиқлар олиб турилган холос. Империя ҳукумати Туркистон ўлкасидаги ер ва унга эгалик масаласини ҳал қилиш ҳамда тўғри аграр сиёсат олиб бориш, бу ерда янги ҳокимиятнинг сиёсий ўрнини мустаҳкамлашда жуда муҳимлигини яхши анлаган. Ана шунинг учун ҳам ўлкани бошқаришда Туркистон генерал-губернаторлигининг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман 1867-1881 йилларда ўлкадаги сиёсий фаолиятида давомида ерга эгалик масаласини ҳал қилиш ва бошқариш учун бир неча бор янги лойиҳаларни ишлаб чиқишига шахсан бошчилик қилган, баъзи ҳолатларда эса, у бу соҳада экспериментлар ўтказиб кўришга норасмий бўлса ҳам рухсат берган [11, С. 14]. Масалан, 1871 йилда Россия империясининг ўлкадаги ўз ҳокимиятини бирмунча мустаҳкамлаб олганидан сўнг, унинг ўлкадаги аграр сиёсати ҳам ўзгарди.

Россия империяси ҳукумати топшириги билан К.П.Кауфман бошчилигига Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги янги Низом лойиҳаси ишлаб чиқилди. У узоқ муҳокамалардан сўнг, 1873 йилнинг иккинчи ярмида тугалланди. Унга кўра, дехқонларга тегишли деярли барча ерларни давлат мулки деб эълон қилиниши ва хусусий шахслар ҳамда жамоалар ерларини хусусий мулк мақомида эмас, балки муайян шартлар ҳамда чекланган эгалик ҳуқуқи асосида бўлишини таклиф қилди [7, С. 14]. Шундан сўнг, ўлкадаги барча ерлар қонуний асосда давлат

ерлари деб тан олиниб, ушбу ерлар ўтроқ аҳолига меросий жамоа-томорқа шаклида фойдаланиш хуқуқлари асосида солиқ тूлаш шарти билан берилди. Ўтроқ аҳоли томонидан эгаллаб турилган давлат ерлари уларга ердан фойдаланиш анъаналари асосида шу аҳолига умрбод фойдаланишга берила бошланди [13, С. 14]. Бундан кўриниб турибдики, империя хукуматининг ўлкадаги ер эгалиги борасидаги сиёсатидан кўзлаган мақсади маҳаллий анъаналарга зарар етказмасдан йирик ер эгаларини заифлаштириш ва маҳаллий деҳқонларда мусатмлака маъмутиятига нисбатан ишонч уйғотиш эди. Бу йўл билан, империя хукумати бироз бўлсада ўлкадаги барқарорликни сақлаб туришга ҳаракат қилган.

Туркистон ўлкасининг Сирдарё вилоятида, Фаргона ва Самарқанд вилоятларидаги сингари қишлоқ хўжалигига сугорма деҳқончилик яхши ривожланган бўлиб, бу вилоят худудларининг ерлари унумдор ва сув манбарига бой бўлганлиги сабабли ўлканинг энг кўп ҳосил этиштириб беривчи вилоятларидан бири саналган. Шунинг учун ҳам бу вилоятда ер эгалиги муносабатлари ўзига хос жиҳатларга эга эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, А.Шахназаровнинг "Сельское хозяйство в Туркестанском крае" номли китобида, Россия империяси хукмронлиги даврида ўлкадаги, хусусан Сирдарё вилоятидаги барча ерларни уч тоифага бўлади. Биринчи тоифага "мамлук" - давлат ерлари, иккинчи тоифага "мулк" - хусусий ерлари, учинчи тоифага эса, масжид, мадрасаларга тегишли "вақф" ерлари кирган. Шунингдек, муаллиф "мулк" ер эгалигининг ўзини яна тўртта тоифага бўлади. Улар: 1) "мулки хур" ёки "мулки холис", 2) "мулки - ушр", 3) "мулки-хирож", 4) "мулки вахми" кабилардан иборат [16, С. 64]. Бундан кўриниб турибдики, муаллиф фикрига кўра, ўлкадаги ерларга ким эгалик қилиш хуқуқига қараб учта катта тоифага бўлган бўлса, уларнинг ўзи ҳам ўз навбатида ер майдонининг ҳажми, ундан фойдаланиш тартиби, солиқлар ва турли тўловлар тўланишига қараб яна бир неча тоифаларга бўлинганинги кўриш мумкин.

XIX аср охири - XX аср бошига келиб, бутун Туркистон ўлкаси сугориладиган ерларнинг умумий майдони тахминан 1.874.900 десятинани ташкил этиб, шундан, Сирдарё вилояти худудидаги жами сугориладиган ер майдони 526.000 десятинани яъни бутун ўлкадаги сўгориладиган ер майдонининг 28,1 фоизни ташкил этган. Сирдарё вилоятидаги барча сугориладиган ерларни асосан Сирдарё, Чирчиқ, Ангрен, Арис, Бодом, Бўрижар, Чаён, Талас каби дарёлар сув билан таъминлаган. Биргина Чирчиқ дарёси (Сирдарённинг ўнг irmofи) бўйидаги сугориладиган ерлар 281.828 десятина бўлиб, ёки бутун вилоятнинг сугориладиган ерларни 53,6 фоизини ташкил этган [16, С. 87].

Н.Н.Александровнинг ёзишича, Россия империяси хукмронлиги даврида Сирдарё вилоятининг барча ерларини олти тоифага бўлинган бўлиб, уларга: 1) давлат ерлари; 2) кўчманчилар фойдаланадиган давлат ерлари;

3) маҳаллий аҳоли истиқомат қиласидиган хусусий ерлари; 4) диний муассасалар ва ҳайрия ишларига тегишли вақф ерлари; 5) хусусий рус эгаларининг ерлари; 6) вилоятга кўчириб келтирилган бошқа миллатлар ихтиёрида бўлган кўчириш бўлимига тегишли ерлар кирган [3, С. 211]. Шунингдек, вилоятининг катта худудини сугориладиган ерларни кай даражада сув билан таъминланганлигига караб, уч қисмга бўлган. Биринчи қисмга сув билан яхши таъминланган Тошкент, Черняев (Туркистон участкасидан ташқари) ва Авлиёта уездларидан таркиб топган жануби-шарқий худуд; иккинчи қисмга сув билан кам таъминланган Черняев (фақат Туркистон участкаси), Перовский, Казалинск уездлари иборат шимоли-гарбий худуд ва учинчи қисмга алоҳида турувчи Амударё бўлими (кам сугорилувчи худуд)

[3, С. 12]. худудлари кирган. Демак, муаллиф тадқиқотида вилоятдаги ер эгалигини тоифаларга бўлинишида ундан нима мақсадда фойдаланганлигига ҳамда кимлар эгалик қилганлигига қараб бта тоифаларга ажратган бўлса, вилояти худудидаги ерларни сув таъминотига қараб эса ҳудудий қисмларга бўлган.

Сирдарё вилояти қишлоқ хўжалиги маҳсулотларида ҳосилнинг кўплигига асосий сабаблардан яна бири бу - сугориш тизимининг яхши холатдалиги ва бой сув манбаларига эга эканлигидadir. Вилоятининг асосий сув манбайи Сирдарё ҳисобланади. Дарё Фаргона водийсидан бошланиб, Сирдарё вилояти ҳудудига оқиб киради. Унинг ирригация намлиги бой бўлиб, Чирчиқ, Оҳангарон, Келес, Арис каби йирик ирмоқлари вилоятнинг катта қисмини сув билан таъминлаган. Ундан ташқари, Сирдарёning суви Перовский ва Казалинск уездларининг таҳминан 3000 десятина ерларини ҳам сугориб, сувнинг қолган қисми ишлатилмасдан Орол дengизига бориб қўйилган. Вилоятдаги сув манбаларининг катта қисми ирмоқлардан бошланиб, булар ичida Чирчиқ дарёси катта аҳамиятга эга ҳисобланган. У Тошкент уезди ва унинг атрофидаги ҳудудларни сув билан таъминловчи асосий сув манбайи бўлиб, дарёда ўртача секундига таҳминан 60 куб сажен (1 сажен - 2,13 метрга teng) сув оққан. Бу дарё сувининг 3/2 қисми вилоятни сугориш ишларига сарфланган [3, С. 12]. 1876 йилдаги Туркистон ўлкаси статистика материаллари маълумотларга кўра, Сирдарё вилоятининг маркази бўлган Тошкент ва унинг атрофидаги ҳудудларнинг ҳам сув манбалари ҳақида тўхлалиб ўтилган.

Унда Тошкент уезди ва унинг атрофидаги деярли барча ҳудудларни сугорадиган сув манбалари Чотқал тоф тизмасининг жануби-ғарбий этагидан оқиб ўтувчи Чирчиқ дарёсидан олинади ва у шаҳардан саккиз мил (1 мил қуруқликда - 1609 метрга teng) жанубдан оқиб ўтиб, Чиноз шаҳри яқинига борганда Сирдарёга бориб қўйилши ҳақида маълумотлар бериб ўтилган [9, С. 261]. Шунингдек, XIX асрнинг иккинчи ярмида яъни 1883 йилда Сирдарё вилояти, хусусан, Тошкент ва унинг атрофида сугориш ишларини яхшилаш мақсадида, Россия империяси ҳукуматиниг рухсати билан император Николай I нинг жияни бўлган князь Н.К.Ромонов Чирчиқ дарёсидан иккита йирик канал қиздирган бўлиб, биринчиси 50 верст узунликдаги "Искандар" номли канали. У 4163-4513 десятина ерни сув билан таъминлаган бўлса, иккинчиси, "Хоним" деб номланган ва унинг узунлиги 65 верст масофада бўган. Ушбу эса, 3215 десятина ерни сув билан таъминлаган [18, С. 37-38]. Лекин бу каналларнинг атрофида кўплаб рус пасёлкалари ташкил этилган. Шунинг учун сувдан кўпроқ рус миллатига мансуб аҳоли фойдаланган ва бу каналлар кўпроқ уларнинг мафаатларига хизмат қилган [5, Б. 122; 6, В. 51].

Вилоят ҳудудидаги Сирдарёning бошқа ирмоqlariдан бири бўлган Оҳангарон дарёси бўлиб, ундан оқадиган ўртача секундига 5 куб саржен ва Келес дарёсидан оқадиган ўртача секундига 1.5 куб сажен сувнинг деярли ҳаммаси Тошкент уезди ҳудудидаги сугориш ишлари учун ишлатилган. Арис дарёси эса, Черняев (Чимкент) уездини сув билан таъминлаб, унда оқадиган ўртача секундига 4 куб сажен сувнинг атиги 4/1 қисми сугориш ишлари учун фойдаланилган. Авлиёта уездини Талас, Аса, Терс каби дарёлар сув билан таъминлаган бўлиб, буларнинг ичida Талас дарёси энг муҳими саналган. У уездни сугориладиган ерларининг 3/2 қисмини сугориб, ундан таҳминан ўртача секундига 6 куб сажен миқдорида сув оқиб ўтган. Авлиёта уездининг шарқий қисми Чу дарёсининг ирмоқлари билан сугорилган. Шу билан бирга, Черняев (Чимкент) ва Авлиёта уездлари дарё сувларидан ташқари, тоф олди ҳудудларидаги кўпгина булоқ сувлари орқали ҳам сугорилган

[3, С. 12-13]. Вилоятнинг Амударё бўлимидаги сугориладиган ерлари эса, асосан, Амударёнинг кўплаб катта-кичик ирмоқларидан сув оладиган канал ҳамда ариқлар орқали сугорилган [12, С. 81-82].

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, вилоятининг барча уездлар ичидаги Тошкент уездининг ҳудуди сув билан яхши таъминланган ҳудуд ҳисобланган. Бундай дейишимизга сабаб, юқорида келтириб ўтилган Сирдарёнинг барча ирмоқлари (Арисдан ташқари) Тошкент уездидаги ерлардан ўтиб, мавжуд экин майдонларини сугоришда кўплаб катта ариқлардан (маҳаллий каналлар) фойдаланилган. Бу ариқлар сугориш ишларини жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Н.Н. Александровнинг маълумотларига кўра, вилоятда жами 3006 та катта кичик ариқлар бўлиб, улар узунлиги 17151 верстъ ташкил этган. Бу ариқлар ёрдамида 600 000 десятина яқин ер майдон сугорилган бўлиб, шундан 70 000 деятинасига шоли экиласидаги ерлар бўлган [3, С. 13].

Тарихчи олим Ҳ.Зияевнинг ёзишича, Тошкент воҳасида Чирчиқ ва Оҳангарон дарёларидан чиқарилган 158 та катта ва майда ариқлар мавжуд бўлиб, улар 1 725 чақирим (1 чақирим - 1006 метрга тенг) узунликда 95 372 десятина ерни сугорган [5, Б. 124-125; 6, В. 52-54]. Бундан кўриниб турибдики, бу даврда Тошкент уездидаги унинг атрофида сунъий сугориш ишлар яхши йўлга кўйилган. Бундай ариқлар бошқа уездларда деярли учрамайди. Бу ариқларнинг кўпчилиги Чирчиқ дарёсидан бошланган. Масалан, Тошкент шаҳрини сув билан таъминловчи Бўзсув ариғида серсув бўлиб, ундан сугориш пайтида секундига ўртача 6 куб сажен сув оққан. Бу ариқнинг ўзидан 12 та катта ирмоқ ажралиб чиққан. Уларнинг орасида асосийлари Салар, Қорасув ва Анҳор ариқлари ҳисобланади [3, С. 13].

Вилоятдаги барча сугориладиган ерлар сувни асосан тоғ ён бағирларидан оқиб келадиган дарёлар, уларнинг ирмоқлари, кичик сойлар, жилгалар ва булоқ сувларидан олган. Жуда кўплаб қишлоқлар экин майдонлари тоғдан келадиган ариқлардан ҳам сугорилган. Маҳаллий дехқонлар дарё тез оқадиган жойларида ёки айрим сой ва булоқ сувларини бир жойга тўплаб сугориш ишларига сарфлаш учун тупроқ, тош, ёғоч, қамиш, шох-шабба ва бошқа маҳаллий хомашёлардан тез ва арzon қуриладиган сугориш иншоатлари қуришиб, улардан кенг фойдаланган.

Бу даврда Сирдарё вилоятида сугориш учун ишлатилмаган сув заҳираси жуда ҳам оз бўлганлиги сабабли, бу миқдордаги сув билан қуриб бораётган ерларни ўзлаштириш қийин эди. Шу боис вилоятдаги бундай ўзлаштирилмаган ерлардан чорвачиликда фойдаланиш самаралироқ бўлган. Шунингдек, бу даврда мавжуд бўлган сугориш тизими қадим замонлардан бошлаб ташкил этилган холича бўлиб, янги яъни замонавий сугориш намуналари хали мавжуд эмас эди. Сугориш каналлари ўзининг маҳобатлигига қарамасдан, улар энг оддий усулда қурилган. Вилоятда сувни тақсимлаш иншоатлари шлюз, тошли тўсиқлар ва шунга ўхшаш замонавий тўсиш мосламалар деярли бўлмаган. Айниқса, бу иншоатларнинг созлигини таъминлашда фойдаланиладиган усуллар жуда ҳам содда кўринишда бўлиб, бу нарса дарёлар ва йирик каналларнинг оқимини осон ўзгартириши билан характерланади. Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудлари сингари, Сирдарё вилояти ҳудудида ҳам канал ва ариқларга сув етказиб беришда дамбадан фойдаланиб, бу сув иншоатини қуришда маҳаллий аҳоли шағал, харсангтош, қамиш, чим ва тол қозиқларидан кенг фойдаланган.

4. Хуносалар:

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Россия империяси Туркистон

ўлкасида ўзинг мустамлакачилик сиёсатини ўрнатиши, ўлкадаги ер-сув муносабатларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Биринчи навбатда, империя хукумати томонидан Туркистон ўлкасидаги забт этилган барча ерларни давлат мулки дея эълон қилиш масаласи илгари сурилди. Даставвал, фақатгина маҳаллий аҳолига тегишли "хусусий" ва диний муассасаларига қараашли бўлган "вақф" ерларидан бошқа ҳамма ерлар давлат мулки сифатида Россия империяси мулкига айлантирилди. Тез орада империясининг расмий амалдорлари ва бир қатор ер мулкчилик масаласи билан шуғулланган комиссияларнинг ўлкадаги ер ва мулкчилик муносабатларини тартибга солиш учун "хусусий" ва "вақф" ерларини ҳужжатларни ўрганиши натижасида, турли хил баҳоналар билан бу ерлар ҳам аста секинлик билан қўшимча солиқларга тортила бошланди ёки улар ҳам давлат тусарруфига ўтказила бошланди. Оқибатда, "хусусий" ва "вақф" ер эгалиги шакллари жудаям қискариб кетшига олиб келди.

Масалан, Туркистон ўлкасида 1909 йилдаги сенатор К.К.Пален томонидан ўлканинг Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларидағи ўтказган тафтиш комиссияси маълумотига кўра, маҳаллий аҳолига тегишли хусусий ер майдонининг ҳажми 19.7 минг десятинани ташкил этиб, бу умумий экин майдонининг бор-йўғи 1 фоизини ташкил этганлигини таъкидлаб ўтган бўлса, "Туркистон ўлкаси халқ хўжалиги таснифлаш материаллари"да бу рақамлар 19 721 десятина эканлиги келтириб ўтилган ва бу учта вилоятнинг умумий экин майдонини 0.03 фоизини ташкил этган [17, С. 36-37]. Шу билан бирга, Туркистон ўлкасидаги барча вилоятлар сингари, Сирдарё вилоятида ҳам ер эгалиги муносабатлари аввалги турлари ўрнига империя мафаатларига мошлашиб, ерларга эгалик қилиш хукуқига кўра бир неча тоифаларга ажратилди.

Шунингдек, бу даврда Сирдарё вилоятида деярли барча ҳудудлари сув манбаларига бойлиги учун ерлари унимдор ва серҳосил бўлган. Вилоят ўлкадаги энг даромадли ҳудудлардан бири ҳисобланиб, Россия империяси бу ҳудуднинг асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хусусан, пахта хомашёсига эгалик қилиш ҳамда уни шу ҳудудда етиштиришни кўпайтириш энг катта мақсадидан бири бўлган. Бу мақсади эса, империя маъмуриятини ўлкадаги сугориш ишларига эътибор қаратишга мажбур этган. Лекин бу кўп куч ва ҳаражат талаб қилганлиги сабабли рус маъмурлари бу соҳада йирик ишларни ҳар доим ҳам амалга ошира олмаган. Айрим сугориш ишлар билан боғлиқ масалаларни хал қилиш маҳаллий дехқонларнинг ўзларига ташлаб қўйилган.

XIX асрнинг охири - XX аср бошларига келиб ҳам вилоят маҳаллий аҳолиси ерларни сугориш ишларида катта тажрибага эга бўлган. Сугориш тизимида унчалик ҳам тажриба эга бўлмаган империя амалдорлари бу соҳага оид бирор бир масалани ечимини топишда тажрибали маҳаллий аҳоли вакили таянган. Ўз навбатида бу Россия империясини ўлканинг сугориш ишларига етарли даражада аралаша олмаганигини ҳамда ер-сув муносабатларида бошқарувни ўз кўлида тўлиқ ушлаб туролмаганигидан далолат беради. Вилоянинг барча ҳудудларидағи сув манбарига бой дарёлар ҳамда уларнинг ирмоқлари серсув эканлиги ҳамда сугориш ишларida маҳаллий дехқонларнинг бундан унумли фойдалана олганлиги, вилоят дехқончилик маданиятида сугориш ишларининг ўзига хос тараққий этганини кўрсатади.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX - I четверти XX в.в. -Т.: Университет. 1999. -С. 19. (Abdurahimova N.A., Rustamova G. The colonial system of power in Turkestan in the second half of the XIX - I quarter of the XX century -T : University. 1999. -P. 19.)
2. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистанда чор мустамлака тизими. - Т.: Академия, 2002. -Б. 41-43. (Abdurakhimova N.A., Ergashev F.R. The Tsarist colonial system in Turkestan. -T : Academy, 2002. -P. 41-43.)
3. Александров Н.Н. Земледелие в Сыр-Дарьинской области. -Т.: Часть 1-2, 1916. -С. 1,2,3,12,13,211. (Alexandrov N.N. Agriculture in the Syr-Darya region. -T : Part 1-2, 1916. -P. 1,2,3,12,13,211.)
4. Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырь-Даргинская область. Часть I-II. -С-Пб.: 1893.-С. 513. (Dingelstedt N. Experience in studying the irrigation of the Turkestan Territory. Syr-Darya region. Part I-II. -S-Pb .: 1893. -P. 513.)
5. Зиёев Х. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. -Т.: Адабиёт ва санъат, 2000. - Б. 122-125. (Ziyoev H. History is a mirror of the past and the future. -T.: Literature and Art, 2000. - P. 122-125.)
6. Ziyoyev H. O'zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida (XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlari). -T.: Sharq, 2006. -B. 52-54. (Ziyayev H. Uzbekistan is in colonialism and oppression (the second half of the XIX - the beginning of the XX century). -T .: East, 2006. -P. 352.)
7. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917). -Москва.: Наука, 1980. -С. 41. (Kastelskaya Z.D. From the History of Turkestan (1865-1917). - Moscow: Nauka, 1980. -P. 41.)
8. Қодиров А. Ўзбекистон ирригация тарихидан лавҳалар (XIX аср ўрталаридан 1920 йилгача). -Т. А.Қодирий номидаги ҳалқ мероси нашриёти, 1998. -Б. 140. (Kadyrov A. Scenes from the history of irrigation in Uzbekistan (from the middle of the XIX century until the 1920s). -T. Publishing house of national heritage named after A.Kadiriy, 1998. - P. 140.)
9. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Выпуск IV. -С-Пб.: 1876. -С. 261. (Под. ред. Н.А.Маева). (Materials for statistics of Turkestan region. Yearbook. Issue IV.-SPb .: 1876.-P.261.(Under the editorship of N.A. Maev))
10. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. -Т.; ЦСУ Туркеспублики, 1922. - С.11. (Remez I.A. Foreign trade of Bukhara before the World War. -T .; TsSU Turkrepublics, 1922. - P . 11.)
11. Савицкий А.П. Поземленый вопрос в Туркестане (в проектах и законе 1867-1886 гг.) -Т. 1963. -С. 14. (Savitsky A.P. The grounded issue in Turkestan (in projects and law of 1867-1886 yy.). -T. 1963. -P. 14.)
12. Сарыбаев К.С. История орошения Каракалпакстана (с конца XIX века до наших дней). -Нукус. Каракалпакстан, 1995. -С. 81-82. (Sarybaev K.S. The history of irrigation in Karakalpakstan (from the end of the XIX century to the present day). - Nukus. Karakalpakstan, 1995. -P. 81-82.)
13. Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне Октября. -Т.: Фан, 1973. -С. 14,20. (Socio-economic and political situation of Uzbekistan on the eve of October. -T .: Fan, 1973. -P. 14, 20.)

14. Суюнова А. Туркистанда 1916 йилги миллий озодлик кураши (Сирдарё вилояти мисолида). т.ф.н. дисс.... -Т.: 1997. -Б. 6. (Suyunova A. The national liberation struggle of 1916 in Turkestan (Syrdarya region). Dissertation of candidate of historical science. -T.: 1997. -P. 6.)
15. ЎзМА Ф-126, рўйхат -1, иш- 115, 2 - варақ. (NAU F-126, list -1, work- 115, page 2.)
16. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. -СПб.: 1908. -С. 64,87. (Shakhnazarov A.I. Agriculture in the Turkestan region. -SPb .: 1908, - P. 64, 87.)
17. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестана (конец XIX - начало XX вв.). -Т.: Узбекистан, 1969. -С. 36-37. (Yuldashev A.M. Agricultural relations in Turkestan (late XIX - early XX centuries). -T .: Uzbekistan, 1969. -P. 36-37.)
18. Юнусходжаева М.Ю. Из истории землевладения в до революционном Туркестане. -Т. 1970. -С. 20, 37-38. (Yunuskhodzhaeva M.Yu. From the history of land ownership in pre-revolutionary Turkestan.-T.1970.-P.20, 37-38.)
19. Юферов В.И. Сельскохозяйственный обзор Туркестанского края. -Т.: 1911. -С. 76. (Yuferov V.I. Agricultural review of the Turkestan region. -T .: 1911. -P. 76.)

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Зиёдулла Холбоев,
Жиззах давлат педагогика институти,
Тарих ўқитиши методикаси кафедраси
катта ўқитувчиси, Ziyodulla1979@mail.ru

ҚАЛИЯТЕПА ЁДГОРЛИГИДА 2019 ЙИЛ ОЛИБ БОРИЛГАН ДАСТЛАБКИ ҚАЗУВ ТАДҚИҚОТЛАР ХУСУСИДА

For citation: Ziyodulla Kholboev, ABOUT THE FIRST EXCAVATIONS IN 2019 AT THE QALIYATEPA MONUMENT. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 71-82

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-8>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола муаллиф томонидан 2019 йилда Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни бўлган Қалиятепа археология ёдгорлигида олиб борган дастлабки қазув тадқиқот натижаларига бағишланган. Қазув жараёнида қўлга киритилган ашёвий далиллар илмий тахлил қилинган. Моддий манбалар ёдгорликнинг ёшини аниқлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Қалиятепа, моддий ашёлар, сопол идишлар, пишиқ фишт, бирламчи манба, мудофаа иншооти, оқава қатлам, маданий қатлам, қалъа-қўрғон, бурж.

Зиёдулла Холбоев,
Старший преподаватель кафедры Методика
преподавания истории,
Джизакского Государственного
педагогического института.
Ziyodulla1979@mail.ru

ПО ПОВОДУ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ РАСКОПОВ В 2019 ГОДУ ПРОВЕДЕНИЙ В ПАМЯТНИКЕ КАЛИЯТЕПА

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена результатам предварительных исследовательских раскопов 2019 года, проведённых автором в памятнике Калиятепа, на месте которого расположен современный город Джизак. Обнаруженные находки в процессе раскопки анализированы с научной точки зрения. Материалные источники служить важным источником в определение возраста памятника.

Ключевые слова: Калиятепа, материальные предметы, глиняные посуды, обожжённый кирпич, первоисточник, фортификация, сточный слой, культурный слой, крепость, форт.

Ziyodulla Kholboev,

Jizzak State Pedagogical Institute
Department of History teaching methods
head teacher, Ziyodulla 1979@mail.ru

ABOUT THE FIRST EXCAVATIONS IN 2019 AT THE QALIYATEPA MONUMENT

ABSTRACT

This article is dedicated to the results of the first excavation conducted by the author in 2019 at the archeological monument Qaliyatepa, the ancient site of the city of Jizzakh. The material evidence obtained during the excavation was scientifically analyzed. Material sources serve as an important source in determining the age of a monument.

Index Terms: Kaliyatapa, material objects, pottery, baked brick, primary source, defensive structure, aqua layer, cultural layer, castle-fortress, tower.

1. Долзарблиги:

Ўрта Осиё тарихида муҳим ўрин тутган Уструшонанинг қадим ва ўрта асрларда босқинчи ёвларга қарши курашда мудофаа деворларининг тарихини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, Уструшонанинг Фекнон рустоқи маркази бўлган Дизак - Қалиятепа шаҳар ёдгорлигига археологик қазув ишлари олиб бориши натижасида, топилган мудофаа деворлари қолдиқларини ўрганиш ва таҳлил қилиш шаҳар аҳолисининг мудофаа қобилияти хусусида кенгроқ хulosалар қилиш имконини беради.

Қалиятепа шаҳар ёдгорлигининг мудофаа деворлари тарихи ҳозиргача тарихчи олимлар томонидан тўлиқ ўрганилмаган. Ушбу тадқиқот археолог ва тарихчилар назаридан четда қолиб келмоқда. Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни бўлган Қалиятепа ёдгорлиги мудофаа деворлари тарихини тадқиқ этиш, унинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш, бугунга қадар чоп этилган мавжуд тадқиқотларни чуқур таҳлил этиб ўрганилмаган жиҳатларини илмий асосда ёритиш муҳим аҳамиятга эга.

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Ушбу кичик мақола этalon сифатида қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, илмийлик, қиёсий-мантиқий таҳлил, холислик тамойиллари асосида ёритилган.

Ўрта Осиё тарихининг қадим ва ўрта асрлар даври сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётида шаҳарлар мудофаа тизимининг ўрни шубҳасиз катта бўлган.

Хусусан, ҳозирги Сирдарё ва Жиззах вилоятлари ҳамда Тожикистон Республикасининг шимолий-ғарбий ҳудудларини ўз ичига олган Уструшона давлати шаҳарлари ўзининг муҳим жойлашув ўрни билан минтақада катта мавқеига эга бўлганлиги шубҳасиз.

Уструшона бир томони шимоли-шарқий йўналишда Фаргона водийси томон очиладиган географик "дарвоза", жануб томони Зарафшон дарёси юқори оқимининг ўнг қирғоғи, шимол томони Сирдарё, ғарб томони Мирзачўл билан ўралган тарихий-маданий ўлка бўлган. Бу ерда қадимдан катта-кичик оқарсув ҳавзаларида аҳоли ўтроклашиб, дехқончилик билан шуғуллана бошлаган. Воҳа аҳолиси ўзининг гуллаб яшнаган обод шаҳар ва қишлоқларининг атрофларини мустаҳкамлаб, баланд девор билан ўраб олиб, воҳани чўл ва даштларда яшовчи кўчманчилардан мудофаа қилган. Ана шундай мудофаа истеҳкомига эга бўлган Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни Қалиятепа шаҳар ёдгорлиги ҳисобланади. Бу масалада Я. Фуломов, Н. Немцева сингари археолог олимлар Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни "Эски шаҳар" қисмида жойлашган Ўрдада деб таҳминий фикрларни билдирган [1]. Чунки улар ушбу ёдгорликларда қазув ишларини олиб бормаганлар.

Т.Ширинов, Э.Қодиров, М.Пардаев, Э.Бердимуродов, С. Суюнов, З.Холбоев каби бевосита Жиззахда археологик қазишмалар ўтказган мутахассислар воҳада шаҳар маданиятининг илк куртаклари Қалиятепада шаклланган ва ривожланган деб ҳисоблашади[2].

Уструшонанинг сиёсий жиҳатдан марказий ўрнида турувчи Фекнон рустоқи, унинг бош шаҳри Дизак ҳозирги Қалиятепа археологик ёдгорлиги ўрнига тўғри келиши мутахассислар томонидан қайд этилган [3]. Қалиятепа Жиззах воҳасининг энг катта археология обидаси ҳисобланиб, шаҳар ёдгорлигининг арки 1 га, шаҳристони 5,5 га атрофида ҳамда унга туташ, бир-бирига узвий bogланган 5 та алоҳида работлар, мудофаа ҳандаклари мавжуд. Шимол-жануб йўналиши бўйича ястанган, бу комплексларнинг ҳозирги сақланиб қолган қисмининг умумий майдони 30 га.ни ташкил қиласи. Қалиятепа ҳам қадимги шарқ шаҳарлари сингари анъанавий уч қисмли шаҳар бўлиб:

1. Арк - шаҳар ҳокими саройи;
2. Шаҳристон - мудофаа девори, ҳарбий буржлар билан ўралган арк билан туташиб кетган шаҳар мавзейи;
3. Рабод - мудофаа девори ва ҳандаклардан ташқари алоҳида жойлашган 5 та тепадан иборат (1-расм).

Рабодлар Қалиятепа арки ва шаҳристонини шимол, жануб ва ғарб томондан ўраб турувчи 5 та алоҳида жойлашган тепалардан ташкил топган. Мазкур тепаларнинг яхлит бир қурилиш иншооти эканлиги эҳтимолдан узоқ бўлганлиги сабабли, илк қурилиш даврий санаси ва ривожланиш босқичлари ҳали ўрганилмаганлигини ҳисобга олиб, шартли равищда тадқиқотчи А. Бердимуродов уларни алоҳида рабодлар сифатида рақамланган ҳолда тавсифлашишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаган ва илмий муомалага киритган [4].

Олиб борилан дастлабки қазув натижаларига қараганда Қалиятепанинг шимолий, шимолий-ғарбий ва ғарбий қисмида жойлашган, мудофаа деворлари билан ўраб олинган 3та қалъя-қўрғон бунёд этилган. 2-3-қалъя-қўрғонда ўтказилган стратиграфик шурф материаллари таҳлилига кўра. Мазкур қалъя-қўрғонлар мил. авв. III-II асрларда бунёд этилган ва ундаги ҳаёт милодий VIII асрнинг охирларида араб истелоси билан боғлиқ ҳолда тўхтаган [5].

Ҳозирги кунга қадар Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни Қалиятепа шаҳар

ёдгорлигининг мудофаа тизими тўлиқ очиб ўрганилмаган. Ўтган даврлар мобайнида Қалиятепада самарали тадқиқот ишлари олиб борилган бўлсада, қазув тадқиқотлари айнан мудофаа тизими билан боғлиқ ҳолда ўрганилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 2018 йил 22 декабрь куни Олий Мажлисга Мурожаатномасида 2019 йилга "Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили" деб ном берди. Унда Президентимиз томонидан Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини чуқур ўрганиш, бу борада археологик илмий-тадқиқот ишларини кучайтириш масаласида тарихчи-археологларга аниқ вазифаларнинг белгилаб берилганлиги айни муддао бўлиб, бу борада бугунги кунда илмий-тадқиқот ишлари давом эттирилмоқда.

3. Тадқиқот натижалари:

Қазув тадқиқот ишимизни Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни бўлган Қалиятепа археологик ёдгорлигига 2019 йил октябрь ойининг сўнгги ўн кунилиги ва ноябрь ойининг биринчи ўн кунилигида олиб бордик (2-расм). Об-ҳавонинг ёғин-сочин келиши қазув ишларимизни вақтинча тўхтатишга тўғри келди. Шундай бўлсада, ушбу мақоламизда қўлга киритилган археологик топилмаларнинг дастлабки хуносасига бағищланади.

Қазув ишлари Қалиятепа ёдгорлигининг жануби-шарқий томонида олиб борилди. Бу жой шаҳарга кириш қисмининг дарвоза ўрни ҳисобланади. Айнан дарвозадан киришдаги чап томон буржи мудофааси тизимини ўрганишни мақсад қилдик.

Қазув чап томон буржи устки қисмидан, тахминан материикдан 8 метр баландликдан бошланди. Объектнинг қарийиб материикгача 6 метр қисми, яъни, оқава қатлам қисми очилди. Буржнинг тепа қисмидан 35-40 см дан сўнг ўрта асрларга тегишли бўлган 27x27 ўлчамдаги пишиқ фиштлар қалашган ҳолда қайд этилди. Қазув жараёнида оқава қатлам ва пахса бўлаклари орасидан турли даврга тегишли сопол парчалари, йирик ҳажмдаги тоф тошлари ва ҳайвон сүяклари ҳам топилди.

Пишиқ фишт лойи қизгиш тупроқдан обдон сифатли қилиб қорилиб, қолипда квадрат кўринишда келтирилган. Сўнг фишт хумдонда яхши пиширилиши унинг сифатили тайёрланишига олиб келган. Фишт 27x27x5,5 см ўлчамга эга. Уста томонидан фиштнинг устки қисми қўл билан текистланганлиги учун тўрт панжасининг изи сақланиб қолган. Бундай ўлчамдаги пишиқ фиштлар фақат қазув амалга оширилган объектнинг устки қисмida тахминан 30-35 см қазилгандан сўнг қайд этилди (3-расм). Бундай қурилишда фойдаланилган пишиқ фиштлар Кўк равот ёдгорлигига ҳам қайд этилган. Бу ёдгорлик Қалиятепадан 7-8 км шимолда, Ўрдадан 15-16 км шарқда жойлашган. Тадқиқотчилар томонидан унинг усти ва ён атрофларидан IX-X, XI-XII асрларга оид сопол идиш парчалари, 21x21x4 см қолипдаги сомонийлар даври пишиқ фиштлари йиғиб олинган [6].

Оқава қатлам орасидан бир дона хўжаликда фойдаланилган ёргучоқ топилди. Ёргучоқ дарё қайроқ тошидан ясалган бўлиб, узунчоқ қайиқсимон кўринишга эга. Ёргучоқнинг устки қисми силлиқланган, марказий қисми шиқаланиш натижасида тахминан 1 см атрофида кичик чуқурча ҳосил қилинган. Устки томонидан кўриниши нотўғри эллипс шаклда, таг қисми тўлиқ бўлмаган нотўғри ярим айлана кўринишида. Ёргучоқнинг устки қисми узунасига ва ёнига 26,5x17,5 см, баландлиги 4 см ўлчамга эга (4-расм).

Мұхим топилмалардан яна бири илк ўрта асрларда яшаган аждодларимизнинг илоҳий, топиниш буюмидир. Мазкур ашёвий далил ўш давр идеологияси, диний дунё қараши ва турмушдаги баъзи бир урф-одат ва расм-русумлардан хабар беради.

Бу топилма қизғиш тупроқ лойидан тайёрланиб, таркибига майдаланган сопол ва кам микдорда оxaк тош қукуни аралаштирилган. Қўлимиздаги ушбу топилмага зиён етганлиги учун тўлиқ кўринишга эга эмас. Топиниш буюми қўйидаги ўлчамларга эга. Сақланган танасининг устки томонидан 20 см, пастки томондан 18 см, эни 12,5 см, баландлиги эса 12,5 смни ташкил этади. Танаси устки томони эллипссимон шаклга эга. Ўнг томони ён қисмiga бир бармоқ сифарли энликда горизантал чуқурча ҳосил қилинган. Ҳайкалча сирланмаган, шунга қарамасдан лой таркиби ва хумдонда пиширилиши сабабли табиий ҳолдаги қизғиш тусни олган (5-расм, 1-сурат). Бундай турдаги диний эътиқод билан боғлиқ топилмалар Пардақул археологик ёдгорлигига ҳам қайд этилган (5-расм. 2-сурат).

Бизга маълумки, топилган кулоллик идишлари археологик ёдгорлик ҳақида маълум тасаввурларни беради. Шу сабабли, қулоллик идишларини турларга ва тоифаларга ажратиб даврийлик санасига аниқлик киритиш мумкин. Бунда асос қилиб археолог олимлардан М.Х. Исомиддинов, М.Х. Пардаев, Е.М. Пешерова, Ю. Якубов, Г. Мирзалиевларнинг илмий асарларидан фойдаланилди [7].

Қозонлар. Ушбу идишлар иссиқ овқат тайёрлашга мўлжалланган. Чунки сифат ва шакл хусусиятлари орқали қозонларнинг ўтга чидамлилиги, ўчоққа ўрнатишдаги қулайлиги, оловнинг идиш таги ва ён сиртига бир маромда урилиши ҳамда қозонни ўчоқдан осон олиниши кафолатланган. Қозонларнинг иккита хусусияти, яъни, оловга бардошлилиги ва олов даражаси кескин ўзгарганда ҳам таъсирсизлиги уларнинг сифат даражасини белгилайди. Қозонлар соф лесс тупроқ лойидан ясалган бўлиб, уларнинг оловга бардошлилигини ошириш учун оxaк, гил, майда туйилган оқтош ва чиганоқлар аралаштириб ясалган. Қозонлар ўз шакли вв ўлчамлари, ясалиш усулларига қараб маълум тоифаларга ажратиш мумкин.

1-тоифа қозонлар гардиш қисми ташқарига кескин қайрилган. Бўйин қисми бир бармоқ сифарли энликда бўлиб, кўринишидан қорин қисми пуфакдек катта. Қозон гардиши диаметри 10,5 смга teng. Гардишнинг қалинлиги 1 см, бўйин қисми 0,8 см ва қорин қисмiga туташ жойи 0,6 смга teng (6-расм. 1 ва 3-суратлар). Қозон гардиш қисми ўтта қаттиқ куйганидан қорайиб кетган. Идиш кулоллик чархида тайёрланган.

2-тоифани ташкил этувчи қозонларнинг гардиш қисми ташқарига тўнтоқ ҳолда қайрилиб бўйин қисми бир бармоқ сифар энликда ясалган. Гардиш қисми диаметри 16 см, қалинлиги 0,8-0,9 смга, бўйин қисмининг қоринга тутуш жойи 1,4 смгача, қорин қисми эса 0,8-1,0 смга teng(6-расм. 4-сурат.).

Хумчалар кўриниш жиҳатдан хумлардан кичик ўлчамлари ва нисбатан юпқа деворлилиги билан ажralиб туради. Хумчалар қизғиш соф лесс тупроқдан ясалиб, таркибига майда туйилган сопол парчалари ва қисман оxaктош аралаштирилган. Ушбу идишлардан қадимда хўжаликда сув, ёғ, сут ва сут маҳсулотлари қаби суюқ озиқ-овқатлар сақланган. Хумчаларни ясалиши ва ҳажмига қараб маълум тоифаларга ажратиш мумкин.

1-тоифа идишлар бўйин қисми кичик бўлиб, гардиши бироз ташқарига қайрилган. Бўйиндан пастки қорин қисми ўртacha катталиқда. Гардиш қисми диаметри 9,6 см, деворлари қалинлиги 1,0-0,8 смга teng. Идиш кулоллик чархида ясалган (6-расм. 2-сурат.).

2-тоифа хумчанинг гардиш қисми бироз ташқарига қайрилган бўлиб, илон боши кўринишига ўхшаб кетади. Гардиш қисми ташқарига кескин қайрилиб, кўрсаткич бармоқ кўринишига эга. Идиш кулол томонидан чархда ишланган бўлиб, сирти текис ва оқ ангоб берилган. Ички томонидан нотекис, дағал ишланган.

Гардиш диаметри 6,5 см, бўйин қисми девори қалинлиги 0,6 смдан бошланиб қорин қисми томони катталашиб борган, яъни 1,0 смга тенг. (7-расм.2-5-сурат.).

Ўрта Осиё иқлим шароитида ичимлик сувига бўлган талаб, сувнинг танқислиги, кўп истемол қилиниши сув таъминотини бир меъёрда, узлуксиз равишда бўлишдек вазифани юзага чиқарган. Сувни тежаб, унумли фойдаланиш мақсадида турли хилдаги махсус кўзалар кулоллар томонидан тайёрланган. Қўлимиздаги биргина сопол кўза соф лесс тупроқдан тайёланиб, таркибиға жуда майдада туйилган сопол парчаси аралаштирилган.

Гардиш қисми бироз ташқарига қарилган бўлиб, илон боши кўринишига ўхшаб кетади. Гардиш қисми идишнинг бўйин қисмига нозиклик билан туташган. Диаметри 5,5 смга, деворлари қалинлиги 1,0 смдан 0,6 смгача боради. Идиш кулол томонидан чархда нозиклик билан ясалганлиги яққол кўзга ташланади (7-расм.1-сурат.4-расм).

Товалар паст бўйли гардиши ва тагдон диаметри деярли бир хил ўлчамга эга бўлган идишлардир. Қазув жараёнида биргина топилган това сарғиш лойдан тайёрланган бўлиб, хом ашё таркибиға майдаланган сопол ва оҳактош парчалари аралиштирилган. Идиш деворининг ташқи томони кучли олов тафтидан қорайган. Ички томони сарғиш рангда. Идишнинг гардиш диаметри 19,0 см, баландлиги 6,3 смга тенг. Гардиш қисмидан таг асосга қараб девор қалинлашиб борган (0,5 смдан 1,3 смгача). Таг асос қисми девор томондан марказга қараб юпқалашган, яъни, 1,2 смдан 0,7 смгача боради. Таг асос қисми диаметри тахминан 15,6 смга тенг (6-расм. 5-сурат.).

Косалар. Бу турдаги идишлар оиланинг овқатланиш фаолияти билан боғлиқ. Қазув жараёнида биргана бундай идиш учради. Идиш сарғиш тупроқдан юпқа қилиб нағислик билан ишланган гардиш қисми танаси билан қўшилиб кетган ва хиёл ташқарига букилган, гардиш боши қисман учли кўринишида. Кулол томонидан идиш гардишининг ички томони 1,0 см атрофида, ташқи томони эса тўлиқ қора бўёқ билан бўялган. Лекин, бизгача етиб келгунича қора рангнинг ўчиши кузатилади. Идиш гардиши диаметри 13 см, деворлари қалинлиги 0,3-0,4 смга тенг. Косанинг ички ва ташқи томони сайқалланган (7-расм. 4-сурат. 8-расм).

Ёғлоғи. Идиш соф лесс тупроқдан тайёрланиб, таркибиға майдада туюлган сопол парчалари, оз миқдорда оҳак тошлари аралаштирилган ва кулоллик чархида ясалган. Идиш товага ўхшаб кетсада, уни тутиб туриш учун бир бармоқ сифар енлиқда битта дастаси мавжуд. Даста тана ёнига, гардиш устига ўрнатилган. Гардиш боши тумтоқ ва бироз ташқарига қайрилган бўлиб. Тагдони текис ясси. Идишнинг гардиш диаметри 24 см, тагдони эса 17 см ва баландлиги 5,9-5,8 смга тенг (7-расм.6-сурат.10-расм).

Кулоллик буюмлари орасида ривожланган ўрта асрларга тегишли сирланган сопол фрагментлари ҳам қайд этилди. Бу идишлар соф леес тупроқдан тайёрланган. Сифати юқори даражада бўлиб, кулолчилик чархида тайёрланган. Буюмларнинг аниқ кўриниши бизнинг кунимизгача тўлиқ етиб келмаган. Шундай бўлсада, сирланган идишнинг таг асоси диаметри сақланиб қолган, яъни, 5,4 смга тенг. Бизнингча кўринишидан бу идиш хўжаликда ликопча вазифасини ўтаган бўлса керак (8-расм. 1-сурат). Яна битта сирланиб нақш туширилган идишнинг ҳам таг асоси тўлиқ сақланиб қолмаган бўлсада, диаметри 8 смга тенг. Бу идиш аждодларимиз хўжалик турмушида фойдаланилган шокоса деб тахмин қилишимиз мумкин (8-расм. 2-сурат.).

Топилмалар орасида чашканинг тагдони қайд этилган бўлиб, у тоза қизил

тупроқдан тайёрланган ва сиртига қизил ангоб берилган. Сопол идиш парчаси ўзининг сифатли ишланганлиги билан ажralиб туради. Идишнинг таг асос қисми сақланиб қолган. Асос диаметри 2,7 смга teng бўлиб, кулоллик чархида тайёрланган (7-расм. 3-сурат.).

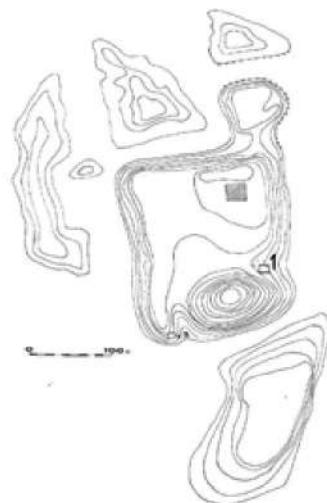
Кўринишидан ваза ёки чироғдонни эслатувчи тўлиқ кўринишга эга бўлмаган сопол идиш киши диққатини ўзига тортади. Сопол буюм сарғиши тупроқ лойидан тайёрланиб. Таркибига жуда майдо туюлган оҳактош ва кам миқдорда сопол кукуни кўшилган. Идишнинг сақланиб қолган баландлиги 19,3 смга, деворларининг қалинглиги 0,4 смдан 1,5 смгача ташкил қиласиди. Бел қисм диаметри эса 5,6 смга teng. Идишнинг бел қисми арасимон тишли тасма билан ўралган. Пастки томони олов тафтидан қаттиқ кувиши натижасида қорайган. Ҳатто таркибидаги майдо оҳактошлар ҳам қорайиб кетган. Устки томони деб тахмин қилинаётган қисми сарғиши тусда бўлиб, олов таъсири деярли сезилмайди. Сопол идиш гарчи чархда ишлансада, девордаги дағалликлар билиниб туради (9-расм).

4. Холосалар:

Дастлабки олиб борилган қазув жараёнида қўлга киритилган маълумотлар асосида қўйидагиларни холоса қилиш мумкин:

- биринчидан, оқова қатламнинг қалинлиги (мудофаа деворига қадар етиб борилмаган) истеҳкомнинг баланд ва қудратлилигидан далолат беради;
- иккинчидан, топилган археологик материаллар, яъни, сопол парчалари милодий эранинг III-асридан то X-XI-асрларига тегишли эканлиги маълум бўлди;
- учинчидан, сирланган сопол парчалари ва квадрат кўринишидаги пишиқ гиштлар X-XI-асрларига тегишли;
- тўртинчидан, Ўрта Осиёда X-XII-асрларда ижтимиой-иктисодий ва маданий ҳаётнинг ривожланганлигини Қалиятепа шаҳар маданиятида ҳам кузатиш мумкин.

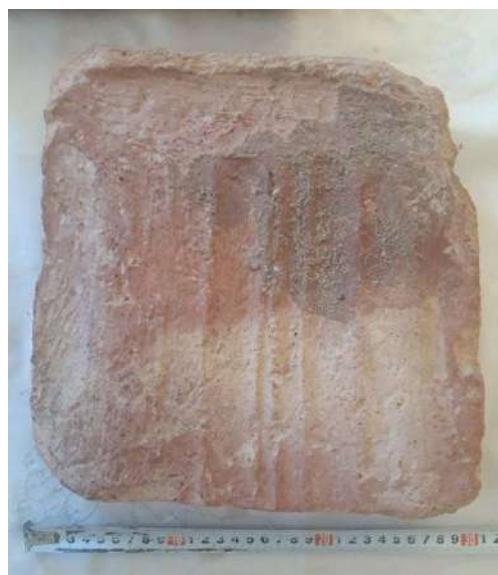
Ҳозирги кунда Қалиятепа работларининг мудофаа истеҳкомлари ўрганилган. Келажакда қазув ишларини давом эттириб, Қалиятепа шаҳристонининг мудофаа тизимига аниқликлар киритиамиз.

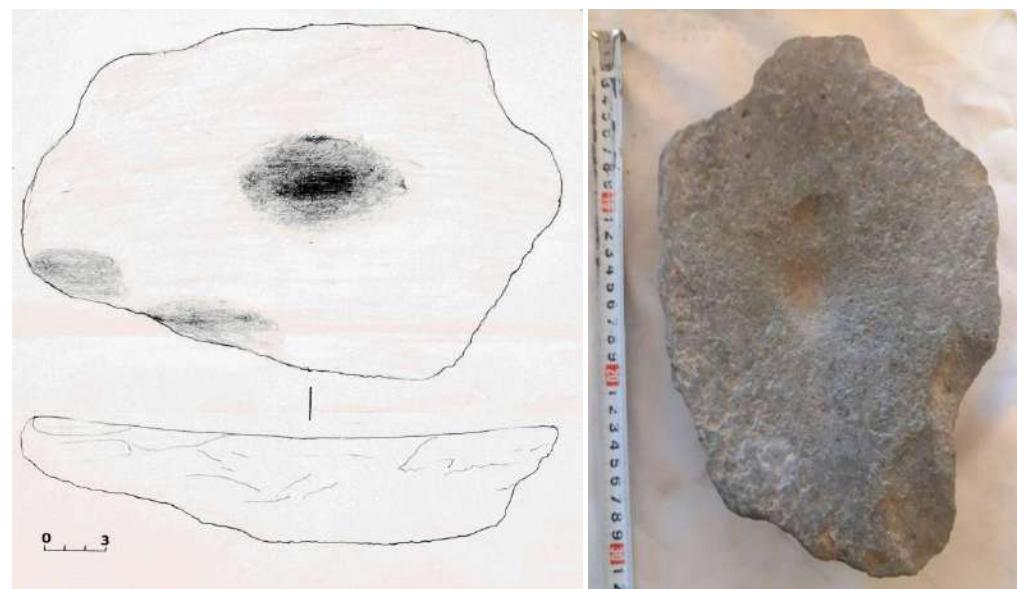
1-расм. Қалиятепа ёдгорлигининг космик сурати ва топографик режаси.

2-расм. Қазув жараёнларида.

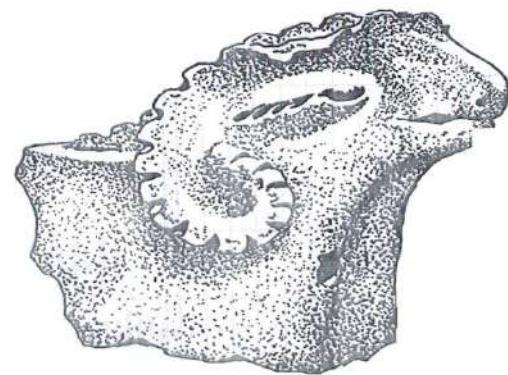
3-расм. Пишиқ гишт ва ундаги бармоқ излари.

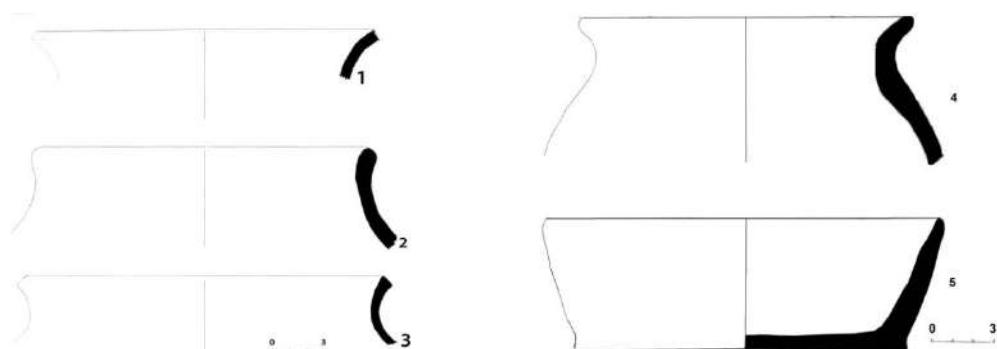
4-расм. Ёргучок.

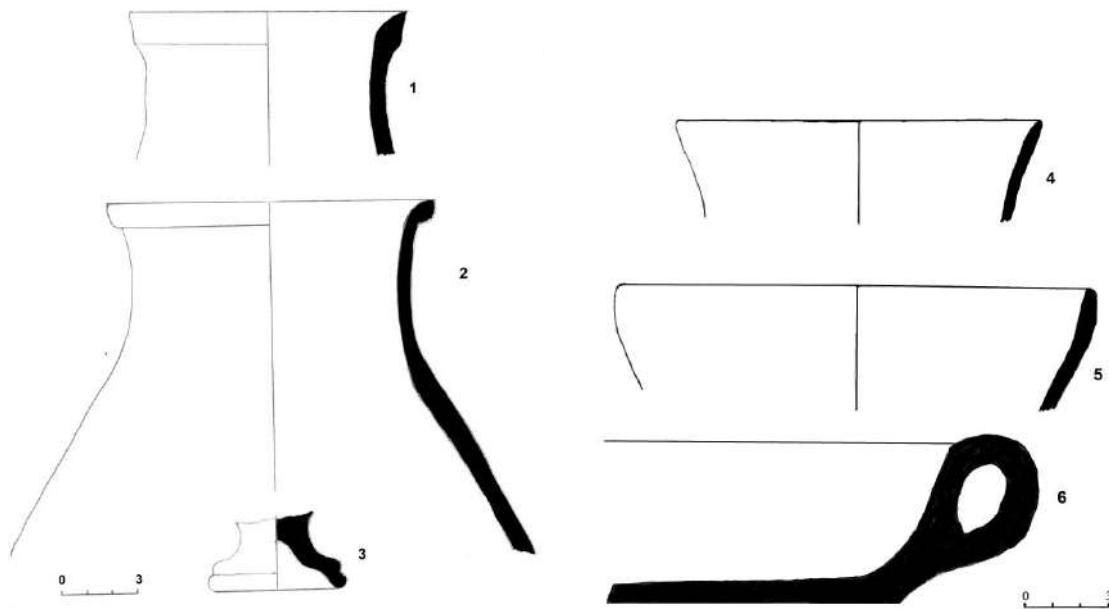
1-сурат.
5-расм. Диний топиниш буюлари.

2-сурат.

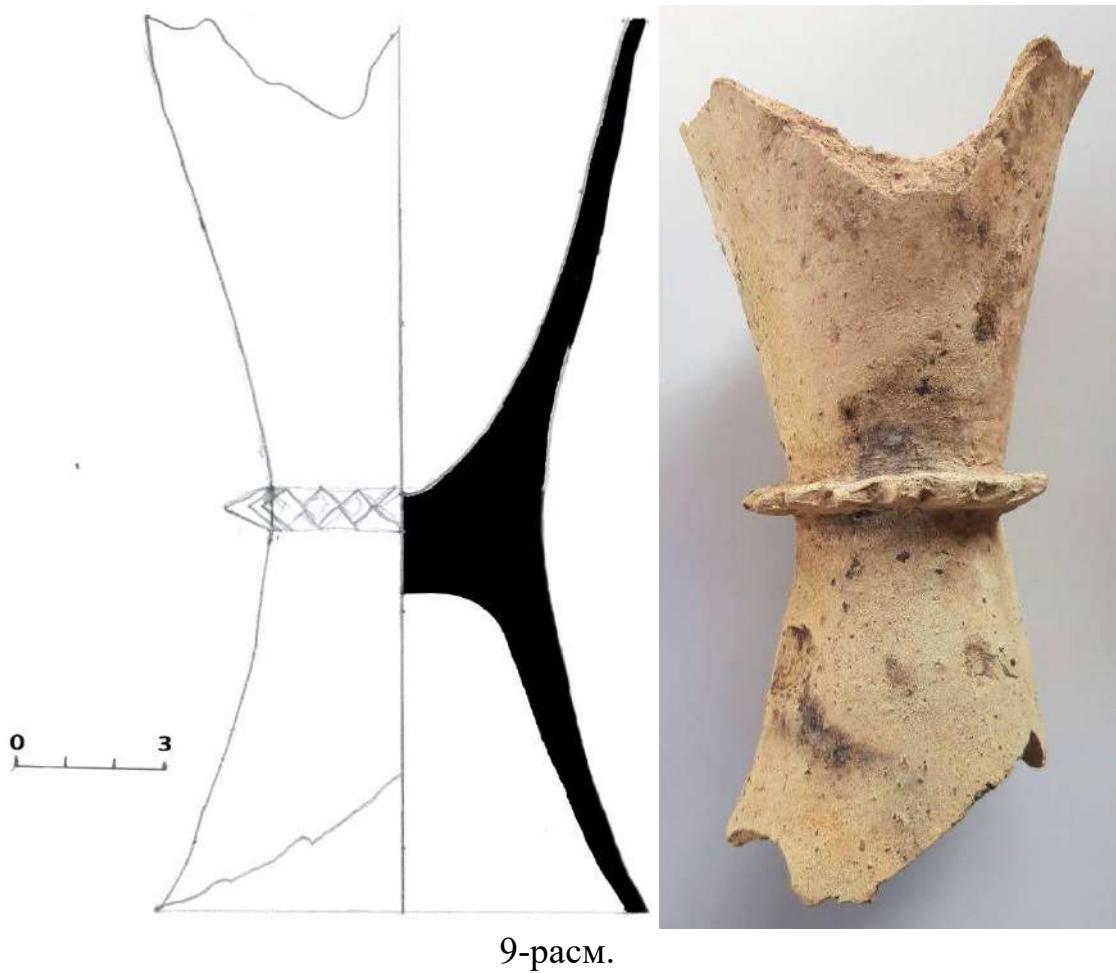
6-расм.

7-расм.

8-расм.

9-расм.

Иқтибослар/ Сноски/References:

[1] Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар // ИМКУ, Вып. 2. Ташкент, 1961; Немцева Н.Б. караванным дорогами Голодной степи // Вехи времен. Ташкент, 1989, С. 92-96. (Gulyamov Ya. G. Kulpi-Sar Cemetery // IMKU, Issue. 2. Tashkent, 1961; Nemtseva N.B. caravan roads of the Hungry steppe // Milestones of the times. Tashkent, 1989, S. 92-96.)

[2] Shirinov T., Pardaev M. Report on the archeological work of the Dzhizak district in Kaliyatapa in 1981 Archive IA AN RUz. Samarkand, 1982; Pardaev M.H. Some comments on Qaliyatapa city monument and its stratigraphy // UMMT, 31st edition, Samarkand, 2000; Berdimuradov A.E. Rannesrednevekovye archeological monuments of Djizak oasis (Northwest Ustrushana V-X vv.) .: Dis. kand. ist. science. -M., 1985; Suyunov S. History of orosheniyasevero-zapadnoyUstruany (V-XVI vv. Po archeologicheskimmaterialam). AKD. Samarkand, 1998; Kholboev Z., Shodmonov M. Ancient defense structures of Jizzakh oasis // Material and spiritual heritage and universal values. Materials of the Republican scientific-practical conference. Toshkent, 2016. В. 323-329. (Ширинов Т., пардаев М. Отчёт об археологической работы Джизакского отряда на Калиятепа в 1981 г. Архив ИА АН РУз. Самарканд, 1982; Пардаев М.Х. Қалиятепа шаҳар ёдгорлиги ва унинг стратиграфиясига доир айrim мулоҳазалар // ЎММТ, 31-нашр, Самарқанд, 2000; Бердимурадов А.Э. Раннесредневековые

археологические памятники Джизакского оазиса (Северо-Западной Уструшаны V-X вв.): Дис. канд. ист. наук. -М., 1985; Суюнов С. История орошения северо-западной Уструаны (V-XVI вв. По археологическим материалам). АКД. Самарканд, 1998; Холбоев З., Шодмонов М. Жиззах воҳасининг қадимги мудофаа иштоотлари // Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар. Республика илмий амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2016. Б. 323-329.)

[3] Pardaev M.H. North-western Ustrushona in the early Middle Ages. (Based on the materials of the Lower Sangzor oasis) // Dissertation for the degree of historical sciences. Samarkand, 1995, B. 37. (Пардаев М.Ҳ. Шимолий-ғарбий Уструшона илк ўрта асрларда.(Кўйи Санѓзор воҳаси материаллари асосида) // Тарих фанлари илмий даражаси учун тайёрланган диссертация. Самарқанд, 1995, Б. 37.)

[4] Berdimuradov A.E. Early medieval archaeological sites of the Jizzakh oasis (North-West Ustrushany V-X centuries) :: Dis. Cand. East. sciences. -М., 1985. (Бердимурадов А.Э. Раннесредневековые археологические памятники Джизакского оазиса (Северо-Западной Уструшаны V-X вв.): Дис. канд. ист. наук. -М., 1985.)

[5] Pardaev M.H., Pardaev A.H., PardaevSh.M. Stages of emergence and development of urban culture of Jizzakh oasis (on the basis of written and archeological sources) .// "Archeology of Uzbekistan", №1 (8) - 2014, B. (Пардаев М.Ҳ., Пардаев А.Ҳ., Пардаев Ш.М. Жиззах воҳаси шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Ёзма ва археологик манбалар асосида).// "Ўзбекистон археологияси", №1 (8) - 2014, Б. 18.)

[6] Pardaev M., Ubaydullaev I. Jizzakh developed in the Middle Ages. // "Material culture of Uzbekistan" 38th edition, 2012, B. 171. (Пардаев М., Убайдуллаев И. Жиззах ривожланган ўрта асрларда. // "Ўзбекистон моддий маданияти" 38-нашр, 2012, Б. 171.)

[7] Isomiddinov M. History written in pottery. T., "Fan", 1993; Pardaev M.X. Pottery of Jizzakh oasis of IV-VI centuries // UMMT. 29th edition, Samarkand, 1998; Pardaev M.X. Pottery of the Jizzakh oasis in the VII-VIII centuries // UMMT. 30th edition, Samarkand, 1999; Pesherova E.M. "Pottery of Central Asia." M.-L.: Science, 1959; Yakubov Yu. "Early medieval rural settlements of the mountain Sogd." -Dushanbe, Donish, 1988; Mirzaliev G. "Nonglazed ceramics of Ferghana as a historical source" (based on materials of the ancient settlement of Akhsikent (VII- early XIII centuries)) Author. dis. ... cand. East. sciences. - S., 1988. (Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. Т., "Фан", 1993; Пардаев М.Ҳ. Жиззах воҳасининг IV-VI асрлардаги кулоллик идишлари // ЎММТ. 29-нашр, Самарқанд, 1998; Пардаев М.Ҳ. Жиззах воҳасининг VII-VIII асрлардаги кулоллик идишлари // ЎММТ. 30-нашр, Самарқанд, 1999; Пещерова Е.М. "Гончарное производство Средней Азии". М.-Л.: Наука, 1959; Якубов Ю. "Раннесредневековые сельские поселения горного Согда". -Душанбе, Дониш, 1988; Мирзалиев Г. "Неглазурованный керамика Ферганы как исторический источник" (по материалам городища Ахсикент(VII- начала XIII вв.)) Автореф. дис. ...канд. ист. наук. - С., 1988.)

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Davlatbek Qudratov Turdibekovich,
Guliston Davlat Universiteti akademik litseyi
Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri
Davlat2334@mail.ru

IKKINCHI JAHON URUSHI XOTIRASINI ASRAB-AVAYLASH YOSHLARNI TARBIYALASHDA TUTGAN O'RNI

For citation: Davlatbek Qudratov Turdibekovich, EDUCATING YOUNG PEOPLE IN PRESERVING THE MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 83-88

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-9>

ANNOTATSIYA

Maqolada, ikkinchi jahon urushi yillarida o'rtalama maktablar va umumiy ta'limgan holatini tahlil qilingan. "Barchasi front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!" shiori nafaqat Sovet davlatining barcha harbiy-safarbarlik tadbirdorlari maqsadini belgilagan, balki O'zbekiston partiyasi va davlat organlarining butun tashkiliy, mafkuraviy, madaniy va ma'rifiy faoliyatini markazida ham turganligi aniqlangan. O'zbekiston yoshlari, xususan, Sirdaryo viloyati yoshlar o'ttasida ikkinchi Jahon urushi xotirasini asrash masalalari o'rganilgan. Bolalar va o'smirlar o'ttasida o'tkazilgan so'rovlar asosida xulosalar va natijalar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: maktab, front, ta'limgan, madaniyat, tarix, evakuatsiya, g'alaba

Давлатбек Кудратов Турдикбекович,
Заведующий кафедрой социальных наук
Академического лицея Гулистанского
государственного университета
Davlat2334@mail.ru

ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В СОХРАНЕНИИ ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется состояние школ и образования в целом в годы Второй Мировой войны. Лозунг "Всё для фронта, всё для победы!" определил цель не только всех военно-мобилизационных мероприятий Советского государства, но и встал в центре всей организаторской, идеологической, культурной и просветительской деятельности партийных и государственных органов Узбекистана. Изучаются вопросы сохранения памяти Второй мировой войны среди молодежи Узбекистана, в частности Сырдарыинской области. На основе проведенных опросов среди детей и подростков анализируются выводы и результаты.

Ключевые слова: школа, фронт, образование, культура, история, эвакуация, победа

Davlatbek Qudratov Turdibekovich,
Head of the Department of social Sciences
of the Academic Lyceum of Gulistan state University
Davlat2334@mail.ru

EDUCATING YOUNG PEOPLE IN PRESERVING THE MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR

ANNOTATION

The article analyzes the state of schools and education in General during the Second World war. The slogan "Everything for the front, everything for victory!" defined the goal not only of all military mobilization activities of the Soviet state, but also became the center of all organizational, ideological, cultural and educational activities of the party and state bodies of Uzbekistan. The issues of preserving the memory of the second World war among the youth of Uzbekistan, in particular the Syrdarya region, are studied. Conclusions and results are analyzed based on surveys conducted among children and adolescents.

Index Terms: school, front, education, culture, history, evacuation, victory

1.Dolzarbliji:

Ko'p millatli O'zbekiston xalqi, barcha taraqqiyat parvar insoniyat qatori, Ikkinci Jahon Urushida faol qatnashgan, fashizm ustidan buyuk G'alabani ta'minlashga munosib hissa qo'shgan.

Urush yillar xalqimizning jasorati va qahramonligi biz uchun buyuk jasorat maktabi, g'urur manbai bo'lib, vaqt o'tishi bilan bu o'lmas qadriyatlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Shuning uchun har yili 9-may - G'alaba kuni mamlakatimizda Xotira va qadrlash kuni sifatida keng nishonlanadi [1]. Ikkinci Jahon urushida halok bo'lgan ajdodlarimizning muborak xotirasiga chuqur hurmat, mehnat frontida janglarda fidoyilik ko'rsatgan faxriylarga alohida e'tibor va ehtirom etish mamlakatimizda haqiqatan ham ezgu an'anaga aylandi.

Prezidentimiz Oliy Majlisga murojaatnomasida fashizm ustidan qozonilgan buyuk g'alabaning 75 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko'rish kabi muhim mavzularga to'xtalib o'tdi [2]. Ularni muqaddas tarzda eslab, nafaqat dam olish kunlarida, balki har kuni ham halokatlarning g'ayriinsoniy qiyinchiliklarini boshdan kechirgan faxriylarga g'amxo'rlik qilishlari kerakligini ta'kidlagan.

Shuni ta'kidlash kerakki, yoshlar o'rtasida ikkinchi jahon urushi xotirasini asrabavaylash muammolari bugungi kunda dolzARB mavzudir.

2. Metodlar va o'rganilganlik darajasi:

Ikkinci Jahon Urushi yillardagi adabiyotlarning salmoqli qismlarini U. Yusupov va Y.Oxunboboyev kabi rahbarlarning matbuotda e'lon qilingan nutqlari va ular asosida chop etilgan broshuralar tashkil qiladi. Ikkinci Jahon Urushida O'zbekiston iqtisodiyoti, tarixi va uning tarixshunosligiga doir mavzular D.Alimova, X.Ziyoyev, I.M.Saidov[3] va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari va va asarlarida yoritilgan. XXI asr sharoitida O'zbekistonning Ikkinci Jahon Urushi yillari tarixini yangicha qarashlar, tadqiqot usullari va ma'lumotlar asosida qayta ko'rib chiqishni zamonning o'zi talab qilmoqda.

Belgilangan vazifalarni hal etishda O'zbekiston ilmiy muassasalarini va oliy o'quv yurtlari faoliyatining urush talablariga moslashishini tahlil qilish, qiyosiy, analitik-sintetik, statistik kabi tadqiqot usullari ham samarali qo'llanildi.

Tadqiqotda urush davrida O'zbekistonda evakuatsiya qilingan ilmiy muassasalar va ilmiy-tadqiqot institutlarini tashkil etish tarixi aniqlangan,. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida mavjud va aralashgan universitetlarning ilm-fanga ta'siriva Ikkinci jahon urushi xotirasining bolalar va o'smirlar hayotidagi o'rni haqida so'rovnomalar tahlil qilindi. Tadqiqot Sirdaryo viloyatida mакtab va kollej o'quvchilari orasida olib borildi.

3. Tadqiqot natijalari:

Birinchi urush yozi qiyin bo'lgan. Urush paytida Sovet maktabining hayoti to'xtatilmadi, vaholanki uning ishchilari tubdan o'zgargan va o'ta og'ir sharoitda ishlashlari kerak edi. Mamlakatning g'arbiy mintaqalari o'qituvchilariga alohida qiyinchiliklar tushdi. Dushman tomonidan tahdid qilingan hududlardan yuzlab maktablar, texnik maktablar, minglab talabalar va o'qituvchilar sharqqa evakuatsiya qilindi. Mamlakatning boshqa hududlaridagi vaziyat yanada murakkablashdi. Erkak o'qituvchilarning katta qismi armiyaga ketgan. Ta'lim muassasalarining aksariyati kasalxonalar va harbiy chaqiruv markazlariga aylantirildi.

Maktab o'quvchilari uchun mashg'ulotlar ikki yoki uch smenada, zarur jihozlar, yozuv asboblari va darsliklar bo'limgan holda ko'pincha moslashtirilmagan xonalarda o'tkazilishi kerak edi.

Shu bilan birga, maktablarni va texnik maktablarni mamlakat ichkarisiga evakuatsiya qilish nafaqat o'qituvchilar tarkibining muhim qismini va ta'lrim muassasalarining moddiy boyliklarini tejashta yordam bergen, balki SSSRning sharqiy mintaqalarida yangi ta'lim markazlarining paydo bo'lishi va o'sishiga yordam bergen. Asosan Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston va Armanistonga evakuatsiya qilingan maktab yoshidagi bolalar maktablarda to'liq qamrab olingan. Ushbu maktab o'quvchilari bu respublikalar aholisining alohida g'amxo'rligi bilan o'ralgan edi. Moskva, Toshkent va boshqa shaharlarda ular uchun ukrain tilidagi darsliklar chop etilgan. Xalq parvarishi bolalarga nisbatan turli xil namoyon bo'ldi. 14 nafar yetim bolani asrab olgan Shoxmed Shomahmudovning olijanob namunasi ko'pchilikka ergashdi. Faqat Toshkentda 643 oila va 69 jamoa evakuatsiya qilingan bolalarni olib ketishdi [4]. 1942 yil iyun oyida Leningrad bolalariga O'zbekiston talabalaridan 30 ta vagon, kiyim-kechak va poyabzal yuborildi. Urush paytida o'rta maktab yoshidagi yoshlarning bir qismi o'rta ma'lumot olish imkoniyatidan mahrum bo'ldi, ko'plari frontga ketdi, boshqalari mudofaa sanoat korxonalarida ishlashni boshladи. O'qituvchilar soni keskin kamaydi, masalan, 6000 o'qituvchi O'zbekistondan armiyaga kelib qo'shildi [5]. Mavjud maktablar yoqilg'iga juda muhtoj edi va yomon yoritilgan edi. Yangi o'quv binolari qurilishi qisqartirildi. Ammo bu sharoitda ham, ham orqa, ham oldingi mintaqalarda o'g'il-qizlar o'qishi uchun hamma narsa qilingan. Ilmiy-tadqiqot institutlaridan ko'plab olimlar ishlashga kelishdi, texnik maktablar va maktablarda darslar ilgari o'qituvchi

bo'lib ishlamagan mutaxassislar tomonidan olib borildi. Ushbu chora kadrlar etishmasligini to'ldirishga imkon berdi. Bir vaqtning o'zida nafaqaga chiqqan ko'plab o'qituvchilar universitetlarga va texnik maktablarga qaytib kelishdi.

Afsuski, Ikkinci Jahon Urushi aholining odatiy turmush tarzini tubdan o'zgartirdi. Harbiy ishlab chiqarish qancha moddiy resurslar va mehnat resurslarini o'zlashtirsa, tinch aholining shaxsiy iste'moli shunchalik kamayadi. Aholiga sotishga mo'ljallangan oziq-ovqat va sanoat tovarlari mablag'lari qisqartirildi, shahar aholisi va ishchilar qishloqlari aholisiga xizmat ko'rsatish yomonlashdi. Uy-joy qurishda qiyinchiliklar kuchaygan, ayniqsa evakuatsiya qilingan aholi kelgan sharqiy mintaqalarda. Masalan, urush yillarida Toshkent va umuman respublika jangovar zonadan bir yarim million evakuatsiya qilingan ikkinchi uyg'a aylandi, 300 ming etim bu erda yangi oilalarni topdi.

Bugungi kunda yoshlar o'rtasida ikkinchi jahon urushi xotirasini asrab-avaylash asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Ularni qanchalik Ikkinci jaxon Urushi haqida ma'lumotga egaligini aniqlash uchun sirdaryo viloyatida maktab va kollej o'quvchilari o'rtasida so'rovnama o'tkazildi [6].

Tadqiqotning asosiy maqsadi zamonaviy bolalar va o'smirlarning urush tarixini o'rganish zarurligini aniqlash edi; urush voqealari va uning oila a'zolari xotirasini o'tkazish; bolalar va o'smirlar urush haqidagi kitoblarni o'qiydimi va harbiy mavzularga qanday munosabatda ekanligini aniqlash edi. So'rovda 585 dan 7 yoshgacha bo'lgan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar ishtirok etdi: 59% qizlar, 41% o'g'il bolalar.

Ko'p bolalar va o'smirlar uchun "ikkinci jahon urushi" so'zları, birinchi navbatda, SSSR xalqining, xususan, O'zbekiston xalqining buyuk yutug'idir (77%). Ikkinci o'rinda "Vatan uchun janglarda halok bo'lganlarning xotirasi" (61%), uchinchi o'rinda - "hozirgi kunda yashayotgan faxriylar va urush qatnashchilariga hurmat" (42%), so'ngra "Vatanimiz taqdiridagi fojiali va dahshatli voqeа" (33%), "millionlab insonlar umrining qolgan qismi uchun og'riq va azob-uqubat hissi" (27%), "ularning hayotining ajralmas qismi, ya'ni bobosi, bobosi urush qatnashchilar" (20%), "urush ta'sir qilgan odamlarga rahm-shafqat" (17%). Va faqat 10% uchun-bu o'tgan kunlarning tarixi.

Albatta, maktab ta'limi, tarix darslari talabalarga mamlakat hayotidagi ushbu muhim va fojiali voqeа haqida ma'lumot beradi, ammo ular bolalar uchun yagona ma'lumot manbai emas. Yoshlar asosan ma'lumotni faxriylar va kutubxonachilardan- 10%, har bir oilada avloddan avlodga o'tib o'sha yillar xotira, respondentlarning kamida 84% (70%) ota-onalardan va 52% o'qituvchilardan ma'lumot olishar ekan.

Ikkinci jahon urushi haqida ma'lumot manbalari sifatida bolalar asosan kitoblarni (82%) va maktab darsliklarini (60%) ko'rsatdilar. Filmlar va seriallardan olingan ma'lumot (66%) tashkil etdi, chunki zamonaviy bolalarning aksariyati televizor va internetdan foydalanadi. Eng kam ma'lumot manbalari-maxsus kutubxonalarda taqdim etilgan gazeta va jurnallar (25%). Chunki xozirgi kunga kelib yoshlar gazeta va jurnallarni o'qimau qo'ygan.

Tarixiy xotirani kuzatish jarayonida to'g'ridan-to'g'ri muhokama qilish, tarixiy voqealarni, qahramonlarni, belgilarni muhokama qilish muhimdir. Eng ko'p bolalar ota-onalar bilan urush haqida suhbatlashar ekan, o'qituvchilar bilan maktab o'quvchilari 75%, kutubxonachilar bilan urush muhokamasi 36%, 33% ikkinchi jahon faxriylari va 31% bilan do'stlar va tanishlar bilan muhokama qilishar ekan.

Zamonaviy o'qituvchilarning maktab dasturi Ikkinci Jahon urushiga bag'ishlangan bo'lib turli tadbirlarni o'z ichiga oladi. Mustaqillik yillarida ushbu mavzuga bag'ishlangan ko'plab madaniy-tarixiy tadbirlar o'tkaziladi; ular nafaqat maktablarda, balki turli madaniy-ma'rifiy muassasalarda ham o'tkazildi. Ko'pincha bolalar faxriylar (72%) bilan

uchrashadi, ko'rgazmalarda ishtirok etadi (52%), maktab konferentsiyalarida ishtirok etadi (38%), kutubxona tadbirlarida respondentlarning faqat yarmi (52%) ishtirok etdi. Asosan, bolalar va o'smirlar Guliston shahrining Xotira maydoniga tashrif buyurishar ekan, shuningdek, poytaxtimizda ko'plab qardosh qabrlar, Motamsaro ona haykali, Sobir Rahimov haykali, Shoaxmad Shomahmudov haykallari yoshlarimiz axamiyatida ekan.

Zamonaviy dunyoda, bir qator mamlakatlarda ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar mavjud bo'lгanda, qorong'u kuchlar o'z saflariga yoshlarni jalb qilishga harakat qilganda, bu alohida ahamiyatga ega. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan Olmazor tumanidagi G'alabalar bog'i tashkil etilgani yigit-qizlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, sayyoramizni yigirmanchi asrdagi "jigarrang o'lat" dan qutqargan odamlarning jasoratini xotirlashda katta imkoniyatlar yaratmoqda. Qurolli kuchlar davlat muzeyida davlatimiz harbiy tarixi haqida hikoya qiluvchi 35 mingdan ortiq eksponatlar, fotosuratlar mavjud. Katta ekspozitsiya Ikkinchiji jahon urushiga bag'ishlangan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, 2019 yilda O'zbekistonda bir necha harbiy qabristonlarda xotira ramziy aksiyasiboshlangan. Bu yerda Ikkinchiji jahon ushidagi g'alabaning 75-yilligiga bag'ishlangan "xotira yo'li" aksiyasi doirasida Rossiyaga jo'natish uchun tuproq to'plandi [7]. Aksiya Buxoro va Kogonda boshlandi. Shu kabi marosimlar respublikaning 11 shahrida bo'lib o'tdi. 17 shaharlarida jami 11 birodarlik qabristonlari mavjud. Bu tadbirlarning barchasi O'zbekistonda Ikkinchiji jaxon urushi qurbanlarining xotirasini sharaflash va qadrlashining dalilidir [8].

O'zbekistonda ikkinchi jahon urushi qahramonlariga monumentlar tiklanishda ham davom etmoqda, masalan, Toshkent shahridagi "Darxon" mahalla ma'muriyatining yangi binosini qurish qaroriga ko'ra ta'mirlash talab etilgan edi. Binoni rekonstruksiya qilish vaqtida ikkinchi jahon urushi qahramonlariga uning oldida turgan yodgorlikni ko'chirish kerak edi [9]. Biroq, mahalla raisining so'zlariga ko'ra, yarim asrdan ko'proq vaqt mobaynida qulab tushgan granit yodgorligi vayron bo'ldi. Shu munosabat bilan uni qayta tiklash to'g'risida qaror qabul qilindi. Ikkinchiji jahon urushi qatnashchilari uchun yangilangan yodgorlik "Darxon" mahalla ma'muriyati binosi qarshisida o'rnatildi. Me'moriy kompozitsianing Markaziy qismida Ulug 'Vatan urushi yillari va "hech kim unutilmaydi, hech narsa unutilmaydi" yozuvi bosildi. Qirralarning ikki plitasida "никто не будет забыт" (hech kim hech qachon unutmaydi) degan jumlanı o'zbek tilida tarjima qilish rejalashtirilgan edi. Barcha qurilish ishlari yakunlangach, mahalla qo'mitasi binosida monument atrofidagi hudud obodonlashtirildi. Afsuski, so'nggi o'n yilliklar davomida respublikada urush qahramonlarining yodgorliklariga juda mas'uliyat bilan qaramadi - ko'pchilik qurilish yoki rekonstruksiya natijasida ko'chib ketgan yoki umuman yo'qolgan.

4. Xulosalar

Ikkinchiji jahon urushi davri va shu bilan birga Sovet davlati tarixidagi eng og'ir davr edi. Fashist Germaniyaning to'satdan, xiyonatkor hujumi Sovet Ittifoqini o'ta og'ir ahvolga solib qo'ydi. Jabhalardagi o'ta og'ir vaziyat urushning birinchi oyalarida, keyin esa 1942 yilning yozida va kuzida fashistlar qo'shinlari uzoq mamlakatga bostirib kirganlarida yuzaga keldi. Biroq Uchinchi Reyxning hukmdorlari SSSRning harbiy, iqtisodiy va ma'naviy-siyosiy qudratini baholashda xatolar qilishdi. Old va orqa xavfli va kuchli dushmaniga qarshi janglarda va janglarda birlashdilar. Urush yillari odamlar orasida qanday ulkan kuch hukm surayotganligini ko'rsatdi. Vatanparvarlik frontda va orqada ommaviy qahramonlik manbai, urushlar tarixi hali bilmagan manba edi.

- Ilmiy faoliyatni tashkil etish urush talablariga muvofiq olib borildi va bo'limlar, komissiyalar va qo'mitalar kabi ilmiy tuzilmalarning yangi shakllari yaratildi. Ular turli sohalarda olimlar va mutaxassislarni birlashtirganligi sababli, ular ko'plab katta va murakkab muammolarni hal qilish imkoniga ega bo'ldilar. Ishlab chiqarish va tadqiqotlar bilan

shug'ullanadigan hududlar va xalq xo'jaligining turli muammolari bo'yicha komissiyalar va qo'mitalar tuzildi.

- Urush sharoitida ilmiy muassasalar faoliyati bilan yaqindan bog'liq holda xalq xo'jaligining asosiy muammolarini hal etishda yuqori samarali ilmiy natijalarga erishildi. Ilmiy tadqiqotlarning asosiy maqsadi imkon qadar ko'proq tabiiy resurslarni o'zlashtirish jarayonini kuchaytirish edi. Natijada, qo'shimcha xom ashyo manbalari, yoqilg'i-energetika resurslaridan samarali foydalanish usullari va vositalari aniqlandi.

- Urush paytida oliy o'quv yurtlari juda qiyin sharoitlarda ishlashni davom ettirdilar. Ta'lif muassasalarining moddiy-texnik bazasi zaiflashdi, talabalar va o'qituvchilar soni keskin kamaydi. Harbiy yillarning shartlari munosabati bilan oliy o'quv yurtlarida o'qish muddati qisqartirildi, hukumat institutlar, fakultetlar va kafedralarni birlashtirishga qaror qildi, ba'zilari esa umuman bekor qilindi. Evakuatsiya qilingan ta'lif muassasalari O'zbekiston oliy ta'lif muassasalari bilan birlashtirildi va tadqiqotchilar mahalliy olimlar bilan birgalikda o'z tadqiqotlarini davom ettirdilar.

- Oliy ta'lif muassasalarida kadrlar tayyorlashni takomillashtirish va takomillashtirish maqsadida o'qishga qabul qilish tartibi o'zgartirildi, yaxshi ma'lumotli, nafaqaga chiqqan, nogiron vakam ta'minlangan talabalar uchun stipendiyalar joriy etildi.

O'zbekiston ushbu voqealarni eslaydi, har yili davlat va jamoat tashkilotlari urush faxriyalarini tabriklashadi. Bugungi kunda yoshlar o'rtasida ikkinchi jahon urushi tarixi xotirasini asrab-avaylash buyuk vazifalardan biridir.

Иқтибослар/ Списки/References:

[1]Events to celebrate the day of memory and honors Read more: https://www.norma.uz/nashi_obzori/

meropriyatiya_k_prazdnovaniyu_dnya_pamyati_i_pochestey

[2]Halq so'zi.2019,24 october

[3] Abduraxmonov E. The contribution of scientists from the republics of Central Asia to the front. -T : Science. 1990. Alimova D., Ivanova L. 50 years learning history of Uzbekistan in the 1941-1945 years. Modern problems and prospects of its historiographyю-Tashkent: fan,1995.-P.Akhunova M.A., Lunin B.V. History of historical science in Uzbekistan. -T: 1970. Y.Oxunboboyev.Workers of Uzbekistan- to the front.-M.,1942-39p.

[4]NA RUz. P-90-fund, 8-list, 87-page.Shamsutdinov R., Karimov Sh. History of motherland (Soviets of Uzbekistan in the period of the invasion) the Second Book 2-th part. andijon, 1998 y. -380 b.

[5] New history of Uzbekistan. The second book.Soviet of Uzbekistan During the colonial period T.: "Sharq" 2000 yil -520 b.

[6] The survey was conducted in Syrdarya region in schools and colleges, - 2020, January 15

[7] Bulletin of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1945, No. 1-2.

[8] Academy of Sciences in intellectual history of Uzbekistan. Chapter II. An during world war IIhttp://shosh.uz/akademiya-nauk-v-intellektualnoy-istorii-uzbekistana-glava-ii-an-v-godyi-vtoroy-mirovoy-voynyi/

[9] The role of Uzbekistan and Tashkent in preserving and enhancing the scientific potential and cultural heritage of the USSR during the great Patriotic war (1941-1945) Part 2.<https://mytashkent.uz/2012/12/09/informacionno-analiticheskij-centr/>

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Гўзал Рассакова Қодировна,
Жиззах давлат педагогика институти
катта ўқитувчиси

ДИНИЙ ХАЛФАЛАРНИНГ ХОРАЗМ ХАЛИФАЧИЛИГИДАГИ ЎРНИ

For citation: Guzal Razzakova Kadirovna, PLACE OF A WOMEN-EXECUTOR - HALFA BOOK IN KHOREZM OASIS. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp.89-95

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-10>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Хоразм халфачилик санъатининг шаклланиш тарихи, халфачилик санъатида аёл халфаларнинг ўзига хос ўрни, диний халфаларнинг маросимлардаги фаолияти ёритилган. Хоразмда аёл қўшиқчилар "халфа" деб юритилади, улар фақат ашула айтиш билан чекланмаганлар, чунки халфалар санъатнинг кўп турларидан хабардор бўлганлар, улар хотин-қизлар ўртасида ранг-баранг халқ қўшиклари, мумтоз ашулалари, шоирларнинг газалларини ва ошиқлик достонларидан парчалар куйлашган, диний мавзуда сухбатлар қилишган. Халфалар бу даврада асосан халқ достонларини ўқиши билан бирга уларни мусиқа жўрлигига маромига етказиб куйлаб ҳам берадилар.

Калит сўзлар: халфачилик санъати, диний халфалар, қиссаҳон, қироатхон халфалар, дағн маросими, диний мазмундаги китоблар, мотам, таъзия, диний тадбирлар.

Гузал Рассакова Кадировна,
Старший преподаватель Джизакского государственного
педагогического института

МЕСТО ЖЕНЩИНЫ-ИСПОЛНИТЕЛЬНИЦЫ - ХАЛФА КНИЖНИЦА В ХОРЕЗМСКОМ ОАЗИСЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается что, в Хорезмской области Узбекистана исполнительница народных песен и народно-эпический сказаний, а также отрывков из дастанов и их песен называют халфа. Халфачилик - искусство халфа сформировалось и получило развитие в Хорезме в средние века. В XIX - XX века данное искусство приобретает свой статус и форму исполнительства, которое функционировалось женщинами на женской половине "ичкари". Позднее они стали обслуживать семейные торжества и народные праздники. Халфа - это женщина - исполнительница народных песен и инструментальной музыки, одновременно эпическая сказительница и поэтесса в Хорезмском оазисе, вобравшие в себя традиции устного народного творчества.

Ключевые слова: искусство халфа, женщина-исполнительница, халфа китобий-халфа книжница, старинные книги религиозного содержания, поминка, религиозная деятельность, мероприятия.

Guzal Razzakova Kadirovna,
Senior Lecturer of Jizzakh State
pedagogical institute

PLACE OF A WOMEN-EXECUTOR - HALFA BOOK IN KHOREZM OASIS

ABSTRACT

The article says that, in the Khorezm region of Uzbekistan, the performer of folk songs and folk epic tales, as well as excerpts from dastans and their songs, are called half. Khalfachilik - the art of half was formed and developed in Khorezm in the Middle Ages. In the nineteenth and twentieth centuries, this art acquires its status and form of performance, which was functioned by women in the female half of the Ichkari. Later they began to serve family celebrations and public holidays. Halfa is a woman - performer of folk songs and instrumental music, at the same time an epic storyteller and poetess in the Khorezm oasis, which have incorporated the traditions of oral folk art.

Index Terms: half art, female performer, half-whale-half-half book scribe, ancient books of religious content, wake, religious activity, events.

1. Долзарблиги:

Мустакилликнинг дастлабки йилларида ноқ халқимизни маънавий юксалтириш, миллий қадрият ва урф-одатларимизни асраб-авайлаш ва уларни келгуси авлодларга етказишга биринчи галдаги долзарб вазифалардан бири сифатида қаралди ҳамда бу борада кенг қамровли ислоҳотлар олиб борилди[1]. Ўзбек халқи маданиятининг бой тарихини билиш, уни тўлақонли ўрганиш, маданиятимиз ривожи учун асосий мезон саналади. Ўзбек халқи маданияти серқирра бўлиб, ниҳоятда салмоқли мазмун ва моҳиятни қамраб олади. Жами маданиятимиз сингари халқ оғзаки ижоди ҳам ўзида ворисийликни мужассам этар экан, унда ижро, мусиқа арбоблари, шакл ва турларининг тарихан ўзгариб боришини кузатиш мумкин. Халқ маданияти таркиби жамиятнинг деярли барча соҳасини қамраб оладики, олимлар талқини билан таснифлаганда: "халқ маданияти кенг, серқирралиги ва мураккаб ижтимоий-тарихий воқелик сифатида халқ, миллат, этносларнинг ҳаёт тарзини гнесеологик

тажрибаси, тафаккури, тили, дини, аҳлоқи, одоби, маънавияти, урф-одатлари, байрамлари, анъаналарини ўз ичига олувчи, ижтимоий-маданий борлиғидир". Шу ўринда Хоразм воҳасигагина хос бўлган халфачилик санъати алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, қадимий Хоразм халқи Ўрта Осиёда ўзига хос юксак маданияти билан катта из қолдирган. Хоразм санъаткорларининг қадим замонларга бориб тақаладиган нафис санъати "халфачилик" ҳам кўп асрлар давомида сайқал топиб, оммани ўзига жалб қиласиган сеҳрли қучга айланган. Деярли 3000 йиллик тарихга эга муқаддас "Авесто" китобида (хусусан унинг "Яшта" ва "Виспарт" бўлимларида) қадим Хоразм санъати, тўй ва маросимлари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. "Авесто"ни ўқиб, уларни хотин-қизлар даврасида тарғиб қилган аёлларни ҳам "қалпа" деб аташган. Ислом дини кириб келгач, Хоразмда мусулмончилик урф-одатларига мослашган халфачилик, достончилик ҳамда шу тарзда бизгача етиб келган услублар жорий этила бошланди. Шариат асосларини тарғибот қилувчи ҳар хил қиссалар, қўшиқлар, хикоялар, достонлар номалардан "Бобо Равшан", "Пайғамбарлар ҳикояти", "Султонбобо ҳикояти", "Мерожнома", "Юсуф ва Зулайхо", "Жуҳуд ўғлон" каби мусиқий жихатдан бой достонлар яратилиб кенг тарқалди.

Халқ тарихи билан боғлиқлиқда шаклланиб келган халфачилик санъатида аёл халфаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлган. Хоразмда саводхон, гапга чеган, айни пайтда хонандалик қобилиятига эга бўлган зукко аёлларни "халфа" деб юритишади. Маълумки, халфа қўшиқлари халқ руҳини, халқ орзу-армонларини ёрқин акс эттириб, одамлар юрагига таъсир этиб хусусан аёллар томонидан ижро этиладиган санъат тури бўлган. Мехнаткаш омманинг озодлик ва баҳт учун кўрашида мададкор бўлиб, халқнинг дарди айниқса, аёлларнинг ҳаёти, ноҳаклик, аёлларнинг манфаати куйланган, гояларни жонли гавдалантириб содда, равshan тил билан куйларга солиб бадиий шаклда тараннум қилган жанрдир. Ҳар бир маҳаллий услугуб ўз хусусиятлари ва анъаналарига эга бўлганидек, фақат Хоразм маҳаллий услугуга хос бўлган халфачилик санъат тури анъаналари эса узоқ даврлар мобайнида шаклланган. Улар халқимизнинг турли шароитлардаги турмуши, меҳнат машғулотлари маросим ва урф-одатлар жараёни билан узвий боғлиқ ҳолда юзага келган.

Мазкур санъат турининг ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялашдаги аҳамияти мавзу долзарблигини белгилайди.

2. Тадқиқот усуллари ва ўрганилганлик даражаси:

Тадқиқотда қиёсий, тарихий таҳлил усуллари асосида Хоразм халифачилигида диний халфаларнинг ўрни тадқиқ этилди. Мавзу бўйича профессор М.Саидов, тадқиқотчилар С.Рўзибоев, Н.Сабуров ва Б.Мадримовлар томонидан илмий изланишлар олиб борилган.

3. Тадқиқот натижалари:

Халфачилик жозибали ва навқирон аёллар санъати сифатида Хоразм воҳасида (ҳозирги кунда Хоразм вилояти ва Қарақалпогистон Республикаси Элликқалъа вилояти) кенг давом этмоқда. Халфачилик намояндалари Биби шоира, Ожиза халфа, Хонимжон халфа, Онажон Сафарова, Назира Собирова, Розия Матниёз қизи, Саодат Худойберганова, Пошшо Саидмамат қизи, Амбарジョン Рўзиметова, Аноржон Раззоқова ва б. Халфачилик нафақат анъанавий "устоз-шогирд" мактаблари, балки замонавий Хива мусиқа мактаблари, Урганч ва Элликқалъа санъат коллежларида, жумладан, Хивада шаҳрида ташқил этилган "Халфа" қизлар

мактаби орқали ўзлаштирилмоқда. Халфа ижрочилари танлови Хоразмда ва Қорақалпогистон Республикаси Элликқалъа вилоятида "Нафосат бўстоним маним" номли фестивали доирасида (2013 йилдан) ўтказилмоқда. Хоразмлик халфалар ўз санъати ва ижрочилик маҳоратларини "Бойсун баҳори" Очиқ фольклор фестивали, "Асрлар садоси" Анъанавий маданият фестивали ва "Шарқ тароналари" Халқаро мусиқа фестивалларида намойиш этмоқдалар. Халфачилик санъати фестивали Хива шаҳрида 2016 йилда ўтказилган.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг 25 йиллиги муносабати билан Хоразм вилоятининг Хива шаҳридаги Иchan қалъа мажмуасида 2016 йилнинг 3 июнь куни "Халфачилик: анъана ва замонавийлик жиҳатлари" мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани ҳамда халфа қўшиқлари ижрочиларининг биринчи республика кўрик-танлови бўлиб ўтади. Кўрик-танлов ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Республика халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар илмий-методик маркази ташаббуси билан "Олтин мерос" халқаро хайрия жамоат фонди, "Тасвирий ойина" ижодий уюшмаси, Хоразм вилояти ҳокимияти ҳамда Маданият ва спорт ишлари бошқармаси билан ҳамкорликда ўтказилди. Тадбирдан кўзланган асосий мақсад Мустақиллигимизнинг 25 йиллик байрамига тайёргарлик кўриш, 2016 йилнинг "Софлом она ва бола йили" Давлат дастури ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрь "2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос обьектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ги 222-сон қарорининг ижросини таъминлаш [9], халфачилик санъатини илмий ўрганиш ва уни ривожлантириш, халқ ижодиётида қайнар булоқ бўлган фольклор қўшиқчилигининг зилол янглиғ сарчашмаларидан бири ҳисобланган халфачилик санъатини қелажак авлодга асл ижрочилик анъанасини йўқотмаган ҳолда етказиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Халқ ижодиёти ва маданий-маърифий ишлар республика илмий-методика маркази томонидан зарур қўлланмалар яратиш, ўқув семинарлари, анжуманлар ва бошқа тадбирлар ташкил этиш, Наврӯз байрамлари учун ҳам халфаларнинг алоҳида дастурларини тайёрлаш, бу сержило санъатдан халқимизни янада кўпроқ баҳраманд этишдан иборат бўлди.

Халқимиз азалдан тинчлик-осойишталиктини, дўстлик ва ҳамжиҳатликни юксак қадрлаб келган. Аждодларимиздан мерос қолган урф-одатлар, байрам ва маросимлар, куй-қўшиқларда ҳам халқимизга хос бундай юксак фазилатлар яққол намоён бўлади.

- Хоразм халфачилик санъати ўзлигимизни намоён қилувчи қадриятларимиздан биридир, - дейди Хоразм вилояти маданият ва спорт ишлари бошқармаси бошлиғи Шокир Мадаминов. - Бу йўналиш Хоразм қўшиқчилиқ санъатида алоҳида ўрин тутиб, халфалар эпик асарлар, терма ва лапарларни ўзига хос усулда куйлаб келган. Қўшиқчиликтининг бу йўналиши асосан аёллар орасида кенг тарқалган ва шу йўналишда қўшиқ айтадиганлар халфа дейилган. "Халфа" сўзи турли даврларда турли шаклларга эга бўлиб, унинг лугавий маъноси "куйловчи", "етакчи" маъноларини англатган.

Халфачилик санъати уч турга бўлинади, яъни ижодкор шоира халфалар, ансамблли халфалар ва китобий якка халфалар. Биринчи тоифадаги халфалар халқ достонлари ва ўзлари ёзган шеърларга куй басталаб, ижро этади. Ансамблли халфалар жамоаси кўпинча уч кишидан иборат бўлиб, устоз халфа гармон чалиб ашула айтган, доирачи унга жўр бўлган, раққоса қайроқ билан рақсга тушган. Бу

хил халфалар халқ достонлари, түй қўшиқлари, лапар, ялла ва бошқа ижодкорлар асарларини гармон ва доира жўрлигида куйлашади. Якка халфалар эса достон қўшиқларини созсиз ижро этади.

Халфа қўшиқлари ижро чиларининг биринчи республика кўрик-танловида Хива туманидан Зумрад Мадримова биринчи ўринни қўлга киритди. Пошшажон Иброҳимова ҳамда Раъно Оллоберганова иккинчи ўринни эгаллади. Истаргул Бекманова, Санобар Қиличева, Матлуба Отажонова учинчи ўринга сазовор бўлди [1].

Аслида "халфа" (арабча) сўзининг лугавий маъноси "эргашмоқ", "ўрнини босмоқ", "ўринбосар", "давомчи", "ноиб" демакдир [3]. Бир қанча тадқиқотчилар ўзларининг хуносаларида халфалар ҳақида шундай фикрлар билдирадилар: Н.Сабуров халфаларнинг ижро чилик санъатига қараб, 2 гурӯҳга: санъаткор ашулачи халфалар ва қироатхон-қиссаҳон халфаларга бўлса, профессор С.Рўзибоев 3 гурӯҳга: ижодкор, достончи халфалар; ижро-созанди халфалар; қироатхон-қиссаҳон халфаларга бўлинади. Ушбу мақоламиизда қироатхон-қиссаҳон, яъни диний халфаларга тўхталиб ўтамиз.

Хоразмнинг довругини дунёга танитишда санъаткор аёллар халфачилик анъаналари орқали муносиб ҳисса қўшиб келишган. Буни аёллар ўртасида қадими бетакрор халфачилик мактаби кенг ривожланганлигида ҳам кўриш мумкин. Хоразмда хонандалик қобилиятига эга бўлган оқила аёллар "халфа" деб аталиб, "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да шариат ақидаларини яхши билувчи, ўқимишли киши тарзида шарҳланган. Дарҳақиқат, "лугат"даги шарҳ билан биз тилга олаётган халфалар фаолияти маълум дараҷада алоқага эгадир.

Халфа сўзининг тарихий илдизлари қадими зардўштийлик ва Мұҳаммад (с.а.в.) пайгамбар асос соглан VII аср мусулмон феодал давлат халифаликка бориб тақалади. Профессор М.Сайдовнинг ёзишича, ҳазрати Али (розияллоҳу анҳу)нинг қаҳрамонона саргузаштларига бағищланган бир туркum достонлар араб тилидан туркий тилларга таржима қилган. Бизгача бу достонлар бир қанча вариантларда этиб келган [4].

Араблар ислом ақидаларини тарғиб қилиш воситаси сифатида достонлардан ҳам фойдаланишган. Бадиий достонлар ўша даврларда қиссаҳонлар томонидан катта халқ йигинларида ўқилган. Аста-секинлик билан оиласвий, майший маросимларда ҳам бу достонларни ўқиш расм бўлди-да, саводхон аёллар ўз йигинларида ёдан ёки китобдан ўқий бошлаганлар.

Шу тариқа достонларнинг қироатхон-қиссаҳон халфалар томонидан ижро чилиги юзага келган. Ҳолбуки, достонларнинг қироатхон-қиссаҳонлар томонидан ижро қилинишига исломгача бўлган даврларда замин тайёрланган эди. "Авесто"даги маросимларни ижро қилишда қатнашган аёллар ижро чилиги шаклланиши ва кейинги катта тараққиётига омил вазифасини ўтаган, дейиш мумкин.

Диний маросимларда халфалар иштироки динга оид урф-одат, анъанана, қарашларни ўзида жамул-жам этиб, кўпинча панд-насиҳат тарзида айтилган сўзлари хотин-қизларнинг дунёқараши, билим-савияси, ижодкорлигининг ошиб боришига ҳам ҳизмат қилган [5].

Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси Беруний туманида истиқомат қилувчи диний халфа Клара Курбонбоева билан бўлган суҳбатда шундай дейдилар: Диний халфалар Хоразм воҳасида Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткўл, Беруний туманларида азаларда, дағн маросимларида "Рисолаи руҳнома", "Охират озиги" китобларидан ўқилиб, одамларни сабр-бардошли, меҳр-оқибатли ва бошқа

инсоний фазилатли бўлишига чақиришади.

Шунингдек, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатлар, одоб-ахлоқ масалаларига доир мулоҳазалар, насиҳатлар ҳам тилга олинади. Диний халфалар онани рози қилиш ҳақидаги мавзулардан ҳам панд-насиҳатлар ўқийдилар. Масалан, Муовия ибн Ҳайида (розияллоҳу анху) айтадилар: Расулуллоҳдан "кимга яхшилик қиласай?", деб сўрадим. "Онангга", дейдилар [6]. Шу саволимни 3 марта қайтарсам ҳам, Расулуллоҳ (с.а.в.): "Онангга", деб жавоб қилдилар. 4 марта сўраганимда: "Отангга", дедилар. Диний халфаларимиз бебаҳо насиҳатлари билан жуда кўп хонадонларга тинчлик, хотиржамлик, муросай-мадорали бўлишга ундаидилар.

Дафн маросимларида иштирок этувчи диний халфалар асосан, Хоразм воҳасида ва Қорақалпоғистон Республикасининг Тўртқўл, Беруний, Элликқалъа туманларида кенг тарқалган бўлиб, улар таъзия бўлган хонадонда марҳум чиқиб кетганидан кейин "Учи" ва "Еттиси" каби маросимлар оралиғида диний китоблардан ўқилиб, шу хонадоннинг эгаларини сабр-бардошли бўлишига ундашади. Ислом таълимотидан бизга маълумки, инсон бу дунёни тарк этганидан кейин унинг орқасидан келган яқинлари дод-вой солиб, фам-андуҳга тушиши мумкин эмас, чунки булар динда ман қилинган. Агарда бу кўрсаткич қоидаларига амал қилинмаса, "бу дунёдан ўтган одамнинг у дунёда руҳи азобланади", деган фикрлар диний китобларда кўрсатилиб ўтилган. Таъзия-мусибат аҳлига тасалли бериш, мусибатга сабр қилишда ажр борлигини эслатиш, аҳолининг хукмига рози бўлишга тарғиб қилишдир. Унинг хукми эса, эр ва аёл кишига қуидаги ҳадиси шарифга асосан мустаҳабдир: Яъни, "кимки мусибат етган биродарига таъзия билдиrsa, мусибат етган кишига бериладиган савоб берилади" [7]. Шунингдек, дафн маросимларида йиги қўшиқлари ҳам айтилган. Ушбу қўшиқлар азаларда айтилиб, баъзан "Марсия", Хоразмда "Айтимчилик" деб ҳам номланган. Улар бирор киши вафот килганида йиги билан бирга айтилади: Инсон шодланса ҳам, қийналса ҳам кўшиқقا мурожаат этади. Кўшиқ инсонга худди алла каби таъсир қиласи. Кўнглига тасалли бсрди, инсонни алқайди. Шодлиги ва қайғусини бошқалар билан баҳам кўришга ёрдам беради [8].

Бундан ташқари, қироатхон-қиссанон халфалар "Мавлуд" маросимларида ҳам иштирок этадилар, Мұҳаммад (с.а.в.) васиятларидан ўқиб, маросимни ўтказадилар. Ислом дини эътиқодига кўра, Мұҳаммад (с.а.в.) пайғамбаримизнинг туғилган куни "Мавлуд" маросими сифатида нишонланади. Шу сабабдан, бу кунни "Мавлуд" (арабча, "мавлуд"-туғилиш), ёки "мавлуд ан-набий" (пайғамбар мавлиди), ёки мавлуд-ош-шариф (кутлуг мавлид) деб аталади.

"Мавлуд" маросимида ҳам маълум тарихий-ижтимоий воқелик акс этган. Бундан ташқари, "Мушкул-күшод" маросимларини ҳам диний халфалар ўтказадилар. "Мушкул-күшод"нинг маъноси "мушкуллари осон бўлсин, ишларининг омадини берсин" мазмунида бўлиб, бу маросим олиб борилади. "Халфа китобий"лар "Улли пир", "Мушкулкүшод" каби маросимларда "Фавсули Аъзам", "Пайғамбар ҳикояти", "Бобо Равшан", "Биби сешанба" ва бошқа диний мавзудаги китобларни якка ҳолда ўқиб аёллар дардини енгиллаштиришган.

4.Хулосалар:

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, диний халфалар ўзларининг фаолиятлари давомида миллий-қадрият ва диний урф-одатларимизни авайлаб-асраси, одоб-ахлоқ масалаларига доир насиҳатлари билан Хоразм халфачилигига муносиб из қолдирдилар. Халфа санъатининг ўзига хос қирралари замон талабларига мувофиқ шаклланган ва ривожланган. Хоразм воҳасида илгаридан

бери давом этиб келаётган анъанага мувофиқ халфалар ижод қилғанлар. Улар устоз шогирд услубида ўз ижодларини биладиган қўшиқ ва достонларни шогирдларига ўргатганлар.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Халфачилик - ўлмас санъат // <http://uza.uz/oz/society/khalfachilik-lmas-sanat-03-06-2016>
2. Рazzoқova Г. Хоразм халфачилиги санъати тарихи. Рисола. -Тошкент, 2016. (Razzoqova G. History of the art of Khorezm caliphate. Risola.-Tashkent, 2016).
3. Арабско-русский словарь. М., Тос.изд. Национальный словарей. 1858г. (Arabic-Russian dictionary. M., Tos.izd. National dictionary. 1858).
4. Сайдов М. Ўзбек давлатчилигига бадиий маҳорат. -Тошкент: Ёзувчи, 1992. (Caidov M. Artistic mastery in Uzbek statehood. - Tashkent: Writer, 1992.)
5. Рazzoқова Г. Хоразм халфачилиги санъати тарихи. Рисола. -Тошкент, 2016. (Razzoqova G. History of the art of Khorezm caliphate. Risola.-Tashkent, 2016.)
6. Сараланган саҳифалар. Мусулмонлар тақвим китобларидан. -Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003. (Sorted pages. From the Muslim calendar books. -Tashkent: Movarounnahr, 2003).
7. Салоҳиддин Муҳиддин. Исломда ўлим ва жаноза масалалари. -Тошкент: Мовароуннаҳр, 2000. (Salohiddin Muhiddin. Issues of death and funeral in Islam. - Tashkent: Movarounnahr, 2000).
8. Рўзимбоев С., Рўзметов Ҳ. Фольклор атамалари қисқача лугати. - Урганч, 2007. -Б.27. (Ruzimboev S., Ruzmetov H. A concise dictionary of folklore terms. - Urgench, 2007. -P.27.)
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрь "2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш Давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида"ти 222-сон қарори (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated October 7, 2010 No 222 "On approval of the State Program for protection, preservation, promotion and use of intangible cultural heritage for 2010-2020")//Lex.uz

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

Дилшода Рўзиева Мавлоновна,
Навоий давлат педагогика институтининг
мустақил изланувчиси

ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ХОТИН-ҚИЗЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИ - МАМЛАКАТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА

For citation: Ruzieva Dilshoda Mavlonovna, SOCIAL ACTIVITY OF WOMEN AT A NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN - ONE OF THE IMPORTANT FACTORS OF DEVELOPMENT OF THE COUNTRY. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 96-103

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-11>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида хотин-қизларга нисбатан давлат сиёсати, унинг мазмун-моҳияти, аёллар хуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, гендер тенгликни таъминлаш, оила, оналиқ ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш, улар бандлигини таъминлаш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилашга қаратилган ислоҳотлар давлат сиёсатида устувор аҳамият касб этганлиги, бу эса, ўз навбатида хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигига хизмат қилганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичи, давлат, сиёсат, жамият, хотин-қизлар, ижтимоий фаоллик, ислоҳотлар, оила, оналиқ ва болалик.

Дильшода Рузиева Мавлоновна,
Навоийский государственный педагогический институт
независимый исследователь

СОЦИАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖЕНЩИН НА НОВОМ ЭТАПЕ - КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

В статье описывается государственная политика в отношении женщин на новом этапе развития Узбекистана, ее содержание, обеспечение прав и интересов женщин, их полная поддержка, обеспечение гендерного равенства, социальная защита семьи, материнства и детства, развитие женского предпринимательства. А также реформы, направленные на обеспечение занятости и улучшение условий труда и жизни, стали приоритетом государственной политики, что, в свою очередь, способствовало социальной активности женщин.

Ключевые слова: новый этап развития Узбекистана, государство, политика, общество, женщины, социальная активность, реформы, семья, материнство и детство.

Ruzieva Dilshoda Mavlonovna,
Navoi State Pedagogical Institute
independent researcher

SOCIAL ACTIVITY OF WOMEN AT A NEW STAGE OF DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN - ONE OF THE IMPORTANT FACTORS OF DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

ABSTRACT

The article describes the state policy towards women at a new stage in the development of Uzbekistan, its content, ensuring the rights and interests of women, their full support, ensuring gender equality, social protection of the family, motherhood and childhood, the development of female entrepreneurship, reforms aimed at ensuring employment and improving working and living conditions have become a priority of state policy, which, in turn, has contributed to the social activity of women.

Index Terms: new stage of development of Uzbekistan, state, politics, society, women, social activity, reforms, family, motherhood and childhood.

1. Долзарблиги:

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида аёлларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, оила, оналик ва болаликни ижтимоий муҳофаза қилиш, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш, уларнинг иш билан бандлигини таъминлаш, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди.

Шу ўринда Президент Ш.Мирзиёевнинг қуйидаги фикрларини келтириш мақсадга мувофиқдир: "Ҳозирги глобаллашув даврида хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Айниқса, аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий фаоллигини ошириш давр талабига айланмоқда". Шунинг учун ҳам, хотин-қизларга бўлган эътиборни янада кучайтириш, улар бандлигини ошириш масалаларига алоҳида ургу берилмоқда. Бунда давлат раҳбари Ш.Мирзиёев томонидан илгари сурилган бешта муҳим ташаббус асос бўлмоқда. Маълумки, бешинчи ташаббус хотин-қизларни иш билан таъминлаш масалаларига қаратилган. Бу борада республикамиизда кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Зоро, хотин-қизларнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги иштироки изчил ислоҳотлар самарадорлиги

асосан аёлларнинг фаол иштирок этиши билан боғлиқдир[7].

Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, хукуқ ва қонуний манфаатларига сўзсиз риоя қилинишини таъминлаш, оналик ва болаликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг турли соҳа ва тармоқларда ўз қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариши учун шарт-шароит яратиш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилаётган бўлса-да, ушбу соҳадаги ишларнинг ҳолати хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, улар билан мақсадли ишларни ташкил этиш, оилаларда маънавий-ахлоқий муҳитни мустаҳкамлаш ва соғломлаштиришнинг самарали механизмини яратишга тўсқинлик қилаётган бир қатор тизимли муаммо ва камчиликларни ўрганиш, илмий таҳлил этиш мавзунинг долзарблигини белгилайди ва уни қўйидаги жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, миллат, жамият ва давлатнинг келажаги кўп жиҳатдан аёлларнинг маънавий баркамоллигига ҳамда уларнинг тўлақонли фаолиятига, ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳалардаги ислоҳотларнинг натижадорлиги хотин-қизлар иштирокига бевосита боғлиқ эканлиги улар ижтимоий фаоллигини ошириш омилларини илмий ўрганишни тақозо этади;

Иккинчидан, республиканинг иқтисодий тараққиётида тадбиркорлик фаолияти, хунармандчилик ва фермерлик ҳаракатининг ҳиссаси, унда хотин-қизларининг ўрни ва ролини таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади;

Учинчидан, маданий жараёнларда аёлларнинг таълим, илм-фан ривожидаги ўрни, оила мустаҳкамлигини таъминлаш, замонавий намунали оилани шакллантириш ва унинг маънавий-ахлоқий негизлари ва анъанавий оилавий қадриятларини мустаҳкамлашдаги роли, миллий маънавият ва маданият муаммоларини илмий ёритган ҳолда тарихий таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Тўртинчидан, хотин-қизлар билан ишлаш механизмини тубдан ўзгартириш зарурати, аёл, оила, маҳалла ҳамкорлиги билан боғлиқ муносабатларнинг янги босқичи, уларни амалга ошириш шаклларини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш мавзунинг долзарблигини кўрсатади.

2. Методлар ва мавзунинг ўрганилганлик даражаси:

Мақолада хотин-қизлар фаолияти билан боғлиқ жараёнларни ва ҳодисаларни ўрганишда умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик тизимлилик холислик тамойиллари шунингдек, муаммога цивилизацион ёндошув ҳамда қиёсий таҳлил усуслари ва социологик, тарихий тадқиқот, дала маълумотлари, хронологик методлар асосида ёритилган.

Ўзбекистон хотин-қизлариниг ижтимоий фаоллиги, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни масаласи мустақиллик йилларида тарихчи олималар Д.Алимова, Д.Бобоҷонова, К.Нишонбоева, Н.Джураева, Д.Собирова каби олималар томонидан амалга оширилган.

Д.Алимованинг Ўрта Осиё хотин-қизлари масаласига бағишлиланган илмий монографияси ва кўплаб илмий мақолаларида хотин-қизларнинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи ва оиласидаги ўрни масалалари анъанавий қарашлар ҳамда тарихийлик тамойили асосида ўрганилган [1].

Шунингдек, Я.Абдуллаева[2], Н.Жўраева [3], Д.Собирова [4] нинг илмий-тадқиқот ишларида хотин-қизларга нисбатан муносабатдаги совет давридаги инқилобий ўзгаришлар билан боғлиқ сиёсатнинг мустамлакачилик моҳияти янгича тафаккур, мустақиллик мафкураси асосида илмий таҳлил қилинган.

3. Тадқиқот натижалари:

Мамлакатда мустақил ривожланиш йиллари давомида аёлларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича катта муваффақиятларга эришилди. Ўз-ўзидан аёнки, республиканинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида хотин-қизларнинг фаол иштирок этишини таъминлаш соҳасидаги салмоқли муваффақиятларининг аҳамияти ҳам салмоқлидир. Айниқса, бу йўналишда меъёрий-ҳуқуқий базани ривожлантириш борасида аёллар манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтирилган қарийб 100 та миллий ва халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва ратификация қилинди. Маълумки, Бош Қомусимиз аёлларнинг фундаментал ҳуқуқлари ҳимоясини қафолатлайдиган энг муҳим ҳужжат ҳисобланади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг қатор фармон ва қарорлари қабул қилинган. Шунингдек, ҳар йили муайян йўналишда қабул қилинаётган маҳсус давлат дастурларининг ҳаётга тадбиқ этилиши доирасидаги режали ишлар қайсирида даражада аёлларнинг ҳаёт шароити ва сифатини яхшилашга ҳам алоқадордир.

Бундан ташқари, Ўзбекистон БМТ ва Халқаро Мехнат ташкилотининг қатор конвенцияларини Марказий Осиёда биринчилардан бўлиб ратификация қилган. Улар орасида "Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида", "Оналикни ҳимоя қилиш тўғрисида", "Мехнат ва иш турлари соҳасида камситишлар тўғрисида"ги ва бошқа ҳужжатлар мавжудлиги фикримиз далилидир.

Президент Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4749-сонли Фармони асосида "Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг давлат ва жамият бошқарувидаги ўрнини кучайтириш, хотин-қизлар, касб-ҳунар коллежи битирувчи қизларининг бандлигини таъминлаш, уларни тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш, оила асосларини янада мустаҳкамлаш" каби вазифалар белгилаб қўйилди. Айнан, 2018 йил 2 февралдаги "Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-5325-сонли Фармони эса бу борадаги ишларнинг мантиқий давоми бўлди. Мазкур Фармон билан хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ва социал фаоллигини ошириш, уларнинг турли соҳа ва тармоқларда ўз қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариши учун шарт-шароит яратиш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига сўзсиз риоя қилинишини таъминлаш, оналик ва болаликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу Фармонни қабул қилишдан асосий мақсад хотин-қизларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлашни сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиб, уларнинг оила ва жамиятдаги ўрни ва мавқеини мустаҳкамлаш, салоҳиятини тўла намоён этиши, оилалардаги ижтимоий-маънавий муҳитни янада соғломлаштиришга хизмат қиласи.

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичидаги миллий тикланишдан миллий юксалиш йўлида амалга оширилаётган жадал ислоҳотлар самарадорлигини таъминлашда хотин-қизлар фаоллиги муҳим омиллардан бири сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон аёллари давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этмоқда, уларнинг оиладаги мавқеи мустаҳкамланмоқда. Давлатимиз раҳбари томонидан олиб борилаётган ижтимоий йўналтирилган сиёsat хотин-қизларимизга чинакам баҳтли яшashi учун, уларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларни таъминлаш,

интеллектуал ва маънавий юксалиши, касбий ҳамда оилавий мажбуриятларни ҳамоҳанг тарзда бажариши учун зарур имкониятлар яратиётир. Бундай эркин фаолият мамлакатимизда хотин-қизлар учун яратилган шарт-шароитлар туфайлидир.

Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: "Бугунги кунда кенг кўламли демократик ислоҳотларимиз натижасида аёлларимизнинг сиёсий-ижтимоий жараёнлардаги иштироки тобора кучайиб бормоқда. ...Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайланган 150 нафар депутатнинг 48 нафари ёки 32 фоизини хотин-қизлар ташкил этди. Бу кўрсаткич Сенатда ва маҳаллий кенгашларда 25 фоиздан ошди. Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон тарихида биринчи марта миллий парламентда аёллар сони Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан белгиланган тавсияларга мос даражага етди. Мамлакатимиз парламенти аёл депутатлар сони бўйича дунёдаги 190 та миллий парламент ўртасида 37-ўринга кўтарилиди. Ҳолбуки, - шунга эътибор беришингизни сўрайман - бундан 5 йил аввал биз бу борада 128-ўринда эдик. ...28 мингга яқин опа-сингилларимизга тадбиркорлик, хунармандлик, касбга қайта тайёрлаш, бандликни таъминлаш юзасидан амалий ёрдам кўрсатилмоқда. Шунингдек, беш муҳим ташаббус доирасида 21 минг 500 нафар қизларимиз қисқа муддатли касб-хунар курсларида ўқитилди[5]. Бу кўрсаткичлар давлатнинг ғамхўрлик сиёсати натижасида аёллар фаоллигини ошириш имкониятлари кенгайиб, амалга оширилаётган ислоҳотлар асосида аёл ҳуқуқлари ҳимоя этилаётгани ва улар фаоллиги ўсиб бораётганидан далолат беради.

Фармонда белгиланган асосий вазифалардан бири - оғир турмуш шароитида яшаётган, айниқса ногиронлиги бўлган хотин-қизлар билан ишларни ташкил этиш, уларнинг муаммоларини ўрганиш ва ечимини топиш масалалариdir. 2018 йилда Республика бўйича 47 минг нафарга яқин оғир турмуш шароитида яшаётган, шундан 14 минг 600 нафар ногиронлиги бўлган хотин-қизларнинг рўйхатлари шакллантирилиб, улар билан манзилли ишлар олиб борилди. Уларнинг 14 минг нафарига тиббий ёрдам кўрсатилди, 13 минг 500 нафарининг бандлиги таъминланди, 22 минг нафарига 21 млрд. сўм миқдоридаги моддий ёрдамлар берилди. Хотин-қизларни ва оилани қўллаб-қувватлаш жамоат фонди маблағлари ҳисобидан 1 минг 464 нафар оғир турмуш шароитида яшаётган ва ногиронлиги бўлган хотин-қизларга арzon уй-жойлар учун 54,6 млрд. сўм бошлангич бадал пуллари тўлаб берилди [11].

Мазкур Фармон Хотин-қизлар қўмитаси тизими фаолиятида муҳим бурилиш ясади. Фармон қабул қилингандан буён ўтган давр мобайнида барча йўналишлар каби оғир вазиятдаги, ногиронлиги бўлган хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларни уй-жой ва бандлик масалаларидаги муаммоларини ўрганиш ва амалий ёрдамлар ташкил этиш юзасидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Бу вазифани амалга ошириш учун ҳар бир тумандаги уй-жой билан таъминлаш ҳудудий комиссиялари томонидан биринчи навбатда, шу тоифадаги хотин-қизларнинг уй-жой билан таъминланиши, шу рўйхатлардаги аёлларимиз 2019 йилдаги уй-жой тақсимотига киритилишида амалий ёрдам талаб этилади.

Муҳим вазифаларимиздан яна бири хотин-қизларнинг бандлигини таъминлаш масаласи ҳисобланади. Хусусан, 2018 йилда бандлик дастурлари асосида яратилган иш ўринларига хотин-қизлар қўмиталари ва аҳоли бандлигига кўмаклашиш марказлари томонидан уйма-уй юриш орқали аниқланган 245 минг нафар ишсиз хотин-қизлар ишга жойлаштирилди. Маҳаллалар кесимида манзилли рўйхатлар

шакллантирилиб, алоҳида дастур асосида 10 минг нафарга яқин оғир турмуш шароитида яшаётган аёллар бандлиги таъминланди ва бунга 38 млрд. 261 млн. сўм маблағ йўналтирилди.

Хотин-қизлар қўмиталари ташаббуси билан бўш биноларни қайта таъмирлаш ва ишга тушириш ҳисобига 2 минг 300 тадан ортиқ кичик цехлар ташкил этилиб, 16 минг нафарга яқин хотин-қизларнинг бандлиги таъминланди. Хотин-қизларни тадбиркорликка кенг жалб этиш, оилавий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида кредитлар ажратиш оҳирги икки йилда 2 баробарга оширилди. Айниқса, йиллик 7 фоизлик имтиёзли кредитлар бериш тизими жорий этилди. 2014-2016 йилларда тижорат банклари томонидан хотин-қизларга тадбиркорлик фаолияти учун жами 3,8 трлн. сўм кредит ажратилган бўлса, 2017-2018 йилларда 6,1 трлн. сўм кредит ажратилган. Хотин-қизлар қўмиталарининг тавсияномалари асосида Фонд маблағлари ҳисобидан йиллик 7 фоизлик имтиёзли кредитлар ажратиш тизими жорий этилиб, жорий йилнинг ўзида 100 млрд. сўм маблағ йўналтирилди [11].

Шу билан бирга хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оилани мустаҳкамлашда уларни хукуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга қаратилган иш механизмини тубдан ўзгартириш зарурати юзага келди.

Айниқса, 2020 йил 18 февралдаги "Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиши чора-тадбирлари тўгрисида"ти Президент Фармони хотин-қизлар ижтимоий фаоллигини қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамиятдаги ўрнини мустаҳкамлаш, хукуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш, жамият ва оилада соғлом ва барқарор ижтимоий-маънавий муҳит ҳамда тинчлик, тотувлик ва осойишталикни таъминлашнинг ташкилий-хукуқий механизmlарини тубдан ислоҳ қилиш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Фармонда қўйидаги асосий вазифалар белгилаб қўйилди:

-оила институтини мустаҳкамлаш бўйича, энг аввало, "Соғлом оила - соғлом жамият" тоғасини ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган ягона давлат сиёсатини олиб бориш, нотинч ва муаммоли оилаларга манзилли қўмаклашишни ташкил этиш;

-хотин-қизларни қўллаб-қувватлашга доир давлат сиёсатининг самарали амалга оширилишини таъминлаш, уларнинг хукуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги роли ва фаоллигини ошириш, хотин-қизлар ва эркаклар учун teng хукуқ ҳамда имкониятлар кафолатларини таъминлаш;

-хотин-қизларнинг муаммоларини ўз вақтида аниқлаш, ёрдамга муҳтож бўлган ва оғир ижтимоий аҳволга тушиб қолган хотин-қизларга,

-шу жумладан, ногиронлиги бўлган аёлларга ижтимоий-хукуқий, психологик ва моддий ёрдам кўрсатиш;

-хотин-қизларнинг бандлигини таъминлаш, меҳнат шароитларини яхшилаш, хотин-қизларни, айниқса, қишлоқ жойлардаги ёш қизларни оилавий ва хусусий тадбиркорликка, хунармандчиликка кенг жалб этиш масалаларида ҳар томонлама манзилли қўллаб-қувватлаш шулар жумласидандир [5].

Маҳалла институтининг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётида тутган ўрнини ҳисобга олиб, фуқаролар йигини раисининг оила, хотин-қизлар ва ижтимоий-

маънавий масалалар бўйича ўринбосари, оила ва хотин-қизлар масалалари бўйича мутахассис ва оилавий қадриятларни мустаҳкамлаш комиссиясининг ташкил этилиши аёллар ижтимоий муаммоларининг самарали ҳал этилиши ва оилалар мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қиласди [6].

4.Хулосалар:

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида давлатнинг фамхўрлик сиёсати натижасида аёллар фаоллигини ошириш имкониятлари кенгайди. Бу имкониятлар республикада амалга оширилаётган ислоҳотлар асосида аёл ҳуқуқи ҳимоя этилаётгани ва аёллар фаоллиги ўсиб бораётганида ўз ифодасини топмоқда. Ўзбекистон аёллари давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этмоқда, уларнинг оиласидаги мавқеи мустаҳкамланаяпти. Хотин-қизларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, саломатлигини муҳофаза қилиш, интилиш ва ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, уларга муносиб меҳнат ва яшаш шароитларини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлатимиз раҳбари томонидан олиб борилаётган ижтимоий йўналтирилган сиёсат хотин-қизларимизга чинакам баҳти яшashi учун, уларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлаш, интеллектуал ва маънавий юксалиши, касбий ҳамда оилавий мажбуриятларни ҳамоҳанг тарзда бажариши учун зарур имкониятлар яратадиган.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Алимова Д. Современное состояние женского вопроса в Узбекистане и задачи обществоведов / Социально-экономические проблемы Узбекистана в условиях перестройки. - Ташкент: Фан, 1990. - С.99-104; Ўша муаллиф. Женский вопрос в советской историографии Средней Азии: Дисс. Докт. истор. наук. - Тошкент. 1991. - 285 с.; Ўша муаллиф. Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы. - Ташкент: Фан, 1991. - 132с.; Ўша муаллиф. Мы не должны быть обществом, пропитанным идеей превосходства мужчин // Ташкентская правда. 1997. 26 март; Ўша муаллиф. Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг роли ва гендер муаммолари. - Тошкент: Фан, 1999. - 77 б.; Ўша муаллиф. Ўзбекистон ижтимоий фанларида хотин-қизлар муаммоларининг ўрганилиши ва вазифалари // Ўзбекистонда оила, давлат ва жамият қурилишида аёлларини роли ва гендер муаммолари. - Тошкент: Фан, 1999. - Б. 16-20; Ўша муаллиф. Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бугун. - Тошкент: Фан, 2005. - 119 б.; Ўша муаллиф. Миллий тафаккур ва аёллар масаласи: ўтмиш тимсоллари // Ўзбекистон хотин-қизлари кеча ва бугун. - Тошкент, 2005. - Б.5-9.; Ўша муаллиф. Марказий Осиё тарихшунослигига гендер тузилмаси мавжудми (мустамлака, совет ва ҳозирги замон) // Ўзбекистон тарихи. - Тошкент, 2008. №2. - Б.59-69. (Alimova D. Sovremennoye sostoyaniye zhenskogo voprosa v Uzbekistane i zadachi obshchestvovedov / Sotsial'no-ekonomicheskiye problemy Uzbekistana v usloviyakh perestroyki. - Tashkent: Fan, 1990. - S.99-104; Zhenskiy vopros v sovetskoy istoriografii Sredney Azii: Diss. Dokt. istor. nauk. - Toshkent. 1991. - 285 s.; Zhenskiy vopros v Sredney Azii: istoriya izucheniya i sovremennyye problemy. - Tashkent: Fan, 1991. - 132s; My ne dolzhny byt' obshchestvom, propitannym ideyey prevoskhodstva muzhchin // Tashkentskaya pravda. 1997. 26 mart; . The role of women and gender issues in building the family, state and society in Uzbekistan. - Tashkent: Fan, 1999. - 77 p; The study and tasks of women in the social sciences of Uzbekistan // The role of women and gender issues in the construction of the family, state and society in Uzbekistan. -

Tashkent: Fan, 1999. - B. 16-20; Women of Uzbekistan: yesterday and today. - Tashkent: Fan, 2005. - 119 p.; National thinking and women's issues: symbols of the past // Women of Uzbekistan yesterday and today. - Tashkent, 2005. - P.5-9.; Is there a gender structure in Central Asian historiography (colonial, Soviet and modern) // History of Uzbekistan. - Tashkent, 2008. №2. - P.59-69)

2. Абдуллаева Я.А. Қорақалпогистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. -Тошкент: Ижод дунёси. 2004. (Abdullaeva Ya.A. Women of Karakalpakstan: Yesterday and Today. The end of the XIX century and the XX century. - Tashkent: The world of creativity. 2004.)

3. Жўраева Н. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида хотин-қизларнинг ўрни. Тарих фан. номзод. ... дисс. автореф. - Тошкент, 2004. - 30 с.; Джураева Н. Ўзбекистон тарихида хотин-қизларнинг ижтимоий мавқеи. Ўқув кўлланма. - Тошкент: Nodirabegim, 2020. -228 б.; Djuraeva N.D. Study of issues of attitude to the place and role of women of Uzbekistan in society (on the example of the XX century). Journal of look to the past. ISSN 2181-9599 DOI Journal 10.26739/2181-9599.9 (2019). -P. 11-32.; Djuraeva N.D. Social status of women in the history of Uzbekistan.//Journal of look to the past. ISSN 2181-9599 DOIJournal 10.26739/2181-9599. 1 (2019). -P. 22-32.; Djuraeva N.D. Examination of issues of attitude to the place and role of women of Uzbekistan in society in the XX century/ International Journal of Recent Technology and Engineering, 2019/8(2 Special Issue 11), 3764-3768. <https://doi.org/10.35940/ijrte.B1488.0982S1119>

4. Собирова Д. Ўзбекистонда совет тоталитар тузумининг аёллар масаласидаги сиёсати ва унинг оқибатлари (XX асрнинг 40-80 йиллари) Тарих фанлари номзоди илмий даражсини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент: 2009. (Sobirova D. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the policy of the Soviet totalitarian regime in Uzbekistan on women's issues and its consequences (40-80 years of the XX century). -Tashkent: 2009.)

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Халқаро хотин-қизлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи, 7 март 2020 йил <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyev ning-khal-07-03-2020>

6. 2020 йил 18 февралдаги "Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиши чора-тадбирлари тўғрисида"ги Президент Фармони// lex.uz

7. <https://www.wcu.uz/uz/news/buhorolik-hotin-izlarning-muammolarini-rganish-va-echishda-jana-bir-muim-jangilik>

8. Навоий вилояти хотин-қизлар қўмитасининг жорий архиви 2012 йил маълумотлари (Data of the current archive of the Women's Committee of Navoi region for 2012).

9. Астонов С. Хотин-қизлар ҳуқуқлари ҳимояси. // Ҳуқуқ. 2012 йил 16 декабрь (Astonov S. Protection of women's rights. // Law. December 16, 2012).

10. Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш борасидаги муҳим Фармон имзоланганига бир йил тўлди//<https://wcu.uz/uz/news/hotin-izlarni-llab-uvvatlash-borasidagi-muim-farmon-imzolanganiga-bir-jil-tldi>

ЎТМИШГА НАЗАР ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ LOOK TO THE PAST

Сафарали Қўшоқов Юсупович,
Термиз давлат университети

ЧОРВАДОР ҚАБИЛАЛАР ДАФН МАРОСИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

For citation: Safarali Kushakov Yusupovich, FUNERAL CEREMONIES AMONG THE LIVESTOCK TRIBES AND THEIR CHARACTERISTICS. Look to the past. 2020, vol. 4, issue 3, pp. 104-108

<http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2020-4-12>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада урф одатларнинг муҳим белгиларидан бири одамларнинг дафн маросими ҳақида Ўзбекистоннинг жанубий ва унга чегарадош ҳудудларда қандай бўлгани ва унинг хусусиятлари ҳақида Шимолий Бақтриянинг бронза даври чорвадор қабилаларининг дафн маросими қай йўсинда бўлганлигини хусусида фикр юритилади. Шу билан биргаликда Ўрта Осиё, хусусан, Қадимги Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларида дастлабки шаҳар давлатларнинг вужудга келиши ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Илк давлатчилик, Зардуштийлик, Қадимги Бақтрия, Марғиёна, Қадимти дин, "Авесто", "дафн маросими", Тулхор, Аръянам Вайжа

Сафарали Кушаков Юсупович,
преподаватель
Термезского Государственного Университета

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ СКОТОВОДЧЕСКИХ ПЛЕМЕН И ИХ ОСОБЕННОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье речь идёт об одной из величайших особенностей традиции захоронения людей в южных и приграничных районах Узбекистана, а также о ее особенностях в памятниках скотоводческих племен бронзового века Северной Бактрии. В то же время рассматривалось возникновение ранних городских государств в Центральной

Азии, особенно в древней Бактрии и Маргиане.

Ключевые слова: ранняя государственность, зороастрисм, древняя Бактрия, Маргиана, древняя религия, "Авесто", "Похороны", Тулхор, Арьянам Вайя

Safarali Kushakov Yusupovich
Teacher of Termez State University

FUNERAL CEREMONIES AMONG THE LIVESTOCK TRIBES AND THEIR CHARACTERISTICS

ABSTRACT

In this article, we can learn about one of the greatest features of the tradition of human burials in the southern and bordering regions of Uzbekistan, and about its features in the monuments of the Bronze Age cattle-breeding tribes of Northern Bactria. At the same time, the emergence of early urban states in Central Asia, especially in ancient Bactria and Margiana, was considered.

Index Terms: Early statehood, Zoroastrianism, Ancient Bactria, Margiana, ancient religion, "Avesto", "Funeral"

1. Долзарбилиги:

Жамият тараққиётининг тамал тоши сифатида хар бир миллатнинг ўзига хос маданияти ва урф-одати мавжудлигини ўтмиш саҳифалари ҳар томонлама тасдиқлайди. Шундай экан, урф одатнинг энг катта белгиларидан бири одамларнинг дағн маросими ҳақида Ўзбекистоннинг жанубий ва унга чегарадош ҳудудларда қандай бўлгани ва унинг хусусиятлари ҳақида Шимолий Бақтрияниң бронза даври чорвадор қабилалари мисолида кўришимиз мумкин. Шимолий Бақтрияниң бронза даври чорвадор қабилалари асосан жанубий-гарбий Тожикистон ҳудудларида жойлашган. Уларни кенг кўламда ўрганиш иши А.М.Мандельштам томонидан 1950 йилларнинг ўрталаридан Илк Тулхор қабристонини очишдан бошланади.

Дағн маросимларини кузатиш асосида уларнинг турли белгиларига қараб, асосан қўйидаги уч категорияга ажратиш мумкин. 1) қабр тузилиши; 2) кўмиш усули; 3) дағн этиш анжомларининг турлари. Одатда марҳум вафот этгандан сўнг, қурбонлик қилиниб, хотирлаш маросими ўтказилган. [8] Қабристонлар археологик жиҳатдан ҳам этнографик жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, қимматли ашёвий далилларга бой. Бу ашёлар орқали уларнинг дағн маросимлари ва диний қарашлари қандай бўлганлигини ажратиб олиш мумкин. Шу билан бирга марҳум ва унинг ҳаётлик чоғидаги касб-хунари ҳақида тегишли маълумотлар беради.[7]

2. Методлар ва ўрганилганлик даражаси:

Мақола умум қабул қилинган тарихий методлар-тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, холислик тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, Илк Тулхор қабристони Шимолий Бақтрияниң Бишкент водийсида жойлашган бўлиб, ушбу қабристонда олиб борилган қазишиналар натижасида 350 та қабрдан 219 та қабр очилган. Уларнинг учтасида марҳум тош яшикка солиб дағн этилган. Қабрлар орасида 9 та жасад қўйдириб, сўнг дағн этилган, 9 та мозорда жуфт кўмилган скелетлар учратилган. Илк Тулхор қабристонининг 2та (№ 51, 58) қабрида сруб

маданиятига хос бронза пичоқлар топилган. Қабрларнинг асосий қисмини кенотаф мозорлар ташкил қиласди. Уларда дағн маросимлари билан боғлиқ ашёвий далиллар деярли учрамайди. Баъзиларида биттадан идиш учратилиб, уларнинг сирти нақшланган. Вахш маданияти ёдгорлигининг санаси мил.авв. XII-X асрлар билан белгиланган. Қабрлар тузилишига кўра, айвонли - лаҳат тузилишида бўлиб, қабрнинг таг қисмига тош териб чиқилган [6, С. 35.]

Илк Тулхор қабрлари тузилишига кўра, асосан 4 турга бўлинган. Улар айвони қия зинали қабрлар; ёрма қабрлар; катакомба қабрлар ва ёрма қабрларнинг жанубий қисмида ўчоқ сифат чуқурчали қабрлар бўлиб, уларнинг орасида кўп қўлланилган усул қазишма муаллифи таъкидлаганидек айвонли қия зинали қабрлардир. Бу қабрларга дағн этиш уч хил усулда амалга оширилган бўлиб, улар яъни бир скелетли қабрларга (улар 33 та), жуфт скелетли қабрларга (7 та) ва болалар қабрлари (4 та) дир.

Қабрларнинг асосий қисмини якка ҳолатда кўмилган катта ёшдагиларнинг мозорлари ташкил этади. Марҳум ва марҳумалар жинсига қараб, бир хил тартибда, яъни ёнбошлилиб, қўл-оёқлари букилган ҳолатда, эркаклар ўнг томони билан, аёллар чап томони билан ётқизиб кўмилган.

Илк Тулхор қабрларининг 3 тасида (№ 56, 57 ва 62) қабр ўрасининг ўрта қисми тўғрибурчак тарзда бўлиб, унинг деворлари плита тошлари билан мустаҳкамланган. Бу қабрларда марҳум скелети тош яшикларда дағн этилган. Скелетнинг бош чаноги тош яшикнинг шарқий томонида, оёқ суяклари гарбида жойлашган. Тош яшикдаги скелетларнинг устки қисми қамиш билан ёпилган. Бу қабрлар эркакларга ҳам, аёлларга ҳам тегишли бўлиб, уларнинг жинси бош чаноги ва тоз суяқ қолдиқлари орқали аниқланган. Бундай қабрларда дағн билан боғлиқ ҳеч бир ашёвий далиллар учратилмаган. Тош яшиклар қабрларнинг ўртасида жойлашган бўлиб, А.М.Мандельштам уларнинг йил санасини мил.авв. X-XI аср билан белгилайди. [5, С.53.]

Илк Тулхор қабристонининг 63, 64 - қабрларида одам скелети куйдириб дағн этилган бўлиб, ушбу қабрларда Евроосиё дашт минтақаларининг чорвадор андрanova қабилалари, яъни орийларда учрайдиган рамзий белги свастиканинг тошдан териб ишланган шакли мавжуд. Илк Тулхор қабрларининг ўзига хос хусусиятларидан бири деярли барча қабрларда кул ва кўмир парчалари учратилади. Бу уларнинг олов билан боғлиқ диний қарашларининг рамзий белгисидир. Бу қабристонда барча катта ёшли марҳум ва марҳумалар қабрида дағн анжомлари мавжуд. Дағн этиш анжомларининг асосий қисмини худди Сополли маданияти сингари сопол идишлар, турли хил тақинчоқлар, уй-рўзгор буюмлари, бронза пичоқлар, бронза ҳанжар, бронза ойна ва мунчоқлардан ташкил этади.

Умуман, олганда Илк Тулхор қабристонидаги айвони қия зинали қабрларда дағн анжомлари таркибига кўра, 4 турга ажратиш мумкин. Булар - метал буюмлар; тошдан ясалган буюмлар; сопол буюмлар; зеб-зийнат, пардоз буюмларидан иборат. Бундан ташқари теридан ва кигиздан ишланган буюмларнинг парчалари ҳам топилган. Ушбу ёдгорликнинг катакомба қабрларида эса, дағн анжомлари кўп эмас. Бу ашёларнинг асосий қисмини сопол идишлар ташкил этади. Идишларнинг сирти асосан чизма ва босма нақшли шакллардан иборат. Дағн анжомлари орасида кўмиш вақтида қурбонлик учун сўйилган қўйнинг суяклари (оёғи ва қовурғаси) учратилади .

Илк Тулхор қабристонининг тўртинчи тур қабрларида кул ва куйган одам суякларига тўла митти ўчоқчалар бўлиб, улар эркаклар қабрида тўғри бурчак

плитадан ясалған бўлса, аёлларга тегишли қабрларда айлана шаклидаги ўчоқлар учратилади.[4, С. 61-69.] Бундай топилмаларнинг учраши, уларнинг диний-фалсафий дунёқарашидан гувоҳлик беради. Эркакларнинг қабрида тўғрибурчакли митти ўчоқларнинг учраши уларнинг оила посбони, қолаверса оила мулкини, бойлигини яратувчи, ҳимоячиси сифатида қарабалса, аёлларнинг қабридаги айлана митти ўчоқлар, уларнинг Она ерга ва күёшга қиёсланиб, шаклий рамзи сифатида кўйилган бўлиши мумкин.[3, С.84.]

Жанубий Тожикистон чорвадор қабилаларининг дафн этиш усули Сополли деҳқончилик маданиятининг Жарқўтон (Асқаров, Абдуллаев 1983), Бўстон 6 қабристони дафи маросимларига жуда ҳам ўхшайди. Улардан фарқи, фақатгина катакомба қабрларнинг кириш қисми пишган фишт билан ёпилганлигидадир. [2, С.147-178.] Айнан бундай қабр тузилиши Хисор водийсидаги Тандирйўл қабрлариникуга яқин эканлиги билан ажralиб туради. Кумсой маданияти материаллари, керамикаси деҳқончилик маданияти ёдгорлиги Сополли маданияти Мўлали босқичи вақти билан бир эканлигини кўрсатади

Болаларга тегишли бўлган қабрларда сопол идишлар, металл буюмлар ва зебзийнат буюмлари деярли топилмаган. Бироқ, № 72, 73, 74, 75 қабрларда тухумнинг майда пўчоқлари борлиги аниқланган. Бу ҳолатнинг фақатгина болалар қабрида, айниқса, жамоавий кўмилган болалар қабрларида учраши, уларни бир вақтда эмас, балки ҳар хил вақтларда, бирин-кетин дафн этилганлигидан гувоҳлик беради. Чунки, битта қабрнинг ўзида 17 тадан 20 тагача ёш болаларнинг жасади биргаликда дафн этилган бўлиб, бундай қабрлар қабристонда тўрт жойда учратилади.

3. Тадқиқот натижалари:

Ёш болаларнинг ҳамда катта ёшлиларнинг қабрида ҳам қизил ранг учрайди. Бу ҳам уларнинг эътиқоди билан боғлиқ удумлардан бўлиб, бу удум сўнгти бронза даври дафн маросимлари учун хосдир. Чунки қабрларда қизил рангнинг учраши нафақат Илк Тулхор қабристонида, балки Сополли маданиятининг сўнгги босқичлари қабрларида ҳам кўп учрайди. Қизил рангнинг қабрларда тез-тез учраши бронза даври жамоаларининг умумий эътиқоди билан боғлиқ рамзий маъно бўлган, деган хulosага келиш мумкин.

А.М.Мандельштам томонидан Илк Тулхор қабристонида олиб борилган изланишлар, қабрлардан топилган ашёвий далиллар ва қабр тузилишига қараб, ёдгорликнинг санаси аниқланган. Бунга кўра, Илк Тулхор қабрларининг асосий кўп қисмини айвонли қия зинали қабрлар ташкил этади. Бу усулдаги қабр тузилиши Сополли маданиятига хос урф-одатлар хосиласидир. Тадқиқотчилар Илк Тулхор қабристонидаги айвонли қия зинали қабрларнинг санасини мил.авв. XIII-IX асрлар билан белгилайди. Евроосиё дашт қабилаларининг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши археологик манбалар таҳлилига кўра, мил.авв. XIV-XIII асрларда юз берганлиги кузатилади. Андранова чорвадор қабилаларининг жанубга миграцияси оқибатлари Шимолий Бақтрия бронза даври жамоаларининг дафн маросимларида ўз аксини топган.

4. Хulosалар:

Юқорида тавсиф этилган материаллар мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида шимолий дашт чорвадорларининг андранова маданияти қабилалари Шимолий Бақтрия ҳудудларига кириб келиб жойлашиши ва уларнинг маҳаллий аҳоли билан алоқалари ҳақида маълумот беради. Бу маълумотларнинг илмий таҳлили эса, Шимолий Бақтрия ҳудудларида сўнгги бронза даврида, яъни, мил.авв. II минг йилликнинг иккинчи ярмида бу ҳудудларда рўй берган тарихий

жараёнлар ва турли этник гуруҳларининг дафн маросимлари билан боғлиқ диний ва дунёвий қарашлар мажмусаи ҳақида тасаввурлар ҳосил қиласи.

Иқтибослар/ Сноски/References:

- [1] Askarov A, Juraqulov . M "Central Asia in the Eneolite and the Bronze age" 1984. - Б. 54.
- [2] Avanesova N.A. Spätbronzezeitliche Kulturkontakte in der Baktrischen ... // - S. 147-178.
- [3] Vinogradova N. Southwest Tajikistan in the Late Bronze Age. ... - S. 84.
- [4] Mandelstam A.M. Monuments of the Bronze Age in southern Tajikistan. MIA, - No. 145, - Leningrad, Science. 1968 . - S. 61-69.
- [5] Mandelstam A.M. Monuments of the Bronze Age in southern Tajikistan. MIA, - No. 145, - Leningrad, Science. 1968 . - S. 53.
- [6] Ionesov V. Formation and development of early class relations // Dis ... Cand. - Samarkand. 1990 . - S. 35.
- [7] Korenyanko V.A. Funeral rites as a system. - In the book. : Archeology and questions of atheism. Terrible: "Chechen-Ingush." 1977
- [8] Nazarenko V.A. Classification of funerary monuments of the South Ladoga. - In the book: Statistical-combinatorial methods in archeology. - M., Science, 1970.

Tadqiqot UZ

ISSN 2181-9599

Doi Journal 10.26739/2181-9599

ЎТМИШГА НАЗАР

ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

LOOK TO THE PAST

№4 (2020)

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000